

JURIS

EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 4/2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Журнал містить наукові статті з актуальних проблем теорії та історії держави і права, філософії права; конституційного та муніципального права; адміністративного, фінансового, податкового права; цивільного та господарського права і процесу; трудового права, права соціального забезпечення; аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права; кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права; кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності; міжнародного права.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Латковська Тамара Анатоліївна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0003-3159-5994

Редакційна колегія:

Біла-Тіунова Любов Романівна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-7886-793X

Гнатівська Альона Льдусівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0001-7171-3209

Дудченко Валентина Віталіївна, доктор юридичних наук, професор кафедри загально теоретичної юриспруденції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-0915-6530

Давидова Ірина Віталіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-5622-671X; Researcher ID AAG-9051-2019

Колодін Денис Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-6368-0849

Глиняна Катерина Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-1778-1021; ResearcherID AАН-4546-2019

Латковський Павло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-2406-766X

Манжосова Олена Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0002-8873-4783

Марущак Анна Валеріївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-2337-0402 – відповідальний секретар

Сідак Микола Васильович, доктор юридичних наук, професор, Вища школа економіки та менеджменту публічної справи в м. Братислава (Словаччина), orcid.org/0000-0002-4895-8037

Чанишева Галія Інсафівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-1852-8068

Mirica Stefania-Cristina, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія, SCOPUS ID 56968006800

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 16.09.2024 р. (протокол № 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Офіційний сайт видання: www.jes.nuoua.od.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, польська, румунська, французька

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 4) журнал "Juris Europensis Scientia" включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»). До 1 липня 2020 р. журнал виходив під назвою «Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.724

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.1>

Д. С. Волкова
аспірантка кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-5879-4180

ПРАВО НА ГЕНДЕРНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНИХ НОРМ БЕЛЬГІЇ ТА ФРАНЦІЇ

Дана робота направлена на розкриття змісту гендерних норм через компаративний аналіз законодавства Бельгії та Франції. Метою дослідження є вивчення різних підходів до впровадження гендерного законодавства у правову систему держави. Методика дослідження полягає у розкритті підстав створення та впровадження нормативно-правових актів, що направлені на реалізацію прав осіб з трансідентичністю. Актуальність даної теми полягає у відображенні положень, які регулюють забезпечення прав окремої категорії громадян у європейських країнах. Важливу роль у формуванні яких відіграють рішення ЄСПЛ стосовно осіб з трансідентичністю. Дана робота має на меті продемонструвати досвід Бельгії та Франції, які пройшли довгий шлях до визнання осіб з трансідентичністю такими, що мають можливість змінити свою стать та здійснити гендерний перехід. Норми права зазнали ряд змін, щоб відповідати потребам суспільства та врегулювати проблемні питання, які виникають на практиці. Розгляд найбільш дискусійних питань серед яких: обов'язкове хірургічне втручання, визнання особи «хворою», висновок психіатра, зміна цивільного стану, гендерний перехід у підлітків, має на меті продемонструвати іншим країнам, які ще знаходяться на етапі визнання необхідності забезпечення прав осіб з трансідентичністю, що впровадження гендерних норм зможе позитивно вплинути на суспільство, забезпечити принцип рівності серед різних категорій громадян та підтримати демократичні настрої, які поширюються світом. Результат такого дослідження розкриває думку, що асиміляція гендерних норм може відбуватися різними шляхами, остаточний вибір залишає за собою держава, але все ж законодавець має врахувати досвід попередників, які пройшли різні етапи, впроваджували норми різними методами у різних формах та реагували на заклики громадян з трансідентичністю, які формують складову суспільства.

Ключові слова: права людини, четверте покоління прав людини, гендерна ідентичність, гендерне законодавство, трансгендери.

Volkova D. S. THE RIGHT TO GENDER IDENTITY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF GENDER NORMS IN BELGIUM AND FRANCE

This work is aimed at revealing the content of gender norms through a comparative analysis of the legislation of Belgium and France. The purpose of the study is to study different approaches to the introduction of gender legislation into the legal system of the state. The research methodology consists in revealing the reasons for the creation and implementation of normative legal acts aimed at realizing the rights of people with transidentity. The relevance of this topic lies in the reflected provisions that regulate the provision of the rights of a separate category of citizens in European countries. An important role in the formation of which is played by the decisions of the ECtHR regarding persons with transidentity. This work aims to demonstrate the experience of Belgium and France, which have come a long way to recognize people with transidentity as having the opportunity to change their sex and make a gender transition. Legal norms have undergone a number of changes to meet the needs of society and to resolve problematic issues that arise in practice. Consideration of the most controversial issues, including: mandatory surgical intervention, recognition of a person as "sick", psychiatrist's opinion, change of marital status, gender transition in teenagers, aims to demonstrate to other countries that are still at the stage of recognizing the need to ensure the rights of people with transidentity, that the implementation of gender norms will be able to have a positive impact on society, ensure the principle of equality among different categories of citizens and support democratic attitudes that are spreading around the world. The result of such a study reveals the opinion that the assimilation of gender norms can take place in different ways, the final choice remains with the state, but still the legislator must take into account the experience of predecessors who went through different stages, implemented norms by different methods in different forms and responded to the calls of citizens with transidentity, which form a component of society. The most controversial issues, including compulsory surgery, recognition of a person as "sick," psychiatric opinion, change of civil status, and gender transition in adolescents, are considered to demonstrate to other countries that are still at the stage of recognizing the need to ensure the rights of transgender people that the introduction of gender norms can have a positive impact on society, ensure the principle of equality among different categories of citizens, and support democratic sentiments that are spreading around the world. The result of this study reveals the idea that the assimilation of gender norms can occur in different ways, the final choice is left to the state, but still the legislator should take into account the experience of predecessors who have gone through different stages, implemented norms in different ways in different forms and responded to the calls of citizens with trans identity who form part of society.

Key words: human rights, the fourth generation of human rights, gender identity, gender legislation, transgenders.

Постановка проблеми. Сучасний світ вже тривалий час намагається досягти принципу рівності у різних сферах життя людини. Право на гендерну ідентичність, на жаль, досі не є достатньо доступним та належним чином реалізованим в контексті рівності. Законодавці по-різному підходять до забезпечення прав осіб з трансідентичністю, адже кожна країна має своє бачення впровадження гендерних норм. Неможливо заперечити існування осіб з трансідентичністю, адже такі громадяни заявляють про свої потреби, про необхідність забезпечення їх прав та свобод на рівні з іншими громадянами. Необхідність врегулювання процедури, яка допоможе реалізувати даній категорії громадян свої права, гостро постала у Європі саме у XXI столітті з появою четвертого покоління прав людини. Саме тому варто провести компаративний аналіз гендерних норм законодавства Бельгії та Франції, розглянути форму викладення положень та відслідкувати позиції ЄСПЛ, які стали визначними для країн, які продовжують свій шлях до забезпечення гендерної рівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основі даної роботи лежать франкомовні дослідження, що розкриті у працях Томсея Д., Патернотта Д., Фортъє К., Жонайта А., Алессандріна А., Флюча Н. Їх унікальність полягає у тому, що автори аналізували трансідентичність у різних аспектах, включаючи законодавче регулювання.

Метою даного дослідження є проведення компаративного аналізу, в основу якою покладено гендерні норми законодавства Бельгії та Франції, що регулюють належне забезпечення прав осіб з трансідентичністю.

Виклад основного матеріалу. Гендерне законодавство країн Європи не можна назвати однаковим, адже законодавці кожної держави втілюють своє бачення, яке наповнене історією, досвідом та бажаннями громадян. Так, у Бельгії за весь період було прийнято два «транс-законо», перший був прийнятий 10 травня 2007 року, варто підкреслити, що до цього питання дотримання прав трансгендерних осіб не піднімалося у законодавчому просторі країни. Даний нормативно-правовий акт зробив великий крок на зустріч демократії стосовно цього питання, адже була розроблена процедура зміни цивільного стану, але все ж вимоги законодавця були досить суворими, тому осіб, які хотіли змінити свій цивільний стан, поставили у визначені рамки. Зокрема, вимагалось, щоб особи, які бажали змінити своє визначення статі мали пройти операцію зі стерилізації статевих органів, така умова створювалася задля того, щоб жінка, яка змінила свою стать не могла завагітніти, перебуваючи «чоловіком» у цивільному стані, а також, щоб «жінка» у цивільному стані не могла вважатися біологічний «батьком», згідно з пунктом 2 статті 2 [1].

Необхідним був й дозвіл психіатра, процедура отримання полягала у тому, що особа повинна подати до реєстратора заяву від психіатра, яка підтверджує, що вона: «має інтимне, постійне та незворотне переконання «належати до статі, протилежної до тієї, що зазначена у свідоцтві про народження». Обов'язкою була гормональна терапія, спрямована на пробудження фізичних статевих ознак статі, до якої особа, на її думку, належить, відповідно до статті 9 розділу 5 [1].

Недоліки даного Закону полягали у відсутності процедури зміни цивільного стану відносно неповнолітніх осіб. Загалом даний нормативно-правовий акт був створений на основі знань щодо психіатрії та стерилізації, це сталося насамперед через те, що нестандартну гендерну ідентичність вважали розладом [1].

Бельгійські науковці Дімітрі Томсей та Девід Патернотт у своїй праці «Прийняття «транс закону» від 25 червня 2017 року. Від стерилізації та психіатризації до самовизначення» зазначали, що: «з 1980 року психіатричний діагноз транссексуалізму з'явився в Діагностичному та статистичному посібнику з психічних розладів (DSM) Американської психіатричної асоціації (APA). Прийнята в 1994 році четверта версія DSM (DSM-IV) видаляє поняття «транссексуалізм», об'єднуючи його з поняттям «розлад статевої ідентичності»; у 2013 році останнє поняття було замінене на «гендерну дисфорію» у п'ятій версії посібника (DSM-V). У травні 2019 року Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) під час перегляду Міжнародної класифікації хвороб (МКХ) вирішила вилучити трансідентичності зі списку психічних розладів» [2, с. 7].

Вони також проаналізували, чому жданий Закон від 10 травня 2007 року не задовольнив потребу суспільства. Справа у тому, що: «тема транс була на той час маловідомою і навіть невідомою в політичному світі Бельгії, і, здавалося б, у публічному обговоренні. Це незнання пояснює вагомість помилкової думки, згідно з якою переважна більшість транслюдей обов'язково бажали зробити операцію щодо статевих органів і, таким чином, погоджувалися на їх стерилізацію (це бажання замінює бажання одного разу зачати дитину). Це переконання є результатом бінарного бачення статі, яке зосереджується на «біологічному» (або, іншими словами, «фізіологічній зовнішності») і відповідає загалом есенціалістичному баченню, згідно з яким «бути чоловіком/бути жінкою означає мати певну кількість характеристик і здібностей, які визначають вас як такого» [2, с. 6].

Саме через велику кількість недоліків попереднього Закону, а також вплив Ради Європи було вирішено розробити зміни в нормативному регулюванні та ухвалити Закон від 25 червня 2017 року.

Передумов для прийняття нового нормативно-правового акту, який усуне прогалини попереднього було достатньо, серед основних – рішення ЄСПЛ по справах Б. проти Франції [3], Крістін Гудвін проти Об'єднаного Королівства [4], Ван Кюск проти Німеччини [5], Y.Y. проти Туреччини А.Р., А.Р. [6], Garçon et Nicot проти Франції [7], які засуджували положення національних законодавств щодо хірургічного втручання та Резолюція Парламентської асамблеї 1728 (2010), а саме положення 16.11.2., яке вказувало, що: «Асамблея закликає держав-членів гарантувати юридичне визнання одностатевих пар лише, коли національне законодавство передбачає таке визнання, як це вже було рекомендовано Асамблеєю у 2000 році, передбачивши: отримання офіційних документів, що відображають ідентифікацію обраної ними статі без попереднього обов'язкового зобов'язання пройти стерилізацію або іншу медичну процедуру як операцію зі зміни статі або гормональну терапію» [8]. Сюди також належить тиск на законодавця з боку суспільства, який знайшов своє відображення у створенні організацій, які боролися за права ЛГБТ, серед них «Çavaria», «Arc-en-Ciel Wallonie», «Rainbow House Brussels» та інші. Не менш вагомим був вплив зарубіжного законодавства, адже ряд країн відмовилися від медичного втручання під час процедури зміни статі.

Коенс Гінс Міністр юстиції Бельгії у своїй праці «Зміна імені та реєстрації статі» розкриває призначення Закону від 25 червня 2017 року, зазначаючи, що: «цей закон передбачає можливість адаптації вашого імені та/або вашої статі у дуже доступний спосіб. Цей новий закон від 25 червня 2017 року дозволяє людям бути собою. У минулому, згідно із законом від 10 травня 2007 року, трансгендери повинні були проходити численні примусові процедури та втручання. Новий закон скасовує всі медичні вимоги, які раніше були необхідні для коригування реєстрації статі. Тепер значення має лише переконання особи, достатньо заяви під присягою, яка підтверджує роль особи та права трансгендерів у Європі. Цей новий закон також дозволяє неповнолітнім вирішувати, у якому напрямку вони хочуть рухатися у житті. Починаючи з 12 років, вони можуть подати запит на зміну імені, а з 16 років вони можуть змінити свою стать, не стикаючись з обтяжливими вимогами. Як міністр юстиції та державний секретар з питань рівних можливостей, ми продовжуватимемо розбудовувати суспільство, у якому кожен почуватиметься добре та зможе повністю відстоювати свою особистість та (гендерну) ідентичність. За допомогою цієї інформаційної брошури ми, перш за все, хочемо підтримати людей, які бажають змінити своє ім'я та/або здійснити реєстрацію статі з огляду на адміністративні процедури» [9, с. 2].

Зважаючи на вищевказані передумови бельгійським законодавцем було прийнято рішення ухвалити Закон від 25 червня 2017 року, який допоміг подолати ряд колізій. Основою нового нормативно-правового акту стала відмова від обов'язкового хірургічного втручання, а також психіатричного схвалення під час процедури зміни статі. Проте досить дискусійним залишається положення щодо незворотності зміни цивільного статусу, адже лише за виняткових обставин особа, звернувшись до суду, може отримати дозвіл на повторну зміну статі у документах [10].

Важливим надбанням нового Закону вважається змінення обсягу прав неповнолітніх осіб та створення для них процедури зміни цивільного стану. Тепер особа, яка бажає змінити свій цивільний стан (ім'я та стать), повинна надати працівникам РАЦСу заяву, у якій зазначає, що стать зазначена у свідоцтві про народження не відповідає статі якою вона себе ідентифікує. Дослідники Дімітрі Томсей та Девід Патернотт, аналізуючи дану норму відмічають, що: «закон передбачає, що неповнолітні у віці шістнадцяти та сімнадцяти років, які бажають змінити згадку про свою стать у Книзі актів цивільного стану, повинні подати таку саму заяву, що й повнолітні, але додати «довідку дитячого психіатра, яка підтверджує, що відповідна особа має достатні переконання» [2, с. 8]

Таким чином, проаналізувавши законодавчий шлях Бельгії, можна відслідкувати, як держава зробила великий крок до демократії, адже вчасно відреагувала на потребу суспільства, що полягала у необхідності прийняті норм, які гарантуватимуть дотримання принципу рівності по відношенню до людей, які бажають ототожнити свою статеву належність та гендерну ідентичність.

На відміну від Бельгії, яка намагалася однією з перших реагувати на зміни, що сколихнули світ, Франція терпляче очікувала та аналізувала, якими мають бути нормативні положення відносно гендерної ідентичності.

Французький науковець Жонайт А. у своїй праці «Генези закону гендерної ідентичності. Підхід до соціально-правових конфігурацій» вказував, що: «У 20 столітті у Франції панував так званий «принцип недоступності зміни статі», через що особи були позбавлені можливості пройти процедуру зміни статі, проте у 1992 році ЄСПЛ не погодився з висновком суду касаційної інстанції, після чого відбулося делегування медичним органам повноважень щодо ідентифікації людей з трансідентичністю. У той період часу трансідентичність вважалася патологією, тому судом було надано дозвіл на перехід до іншої статі лише після так званого «лікування» [11, с. 433].

Правова позиція змінилася у 2016 році, як і у Бельгії, на законодавця Франції вплинув ряд передумов, серед яких світова позиція, яка засу-

джувала ототожнення патологізації та права на гендерну ідентичність, також не менш вагомим був громадський тиск. Проте різниця у реформуванні законодавств Бельгії та Франції полягає у різному відображенні прийнятих змін. Якщо ж у Бельгії законодавець видавав окремі спеціальні нормативно-правові акти, які стосувалися тільки питання гендерної ідентичності, то Франція пішла іншим шляхом, вносячи зміни у вже існуючі нормативно-правові акти та закони.

Зокрема, у кримінально-правовій сфері були внесені зміни до закону «Рівність і громадянство», а саме була заборонена дискримінація на підставі гендерної ідентичності. Необхідно згадати закон № 2016-1547 від 18 листопада 2016 року, відомий як «Закон про модернізацію правосуддя для 21 століття», який створив особливий порядок зміни зазначення статі в цивільному стані. Даний нормативно-правовий акт разом з цивільно-правовим та цивільно-процесуальним законодавством встановив основні норми для процедури зміни статі у цивільному стані. Наразі процедура полягала в тому, що особа має зібрати ряд доказів, які підтверджують належність її до заявленої статі [12].

Окремі гендерні норми можемо відслідкувати у кримінальному та цивільному законодавствах Франції. Так, відповідальність за нормою статті 132-76 Кримінального кодексу Франції настає за образи честі або репутації жертви або групи осіб, до якої належить жертва, на підставі її дійсної або передбачуваної статі, сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності [13].

Гендерні норми відслідковуються в цивільному законодавстві, а саме стаття 61-5 Цивільного кодексу Франції зазначає, що «будь-яка повнолітня або емансипована неповнолітня особа, яка на підставі достатньої кількості фактів доведе, що запис про її стать в актах цивільного стану не відповідає статі, якою вона себе називає і під якою її знають, може змінити її. Основними фактами, які можуть бути доведені будь-якими способами, можуть бути: те, що вона публічно представляє себе як таку, що належить до заявленої статі; що її сім'я, друзі або професійне коло знають, що вона належить до тієї статі, яку заявляє; що вона змінила своє ім'я, щоб відповідати заявленій статі» [14].

Стаття 61-6 ЦК Франції передбачає, що: «не проходження лікування, хірургічної операції чи стерилізації не може бути підставою для відмови у задоволенні клопотання». Окрім цього, особа має подати ряд документів, що стосується встановленню її особи, а також дозвіл від чоловіка/дружини/партнера, повнолітніх дітей/законних представників неповнолітніх дітей про згоду на зазначення зміни імені (імен) після зміни статі заявника у власних свідоцтвах про народження та свідоцтві про шлюб, якщо такі наявні [14].

Відмінність даного законодавства від бельгійського полягає у врегулюванні даного питання при умові, що заявником буде іноземцем, біженцем, особою без громадянства, а також громадянином Франції, який був народжений закордоном. Стосовно стану правового регулювання питання гендерної ідентичності у Франції немає однозначної думки, хтось відмічає позитивний вплив на законодавство, адже була проведена демедикалізація процедури зміни статі, а хтось навпаки – звертає увагу на велику кількість судових відмов та відкритих проваджень у ЄСПЛ, проте все ж ставлення до людей з трансідентичністю поліпшується, громадяни підтримують ініціативи, щодо дотримання принципу рівності у суспільному житті країни.

Висновки. Провівши компаративний аналіз законодавств Бельгії та Франції, можна прослідкувати два окремі підходи щодо реагування на виклик суспільства відносно забезпечення права на гендерну ідентичність. Різниця полягає у формативному висловленні законодавчих поглядів та підході до визначення суб'єктів. Спільні риси – відмова від медичного та психіатричного втручання, а також надання свободи вибору. Обидві держави намагаються й надалі врегулювати дане питання спираючись на демократичні позиції ЄСПЛ та світової спільноти. Можливо, у найближчому майбутньому буде подолано всі наявні колізії.

Таким чином, компаративний аналіз національних законодавств Бельгії та Франції щодо нормативно-правового закріплення права осіб, які потребують визнання їх гендерної ідентичності показав, яким чином кожна країна може долучитися до демократичного руху за права осіб, які потребують визнання їх гендерної ідентичності. Саме завдяки даному компаративному аналізу було з'ясовано два різні підходи до асиміляції «гендерних норм» у національні законодавства держав.

Література

1. Loi relative à la transsexualité du 10 mai 2007. URL: https://etaamb.openjustice.be/fr/loi-du-10-mai-2007_n2007009570.html (dernier accès: 09.08.2024).
2. Tomsej D., Paternotte D. L'adoption de la « loi trans* » du 25 juin 2017 De la stérilisation et la psychiatisation à l'autodétermination. *Courrier hebdomadaire du CRISP*. 2021. Vol. 20, No. 2505. P. 5-50. URL: L'adoption de la « loi trans* » du 25 juin 2017 | Cairn.info (dernier accès: 20.07.2024).
3. Affaire B. c. France (Requête no 13343/87): Décision de la Cour européenne des Droits de l'Homme, 25 mars 1992. HUDOC / Cour européenne des Droits de l'Homme. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"languageisoco de":\["FRE"\],"appno":\["13343/87"\],"documentcollectionid2":\["CHAMBER"\],"itemid":\["001-62326"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (dernier accès: 20.08.2024).
4. Affaire Christine Goodwin c. Royaume-Uni (Requête no 28957/95): Décision de la Cour européenne des

Droits de l'Homme, 11 juillet 2002. *HUDOC* / Cour européenne des Droits de l'Homme. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["Christine%20Goodwin%20c.%20RoyaumeUni"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-65153"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (dernier accès: 20.08.2024).

5. Affaire Van Kück c. Allemagne (Requête no 35968/97): Décision de la Cour européenne des Droits de l'Homme, 12 mars 2003. *HUDOC* / Cour européenne des Droits de l'Homme. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["Affaire%20Van%20Kück%20c.%20Allemagne"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-65699"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (dernier accès: 20.08.2024).

6. Affaire Y.Y. c. Turquie (Requête no 14793/08): Décision de la Cour européenne des Droits de l'Homme, 24 avril 2015. *HUDOC* / Cour européenne des Droits de l'Homme. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["Affaire%20Y.Y.%20c.%20Turquie"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-152779"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (dernier accès: 20.08.2024).

7. Affaire A.P., Garçon et Nicot c. France (Requêtes no 79885/12): Décision de la Cour européenne des Droits de l'Homme, 6 avril 2017. *HUDOC* / Cour européenne des Droits de l'Homme. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"fulltext":\["A.P.,%20Garçon%20et%20Nicot%20c.%20France"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-172556"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{) (dernier accès: 20.08.2024).

8. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1728 від 2010 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/>

pls/mpz2/docs/1086_rez_1728.htm (дата звернення: 20.08.2024).

9. Geens K. Changer de prénom et modifier l'enregistrement du sexe à l'état civil. *Justice*. 2017. P. 34. URL: https://justice.belgium.be/sites/default/files/trans_a5_fr.pdf (dernier accès: 15.08.2024).

10. Loi du 25 juin 2017 «Réformant des régimes relatifs aux personnes transgenres en ce qui concerne la mention d'une modification de l'enregistrement du sexe dans les actes de l'état civil et ses effets». *Justice*. URL: http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=2017062503&table_name=loi (dernier accès: 15.08.2024).

11. Jaunait A. Genèses du droit de l'identité de genre. Approche des configurations sociojuridiques. *Droit et société*. 2020. No. 105. P. 429-451. URL: Genèses du droit de l'identité de genre. Approche des configurations sociojuridiques | Cairn.info (dernier accès: 16.08.2024).

12. Loi No 2016-1547 du 18 novembre 2016 de modernisation de la justice du XXIe siècle. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORF-TEXT000033418805> (dernier accès: 19.08.2024).

13. Code Pénal français. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/ (dernier accès: 21.08.2024).

14. Code Civil français. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070721/LEGISCTA000006136059/?anchor=LEGIARTI000043896064#LEGIARTI000043896064 (dernier accès: 15.08.2024).

УДК 342.7
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.2>

М. М. Коба
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення діяльності
Національної гвардії України
Київського інституту Національної гвардії України
orcid.org/0000-0001-9407-2838

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті обґрунтовано, що розробка теоретичних засад обмеження прав і свобод людини наразі є актуальною проблемою удосконалення доктрини прав людини у цілому та аналізу вітчизняної теорії та практики конституціоналізму, зокрема. Запровадження в Україні правового режиму воєнного стану та реалізація у його межах низки обмежувальних та примусово-зобов'язальних заходів викликає необхідність усебічного аналізу та переосмислення зазначеної наукової проблеми.

Запропоновано під поняттям обмеження прав і свобод людини та громадянина розуміти допустиме міжнародним та внутрішньодержавним правом законне втручання влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджуються певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту суверенітету та територіальної цілісності України, громадського та публічного порядку, забезпечення національної безпеки, прав та свобод інших людей.

Визначено та розкрито ознаки поняття обмеження прав і свобод людини. Зокрема: 1) наявність змісту, протилежного поняттям гарантування та забезпечення прав і свобод людини; 2) наявність структури, яку складають взаємозв'язані конституційно-правові засоби (цілі, принципи, умови, підстави, форми), що об'єктивуються у поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин; 3) реалізація через систему заходів, спрямованих на призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих конституцією прав і свобод людини; 4) чітка визначеність за предметною, просторовою, часовою сферою; 5) наявність мети, якою є охорона закріплених конституцією суспільних цінностей, захист законних інтересів суспільства та держави; 6) можливість запровадження виключно уповноваженими на те суб'єктами, на підставі та у межах відповідних нормативно-правових актів, за умови дотриманням відповідної процедури.

Обґрунтовано, що сучасна міжнародно-правова та конституційна доктрина передбачає низку вимог (процедурних принципів), необхідних для того, щоб запроваджене обмеження прав і свобод вважалася таким, що відповідає умовам демократичного суспільства. Зокрема, це принципи: законності; необхідності; пропорційності; наявності правомірної мети; мінімальної достатності.

Доведено, що запроваджені в Україні обмеження прав і свобод людини, зокрема, і такі, що викликають найбільше дискусій, є необхідними для проведення дій з оборони держави та виявлення потенційних небезпек. Висловлено припущення, що за умов недотримання владою зазначених процедурних правил існує потенційна можливість неприйняття їх суспільством.

Ключові слова: права і свободи людини та громадянина, обмеження прав і свобод, правовий режим воєнного стану, процедурні принципи та вимоги обмеження.

Koba M. M. LIMITATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOM IN WAR CONDITIONS: A GENERAL THEORETICAL ANALYSIS

The article substantiates that the development of the theoretical basis of the limitation of human rights and freedoms is currently an urgent problem of improving the doctrine of human rights in general and the analysis of the domestic theory and practice of constitutionalism, in particular. The introduction of the legal regime of martial law in Ukraine and the implementation within its limits of a number of restrictive and coercive measures calls for a comprehensive analysis and rethinking of the specified scientific problem.

It is suggested that the concept of restriction of the rights and freedoms of a person and a citizen should be understood as the lawful intervention of the government in the sphere of private autonomy of an individual, permissible under international and domestic law, exclusively on the basis of a law that introduces certain measures aimed at ensuring a balance of private and public interests in order to protect the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, social and public order, ensuring national security, rights and freedoms of other people.

The signs of the concept of restriction of human rights and freedoms are defined and revealed. In particular: 1) the presence of content contrary to the concepts of guaranteeing and ensuring human rights and freedoms; 2) the presence of a structure consisting of interconnected constitutional and legal means (goals, principles, conditions, grounds, forms), which are objectified in the behavior of the subjects of constitutional and legal relations; 3) implementation through a system of measures aimed at suspending or narrowing the scope of human rights and freedoms defined and guaranteed by the constitution; 4) clear determination of the subject, spatial, temporal sphere; 5) the existence of a goal, which is the protection of social values enshrined in the constitution, protection of the legitimate interests of society and the state; 6) the possibility of introduction exclusively by authorized entities, on the basis and within the limits of the relevant normative legal acts, subject to compliance with the relevant procedure.

It is substantiated that modern international legal and constitutional doctrine provides for a number of requirements (procedural principles) necessary for the introduced restriction of rights and freedoms to be considered as meeting

the conditions of a democratic society. In particular, these are the principles of: legality; necessity; proportionality; existence of a legitimate purpose; minimum sufficiency.

It has been proven that the restrictions on human rights and freedoms introduced in Ukraine, in particular, and those that cause the most discussions, are necessary for the implementation of actions for the defense of the state and the identification of potential dangers. It is suggested that if the authorities do not observe the specified procedural rules, there is a potential possibility of their rejection by society.

Key words: rights and freedoms of a person and citizen, restriction of rights and freedoms, legal regime of martial law, procedural principles and requirements of restriction.

Постановка проблеми та її актуальність. Військова агресія російської федерації проти нашої держави, складовою частиною якої стало розв'язання у лютому 2022 року широкомасштабних воєнних дій та запровадження на території України правового режиму воєнного стану, обумовлюють підвищену увагу до питань теорії та практики обмеження прав і свобод людини. Права людини, як найбільша сучасна цивілізаційна цінність, є показником, що дає змогу оцінити не тільки існуючий у тій чи іншій державі політичний режим, але і рівень її демократичного розвитку, оскільки результатом імплементації прав людини у суспільні відносини є якість буття індивіду у її правовому полі.

Необхідно зазначити, що пануюча концепція праворозуміння виходить із такої властивості прав людини, як природний (незалежний від волі держави) характер та невідчужуваність, тобто, їх об'єктивне існування незалежно від формального відображення у законодавстві, а також неможливість їх свавільного заперечення, відміни чи скасування. Хоча цілком очевидно, що не всі права людини є абсолютними, і що жодне з прав людини не є безмежним (у розумінні змісту та способу забезпечення), зокрема, в умовах конкуренції з правами інших людей, а також в умовах об'єктивної неможливості їх забезпечити у ситуаціях форс-мажору. Тому сучасне розуміння прав людини допускає можливість їх обмеження, зокрема, в умовах воєнного стану. Проте, як справедливо зазначає професор С.О. Кузніченко, «обмежуючи права людини, органи публічної влади повинні діяти виважено, обґрунтовуючи застосування заходів державного примусу і пропорційність ужитих ними заходів» [1, с. 33].

Таким чином, проблематика обмеження прав людини була і залишається важливим предметом аналізу у юридичній науці, що і визначає актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розвиток концепту розуміння прав людини, як їх змісту, так і підстав та умов обмежень, зробили такі зарубіжні дослідники, як Дж. Донеллі [2, 3], Дж. Перлін [4], Е. Познер [5] та інші.

У контексті дослідження важливим є обґрунтування професором Дж. Перліном можливості потенційного конфлікту прав людини з іншими цінностями. Зокрема, автор, спираючись на

позицію Віктора Осятинські, резюмує, що «будучи фундаментальними, права людини, однак, не є абсолютними. Вони можуть нехтуватися і часто нехтуються іншими цінностями [...]». Водночас, науковець акцентує, що «втручання держави у сферу людських прав не може бути свавільними, права обмежуються лише випадками, заздалегідь передбаченими суспільством», а також наголошує на тому, що обмеження ніяким чином не повинні поширюватися на сферу здійснення належного судочинства. Крім того, обов'язковою умовою допустимості обмежень, на думку Дж. Перліна, має бути «прописаність» можливості таких обмежень у тексті конституції держави. Зокрема, конституція в обов'язковому порядку має містити норму про те, які саме права та до якого ступеня можуть бути обмежені законодавством на користь держави, а також передбачати ситуації та процедури, за яких деякі права людини можуть призупинятися. Зазначене дозволяє Дж. Перліну резюмувати, що «фундаментальна природа прав людини означає, що кожне відхилення від цих прав органами державної влади повинно обґрунтовуватись та мати конституційну основу» [4, с. 181].

Професор Денверського університету Дж. Донеллі, розглядаючи вплив культурного релятивізму на універсальність прав людини у своїх працях [2, 3], серед іншого, акцентує на відмінностях європейського та американського розуміння прав людини та обґрунтовує тезу про конкуренцію концепції прав людини з існуючими у різних культурах практиками їх забезпечення. Відповідно, науковець наполягає на необхідності чіткого визначення підстав обмеження прав і свобод людини [2]. Також вчений зазначає, що «можливо, необхідно буде припустити обмежені культурні варіації форми та інтерпретації певних прав людини, але нам слід наполягати на їх фундаментальній моральній універсальності». Насамкінець, вважає за можливе використати дещо парадоксальний вислів: «Права людини – лише відносно універсальні» [2, с. 108].

Своєю чергою, професор Чиказького університету Е. Познер, обмірковуючи проблему змісту прав людини, приходять до висновку щодо небезпечності тенденції безконтрольності його розширення, оскільки це може привести до зниження можливості їх забезпечення державою та апеляцій з боку останньої стосовно невжиття нею відпо-

відних дій через чисельність прав та обмеженість наявних у неї ресурсів [5].

Здійснений аналіз дозволяє резюмувати, що для західної доктрини прав людини притаманною є не тільки ідея виключної цінності прав людини, але і ідея культурного релятивізму та принципової допустимості їх обмеження у деяких випадках.

Серед вітчизняних учених, які активно розробляють проблему обмеження прав людини, слід назвати С. Головатого [6], С. Кузніченка [1], А. Мерник [7], О. Осинську [8], І. Проць [9], М. Савчина [10], О. Скрипнюк [11], А. Славко [12], Ю. Фігель [13] та ін.

Серед зазначених, особливу увагу звернемо на наукове дослідження С.О. Кузніченка, реалізоване з урахуванням сучасних військово-політичних реалій України [1]. Важливим вважаємо обґрунтування О.С. Кузніченком того що: 1) обмеження прав і свобод людини у демократичній державі має бути тимчасовим і здійснюватися відповідно до чітко визначених підстав, зокрема, на підставі закону, який відповідає вимогам юридичної визначеності; 2) навіть надзвичайний або воєнний стан, за яких такі обмеження є масовими, не можуть слугувати підставою для скасування посилених вимог до інституту обмеження, зокрема, у контексті законодавчого визначення підстав, тимчасового характеру, дотримання процесуальної форми введення обмежень. Зазначені ідеї вважаємо важливими теоретичними засадами конституційного інституту обмеження прав і свобод людини.

Водночас, практика реалізації конкретних обмежувальних заходів, що складають сутність передбаченого Конституцією України та запровадженого з 24 лютого 2022 року правового режиму воєнного стану, обумовлюють необхідність їх поглибленого аналізу на предмет кореляції з принципом верховенства права та теорією конституціоналізму. Зазначеним обумовлюється актуальність порушеної у статті проблеми, одним із напрямів розробки якої є уточнення основних понять і категорій.

Метою статті є: удосконалення теоретичних засад обмеження прав і свобод людини в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Юридико-семантичний аналіз понятійного конструкту «обмеження прав» дозволяє стверджувати, що у публічному праві під ним найчастіше розуміють систему юридичних та фактичних наслідків у вигляді менших за обсягом умов реалізації правових інтересів фізичних та/чи юридичних осіб, з одночасним задоволенням певних інтересів суб'єкта їх запровадження або ж задоволенні інтересів третьої особи. У конституційному праві під обмеженням прав і свобод людини найчастіше розуміють допустиме міжнародним та внутрішньодержавним правом

законне втручання держави у обсяг прав і свобод людини, що відповідає вимогам законності, необхідності, доцільності та співрозмірності цілі, яка переслідується.

Відповідно, можливо виділити кілька вартих уваги дефініцій поняття «обмеження прав і свобод людини та громадянина». Так, професор М. Савчин у монографії, присвяченій сучасним тенденціям конституціоналізму, визначає поняття обмеження прав і свобод людини та громадянина як «втручання публічної влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону», а його змістом вважає «певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, запроваджені з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я інших людей, авторитету правосуддя» [10, с. 291]. На думку О. Скрипнюк, обмеження прав і свобод людини і громадянина – це передбачений Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих основним законом прав і свобод в інтересах забезпечення прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України [11, с. 9]. Натомість, Ю. Фігель у змісті поняття обмеження прав і свобод людини пропонує виділяти два аспекти: 1) обмеження матеріальне, у розумінні позбавлення носіїв прав їх кількості, або ж позбавлення частини певного права; 2) обмеження процесуальне, у розумінні повної або часткової неможливості практичної їх реалізації, коли права у повному обсязі залишаються у їх носія, але припиняється можливість їх реалізації [13, с. 359]. Аналізуючи поняття конституційно-правового механізму обмеження прав і свобод людини та громадянина, О. Андрієвська визначає останній як систему взаємозв'язаних конституційно-правових засобів та інших складових (цілей, принципів, умов, підстав, форм обмежень), що знаходить своє втілення у соціально корисній поведінці конкретного суб'єкта конституційно-правових відносин, у діях спеціально уповноважених здійснювати конституційно-правові обмеження суб'єктів, як послідовно здійснюваного комплексного процесу, спрямованого на охорону встановлених Основним Законом України цінностей, захист законних інтересів [14, с. 85].

Найбільш виважено, на нашу думку, підходить до розуміння обмеження прав і свобод людини О. Осинська, коли визначає зазначене поняття як «законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету та територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечен-

ня економічної й інформаційної безпеки, охорони здоров'я, суспільної моралі, забезпечення захисту прав і свобод людини» [8, с. 5].

З урахуванням зазначених позицій, констатуємо, що обмеженню прав і свобод людини, як теоретичному поняттю та конституційному інституту, властиві такі ознаки: а) наявність змісту, протилежного поняттям гарантування та забезпечення прав і свобод людини; б) наявність структури, яку складають взаємозв'язані конституційно-правових засоби (цілі, принципи, умови, підстави, форми), що об'єктивуються у поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин; в) реалізація через систему заходів, спрямованих на призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих конституцією прав і свобод людини; г) чітка визначеність за предметною, просторовою, часовою сферою; г) наявність мети, якою є охорона закріплених конституцією суспільних цінностей, захист законних інтересів суспільства та держави; д) можливість запровадження виключно уповноваженими на те суб'єктами, і лише на підставі і у межах відповідних нормативно-правових актів, за умов дотриманням відповідної процедури.

У контексті удосконалення теоретичних засад обмеження прав і свобод людини важливо акцентувати, що поняття обмеження корелюється зі змістом не усіх, а лише певних прав і свобод людини. Зокрема, певних обмежень можуть зазначати лише ті права і свободи, які прийнято класифікувати як відносні, тобто ті, які можуть підлягати правомірному обмеженню у принципі, і лише за умов необхідності і доцільності. Водночас, т. зв. абсолютні права людини і громадянина не можуть бути обмежені за будь-яких обставин. Не підлягають жодним обмеженням за жодних обставин, а отже, є абсолютними, права, передбачені у Європейській конвенції прав людини і основних свобод, зокрема: а) заборона катувань (ст. 3); б) заборона рабства (п. 1 ст. 4); в) заборона покарання без закону (п. 1. ст. 7); г) право не бути притягненим до суду або покараним за одне і те ж правопорушення двічі (п. 1. Ст. 4 Протоколу № 7 до ЄКПЛ). Водночас, згідно норми ч. 2 ст. 64 Конституції України, не підлягають обмеженню конституційні принципи, права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції. А саме: принцип рівності громадян перед законом та рівності їх конституційних прав і свобод (ст. 24); право не бути позбавленим громадянства України, право на зміну громадянства (ст. 25); право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади

(ст. 40); право на житло (ст. 47); право на вільне взяття шлюбу, а також право на сім'ю, на материнство і батьківство (ст. 51); принцип рівності прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ст. 52); право на судовий захист, а також право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); право знати свої права і обов'язки (ст. 57); право не відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58); право на професійну правничу допомогу (ст. 59); право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); принцип індивідуального характеру юридичної відповідальності та заборона бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); принцип презумпції невинуватості (ст. 62); право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист, а також принцип, згідно якого особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом ст. 64).

Сучасна міжнародно-правова та конституційна доктрина передбачає низку вимог (процедурних принципів), необхідних для того, щоб обмеження прав і свобод вважалася таким, що відповідає умовам демократичного суспільства. Зокрема, це принципи: а) законності; б) необхідності; в) пропорційності; г) наявності правомірної мети; г) мінімальної достатності. Так, принцип *законності* означає, що будь-яке обмеження прав і свобод своєю обов'язковою передумовою повинно мати чіткі і вичерпні, закріплені в національному законодавстві, формулювання щодо підстав такого обмеження. Принцип *необхідності* передбачає неможливість врегулювання проблеми, визнаної демократичним суспільством як нагальна і важлива, іншими засобами, окрім тимчасового та легітимного обмеження. Принцип *пропорційності заходів* визначає співрозмірність між здійсненням основного права та необхідністю його обмежень, адекватність засобів поставленій меті, неприпустимість надмірних обмежень та сваволі. Принцип *наявності правомірної мети* передбачає, що суб'єкт, який запроваджує обмеження, має перед собою чітку, легітимну та заздалегідь передбачену мету такого обмеження, якою можуть бути лише захист, забезпечення і реалізація прав та інтересів інших осіб, суспільства, національ-

ної безпеки, або інші цілі, так само передбачені законодавством. Принцип *мінімальної достатності* означає, що зазначене обмеження є єдином можливим засобом владного впливу, здатним врегулювати відповідну сферу суспільних відносин, а також те, що такі мінімально достатні заходи не виключають інші способи врегулювання та спрямовані на досягнення пропорційності за обмеження права однієї особи та захисту прав інших осіб. У цілому, як слушно зазначають М. Савчин та О. Дручек, обов'язковою умовою обмежень прав і свобод людини є дотримання принципів легітимності, законності, верховенства права, правової визначеності, дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави [15, с. 61].

Аналіз законодавства у сфері прав людини та законодавства, яке визначає правовий режим воєнного стану в Україні [16, 17, 18] дозволяє зробити висновок, що на період дії правового режиму воєнного стану в Україні, а також на підставі рішень військового командування разом із військовими адміністраціями, на території усієї країни, або в межах її окремих частин можуть обмежуватися, повністю або частково, такі передбачені Конституцією України права і свободи: право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання у особисте і сімейне життя (ст. 32); право на вільний вибір місця проживання та свободу пересування, право вільно залишати територію України (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на освіту (ст. 53).

Зміст обмежувальних чи примусово-зобов'язувальних заходів, які запроваджені чи можуть бути запроваджені в Україні у межах правового режиму воєнного стану, полягає, зокрема у: а) встановленні (посиленні) охорони об'єктів державного значення, об'єктів державного значення

національної транспортної системи України та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і введенні особливого режиму їх роботи; б) запровадженні трудової повинності для окремих категорій працездатних осіб; в) використанні потужностей та трудових ресурсів підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, зміна режиму їхньої роботи; г) примусовому відчуженні майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилученні майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави; г) запровадженні комендантської години, встановленні спеціального режиму світломаскування; д) встановленні особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеженні свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів; перевірки документів у осіб, а в разі потреби проведенні огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; е) порушенні у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризу її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення; е) встановленні у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, заборони або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; ж) встановленні для фізичних і юридичних осіб військово-квартирної повинності; з) проведенні евакуації населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, а також евакуації матеріальних та культурних цінностей; е) інтернуванні громадян іноземної держави, яка загрожує нападом чи здійснює агресію проти України, та низку інших заходів.

Поділяючи позицію тих науковців, які вважають, що запроваджені в Україні з 24 лютого 2022 року у межах правового режиму воєнного стану обмеження і прав і свобод людини, у цілому, відповідають основним принципам конституційної теорії та корелюються із міжнародно-правовими актами в галузі прав людини, все ж вважаємо за необхідне зауважити, що війна та викликані нею вимушені обмеження обсягу прав і свобод людини є вкрай несприятливими обставинами для утвердження і реалізації верховенства права, принципів демократії та пріоритетності прав людини. Водночас, внутрішня небезпека реаліза-

ції режиму обмеження прав і свобод людини, за умов накопичення у соціумі соціально-економічних проблем та проблем комунікації між владою та громадянським суспільством, полягає у можливості протилежного трактування сторонами правомірності мети обмежувальних чи примусово-зобов'язувальних заходів, які реалізуються. Зазначимо також, що у цивілізованому суспільстві існує лише один спосіб способом розв'язання подібного конфлікту – судовий.

Висновки.

1. Розробка теоретичних засад обмеження прав і свобод людини наразі є актуальною проблемою удосконалення доктрини прав людини у цілому та аналізу вітчизняної теорії та практики конституціоналізму, зокрема. Запровадження в Україні правового режиму воєнного стану та реалізація у його межах низки обмежувальних та примусово-зобов'язувальних заходів обумовлює необхідність усебічного аналізу та переосмислення зазначеної наукової проблеми.

2. Під обмеженням прав і свобод людини та громадянина слід розуміти допустиме міжнародним та внутрішньодержавним правом законне втручання влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджуються певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту суверенітету та територіальної цілісності України, громадського та публічного порядку, забезпечення національної безпеки, прав та свобод інших людей

3. Обмеженню прав і свобод людини, як теоретичному поняттю та конституційному інституту, властиві такі ознаки: а) наявність змісту, протилежного поняттям гарантування та забезпечення прав і свобод людини; б) наявність структури, яку складають взаємозв'язані конституційно-правові засоби (цілі, принципи, умови, підстави, форми), що об'єктивуються у поведінці суб'єктів конституційно-правових відносин; в) реалізація через систему заходів, спрямованих на призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих конституцією прав і свобод людини; г) чітка визначеність за предметною, просторовою, часовою сферою; г) наявність мети, якою є охорона закріплених конституцією суспільних цінностей, захист законних інтересів суспільства та держави; д) можливість запровадження виключно уповноваженими на те суб'єктами, на підставі та у межах відповідних нормативно-правових актів, за умови дотриманням відповідної процедури.

4. Сучасна міжнародно-правова та конституційна доктрина передбачає низку вимог (процедурних принципів), необхідних для того, щоб запроваджене обмеження прав і свобод вважалося таким, що відповідає умовам демократичного суспільства. Зокрема, це принципи: законності;

необхідності; пропорційності; наявності правомірної мети; мінімальної достатності.

5. Запроваджені в Україні обмеження прав і свобод людини, зокрема, і такі, що викликають найбільше дискусій, є необхідними для проведення дій з оборони держави та виявлення потенційних небезпек, але за умов недотримання владою зазначених процедурних правил існує потенційна можливість неприйняття їх суспільством.

Література

1. Кузніченко С.О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 1-2. С. 32-36. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.6>.
2. Jack Donnelly, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca, Cornell University Press, 1989, pp. 109-104.
3. Donnelly J. *International human rights*. Westview Press, 1998. 216 p.
4. Права людини: концепції, підходи, реалізація: Пер. з англ. / Під ред. Б. Зізік; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. В. Дубровський. – Київ.: Вид-во «Ай Бі», 20023. 263 с.
5. Posner E.A. *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 185 p.
6. Головатий С. Про людські права. Лекції. – Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
7. Мерник А. М., Стоян Є.О., Артеменко К.С. Обмеження прав людини та основоположних свобод в умовах воєнного стану в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 49-52.
8. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
9. Проць І. М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 381-384.
10. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму в контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
11. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Публічне право. № 3. (2011). С. 5-11.
12. Славко А. С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 41. Том 2. 2016. С. 68-72.
13. Фігель Ю.О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2016. № 837. С. 357-361. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_59 (дата звернення: 05.07.2024 року).
14. Андрієвська О. В. Про конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. Вип. 7. С. 83-86.
15. Савчин М. А., Дручек О.В. Підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму воєнного стану. Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій: матеріали V Всеукраїн-

ської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 30 вересня 2022 року). Кривий Ріг: ДонДУВС, 2022. 321 с. С. 57-62.

16. Конституція України: станом на 01 січня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 10.06.2024).

17. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон

України від 24.02.2022 № 2102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 07.06.2024).

18. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення 10.06.2024).

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 339.543:347.44:658.7

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.3>

Д. А. Біленець
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-0866-0698

РОЛЬ ДОГОВОРІВ У МИТНІЙ ЛОГІСТИЦІ: ЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ ЛАНЦЮГАМИ ПОСТАВОК

Стаття присвячена дослідженню ролі митної логістики в забезпеченні ефективного функціонування глобальних ланцюгів поставок. Митна логістика охоплює комплекс операцій, включаючи транспортування, митне оформлення, страхування та зберігання товарів, що проходять через державні кордони. Ефективність цих процесів значною мірою залежить від договірного регулювання взаємодії між усіма учасниками логістичного ланцюга. Чітко прописані умови договорів допомагають уникати ризиків, мінімізувати затримки, зменшити фінансові втрати та підвищити довіру між партнерами, що є ключовими факторами успішної міжнародної торгівлі.

У статті аналізуються основні види договорів, що використовуються у митній логістиці: транспортні, договори митного оформлення, страхування та зберігання. Транспортні договори регулюють основні аспекти перевезення товарів, включаючи строки доставки, відповідальність за вантаж, процедури у разі форс-мажорних обставин та умови митного оформлення. Відповідно до Цивільного кодексу України та міжнародних стандартів, таких як Конвенція про договір міжнародного перевезення вантажів (CMR), вони визначають права, обов'язки і порядки дій сторін, що мінімізує ризики затримок і забезпечує безперервність поставок.

Договори митного оформлення забезпечують правильне та своєчасне декларування товарів, регулюючи обов'язки сторін і знижуючи ризики штрафів. Страхові договори мінімізують фінансові втрати від пошкоджень чи затримок під час транспортування та зберігання. Договори на зберігання товарів захищають інтереси власників, визначаючи умови зберігання та відповідальність складів.

Стаття також аналізує міжнародні стандарти, як-от Інкотермс 2020, що уніфікують правила митних процедур, розподілу витрат та страхування, зменшуючи юридичні ризики і спрощуючи процеси. Стандартні контракти у митній логістиці сприяють швидкому узгодженню зобов'язань, дозволяючи адаптувати умови під потреби бізнесу. Загалом, ефективне договірне регулювання сприяє стабільності та надійності міжнародних поставок, оптимізуючи витрати й підвищуючи конкурентоспроможність підприємств.

Ключові слова: митна логістика, транспортні договори, митне оформлення, страхування товарів, зберігання вантажів, міжнародні угоди, Інкотермс 2020, CMR, контракти, зовнішньоекономічна діяльність.

Bilenets D. A. THE ROLE OF CONTRACTS IN CUSTOMS LOGISTICS: EFFECTIVE MANAGEMENT OF INTERNATIONAL SUPPLY CHAINS

The article is dedicated to exploring the role of customs logistics in ensuring the efficient functioning of global supply chains. Customs logistics encompasses a range of operations, including the transportation, customs clearance, insurance, and storage of goods crossing national borders. The efficiency of these processes largely depends on the contractual regulation of interactions between all participants in the logistics chain. Well-defined contract terms help to mitigate risks, minimize delays, reduce financial losses, and enhance trust between partners, which are key factors for successful international trade.

The article examines the main types of contracts used in customs logistics: transportation, customs clearance, insurance, and storage contracts. Transportation contracts regulate the key aspects of moving goods, including delivery timelines, liability for the cargo, procedures in force majeure situations, and conditions for customs clearance. According to the Civil Code of Ukraine and international standards, such as the Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road (CMR), these contracts define the rights, obligations, and actions of the parties, thereby minimizing delays and ensuring the smooth flow of goods.

Customs clearance contracts ensure the proper and timely declaration of goods, regulating the parties' obligations and reducing the risks of fines. Insurance contracts minimize financial losses resulting from damage or delays during transportation and storage. Storage contracts protect the interests of the owners, defining the conditions of storage and the liability of warehouse operators.

The article also analyzes international standards such as Incoterms 2020, which standardize rules on customs procedures, cost allocation, and insurance, thereby reducing legal risks and simplifying processes. Standard contracts in customs logistics facilitate the rapid agreement of obligations, allowing the adaptation of terms to business-specific needs. Overall, effective contractual regulation promotes the stability and reliability of international supply chains, optimizes costs, and enhances the competitiveness of enterprises.

Key words: customs logistics, transportation contracts, customs clearance, cargo insurance, storage of goods, international agreements, Incoterms 2020, CMR, contracts, foreign economic activity.

Постановка проблеми. Глобальні ланцюги поставок вимагають чіткої координації між перевізниками, митними брокерами, страховими компаніями та складськими операторами. Однак складність міжнародної торгівлі та різноманіття правових режимів створюють ризики для стабільності поставок, зокрема затримки, фінансові втрати та конфлікти через невиконання умов договорів.

Основна проблема полягає в недостатньо чітких договірних відносинах, які регулюють взаємодію учасників логістики, що призводить до юридичних ризиків і затримок. Також підприємства стикаються з труднощами узгодження контрактів у різних країнах.

Отже, необхідно ефективно договірне регулювання митної логістики для забезпечення стабільності міжнародних поставок, що вимагає аналізу існуючих договорів та вивчення міжнародних стандартів для уніфікації правил і процедур.

Метою дослідження є аналіз договірних регулювань у сфері митної логістики для визначення ключових аспектів, що впливають на ефективність міжнародних поставок. Зокрема, дослідження спрямоване на вивчення основних видів договорів, таких як транспортні угоди, договори митного оформлення, страхування та зберігання товарів, а також на аналіз міжнародних стандартів, таких як Інкотермс 2020 і Конвенція СМР. Мета полягає у визначенні способів оптимізації договірних умов для мінімізації юридичних ризиків, скорочення витрат та підвищення конкурентоспроможності підприємств на глобальному ринку.

Проблематика даної теми зосереджується на недостатньо досліджених аспектах договірних регулювань в митній логістиці. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених питанням міжнародної торгівлі та митного оформлення, все ще залишається багато невирішених аспектів, пов'язаних з договірними відносинами між учасниками логістичних ланцюгів. Зокрема, бракує комплексних досліджень, що стосуються інтеграції міжнародних стандартів з національними правовими системами, що регулюють транспортування, страхування та зберігання товарів. Також відзначається недостатня розробленість механізмів договірних врегулювань взаємодії з митними брокерами, складськими операторами та іншими посередниками в умовах глобалізації зовнішньоекономічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Митна логістика є невід'ємною частиною глобальних ланцюгів поставок. Вона об'єднує різноманітні операції, починаючи від транспортування товарів до їх зберігання, митного оформлення і страхування. Кожна з цих складових важлива для успішного перетину товарів через державні кордони, що робить митну логістику критичною для стабільного і передбачуваного міжнародного бізнесу.

О. Яременко звертає увагу на визначенні митної логістики як ключового елементу глобальних ланцюгів постачання, який об'єднує процеси переміщення товарів, інформаційних потоків і фінансових операцій. Автор виділяє необхідність інтеграції логістичних та митних операцій для ефективного управління ризиками і підвищення економічної безпеки. Відсутність чітких стандартів і єдиного визначення митної логістики відзначається як проблема, що потребує подальшого дослідження в умовах глобалізації та зростаючої складності міжнародної торгівлі [10].

Ефективність митної логістики залежить від договорів, що регулюють взаємодію між учасниками процесу. Добре продумані угоди допомагають уникати ризиків, злагоджено діяти та швидко реагувати на проблеми, мінімізуючи затримки й фінансові втрати. Чіткі умови підвищують довіру між партнерами та запобігають конфліктам. Договірне регулювання повинно охоплювати всі аспекти логістики: транспортування, митне оформлення, страхування та зберігання. Без належних угод компанії ризикують зіткнутися з проблемами на кордоні, що може призвести до штрафів і втрати товарів.

Кривов'язюк І.В. у своїй статті наголошує на тому, що в умовах воєнного стану в Україні митна логістика зазнала значних змін, зокрема через необхідність створення нових маршрутів постачання, спрощення процедур і державну підтримку. Автор також підкреслює важливість діджиталізації, інтеграції з ЄС та спрощення митних процедур для підвищення ефективності й безпеки логістичних процесів в сучасних умовах [3].

Транспортні договори є ключовим елементом організації перевезень товарів, регулюючи аспекти транспортування від місця відправлення до кінцевого отримувача, включаючи строки доставки, відповідальність за збереження вантажу, процедури у разі форс-мажору та митне оформлення. Відповідно до Цивільного кодексу України [9], вони визначають права, обов'язки та відповідальність сторін, а також порядок дій у випадках непередбачених обставин, що можуть вплинути на доставку.

На міжнародному рівні правила регулюються Конвенцією про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів [2], яка встановлює відповідальність перевізника за вантаж під час транспортування. Чіткі договірні умови дозволяють узгодити дії між перевізниками, відправниками та одержувачами, що мінімізує затримки, фінансові втрати та забезпечує безперервність поставок, підвищуючи конкурентоспроможність підприємств на міжнародному ринку.

Договори про митне оформлення є основним інструментом для забезпечення правильного і своєчасного декларування товарів при їх перемі-

щенні через кордон. Вони регулюють взаємодію між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) та митними брокерами або агентами, які беруть на себе обов'язки щодо підготовки, подання митних декларацій та виконання всіх необхідних митних процедур.

Згідно з Митним кодексом України (ст. 74–77) [4], митні брокери зобов'язані забезпечити точність подання митних декларацій та дотримання всіх вимог митного законодавства. Договори між підприємствами та митними брокерами визначають відповідальність брокера за своєчасне подання документів, коректність декларування, а також забезпечення належного проходження митних процедур. Це дозволяє уникнути ризиків затримок, штрафів або навіть конфіскації товарів у разі виявлення порушень.

Статус митного брокера різноманітний. Окрім того, що він є посередником між експортером або імпортером і державною установою, він також виконує завдання з підготовки, підписання та подання документів, класифікації або оцінки товарів, розрахунку та сплати митних платежів, реєстрації експорту, дозволів на імпорт, підготовки і видача сертифікатів, консультування щодо правил і процедур експорту та імпорту, перевірки транзакцій для забезпечення відповідності [1, с. 224].

Чіткі договірні умови дозволяють підприємствам делегувати митним брокерам оформлення документів, перевірку відповідності товарів стандартам та своєчасне подання декларацій. У договорі мають бути визначені терміни, обов'язки брокера щодо перевірки документів та механізми взаємодії у разі проблем на митниці. Це особливо важливо для великих компаній, які регулярно здійснюють зовнішньоекономічні операції, адже допомагає уникнути ризиків, пов'язаних з помилками в документації та затримками. Договірна відповідальність брокерів за дотримання процедур знижує фінансові ризики, підвищує ефективність управління поставками та сприяє надійному партнерству.

Договори страхування є важливим інструментом захисту інтересів усіх сторін, залучених до міжнародних перевезень. Вони забезпечують фінансовий захист від ризиків, пов'язаних з транспортуванням, зберіганням та обробкою товарів. Під час перевезення вантажі можуть бути піддані різним загрозам, таким як пошкодження, втрата або знищення внаслідок аварій, природних катастроф або інших непередбачених обставин. Наявність страхових договорів гарантує, що компанії не зазнають серйозних фінансових втрат у разі виникнення таких ситуацій.

Прийнятий у 2021 році Закон України «Про страхування» включає принципи, закріплені в європейських директивах, спрямовані на захист

прав споживачів, прозорість регулювання та конкурентоспроможність ринку. Законодавчі зміни підтримують адаптацію страхових практик до міжнародних стандартів і зміцнюють правові основи для ефективного функціонування страхового ринку [7].

Відповідно до Цивільного кодексу України (ст. 980–999), страхові договори регулюють умови страхування, зокрема визначення ризиків, що покриваються, порядок надання компенсації у разі настання страхового випадку, а також права і обов'язки сторін. Компанії можуть вибирати різні види страхового покриття, яке найкраще відповідає їхнім потребам та умовам конкретної логістичної операції. Це дозволяє захистити товар у випадках затримок, пошкоджень або втрати під час перевезення чи зберігання [9].

Страхові договори забезпечують безпеку товарів під час митних процедур, мінімізуючи фінансові ризики від затримок і пошкоджень. Вони покривають додаткові витрати на зберігання або компенсацію за збитки, що виникають під час затримки на митниці. На міжнародному рівні договори враховують Інкотермс 2020, які розподіляють відповідальність за страхування між продавцем та покупцем [6].

Належне страхування підвищує фінансову стабільність та дозволяє підприємствам впевнено здійснювати міжнародні операції. Компанії можуть адаптувати поліси під свої потреби, обираючи розширене покриття для високоризикових товарів. Страхування є ключовою частиною митної логістики, знижуючи ризики та забезпечуючи надійність ланцюгів поставок.

Договори про зберігання товарів є важливим компонентом митної логістики, особливо в ситуаціях, коли необхідно тимчасово розмістити вантаж на митних складах або в транзитних зонах. Зберігання товарів може бути необхідним через різні причини: очікування завершення митних процедур, подальшого транспортування або вирішення питань, пов'язаних із документальним оформленням. Правильне договірне врегулювання з операторами складів допомагає уникнути непорозумінь і забезпечити безпеку товарів під час їх зберігання.

Відповідно до Цивільного кодексу України (ст. 936–947), договори про зберігання регулюють умови розміщення товарів, порядок надання складських послуг, відповідальність сторін за збереження вантажу, а також строки зберігання. Чіткі договірні умови допомагають визначити обов'язки складів, зокрема щодо забезпечення відповідних умов зберігання, додаткових послуг, таких як пакування або маркування, а також процедури у випадку пошкодження чи втрати товару [9].

Митні склади є одним з фундаментальних компонентів митної системи України, що сприяє між-

народній торгівлі, надаючи можливість тимчасового зберігання та відстрочення сплати митних зборів і податків [5, с.295].

Зберігання на митних складах часто використовується для товарів, які чекають на завершення митних процедур або подальшу доставку до кінцевого споживача. Договори про зберігання забезпечують юридичну основу для взаємодії між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) та складськими операторами, що дозволяє уникнути непорозумінь та забезпечити безпеку товару. Наприклад, договір може передбачати, що оператор складу зобов'язаний підтримувати відповідний температурний режим або інші спеціальні умови зберігання для певних типів вантажів, таких як медикаменти або продукти харчування.

Договори зберігання передбачають відповідальність оператора складу за пошкодження чи втрати товару, забезпечуючи правовий захист власників. У разі порушення умов власник має право вимагати компенсації, що сприяє швидкому вирішенню конфліктів. Ці договори є гнучкими, дозволяючи адаптувати умови співпраці, включаючи додаткові послуги, такі як сортування чи пакування, що спрощує логістичний процес. Гнучкість умов допомагає оптимізувати витрати, уникати штрафів за тривале зберігання або невиконання вимог. Таким чином, договори зберігання є ключовим елементом митної логістики, забезпечуючи надійність, економічну ефективність та стабільність у ланцюзі поставок.

Ефективне функціонування договірних відносин у митній логістиці значною мірою залежить від правової бази, яка визначає правила та вимоги до митних операцій, транспортування, страхування та зберігання товарів. Відсутність належної правової регламентації може призвести до значних ризиків, таких як затримки на митниці, штрафи або конфіскація товарів, що може спричинити фінансові збитки та втрату ділової репутації.

Основним нормативно-правовим актом, який регулює митні операції в Україні, є Митний кодекс України. У статтях 74–77 визначено положення щодо митного оформлення товарів, зокрема правила декларування, проведення митного контролю та випуску товарів. Договори, укладені в рамках митного оформлення, повинні враховувати ці положення та містити необхідні умови, що забезпечують відповідність митним вимогам. Це дозволяє компаніям уникати правових колізій і забезпечує стабільність логістичних процесів [4].

Також важливою складовою є положення ст. 980–999 Цивільного кодексу України, що регулюють страхові договори. Вони встановлюють правила страхування ризиків, що виникають під час транспортування, зберігання або митного

оформлення товарів. Це дозволяє підприємствам забезпечити фінансову безпеку та зменшити ризики втрат у разі непередбачених ситуацій [9].

В ході діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності безумовним елементом якої є укладання зовнішньоекономічних контрактів (ЗЕД-контракт), постає таке питання, як захистити свої інтереси при міжнародній діяльності, бо контроль та перевірка правильності укладання ЗЕД-контрактів і разом з цим, наявність доказів при вирішенні спорів, є важливим елементом ефективної роботи підприємства [8, с. 293].

Стандартні контракти зручні тим, що адаптовані під потреби всіх учасників логістичного ланцюга, дозволяючи їм швидко узгоджувати зобов'язання без тривалих переговорів. Хоча вони мають уніфіковану структуру, контракти можна адаптувати під конкретні потреби бізнесу, додаючи положення щодо спеціальних умов. Це зберігає переваги стандартного підходу, враховуючи індивідуальні вимоги. Використання таких контрактів у митній логістиці забезпечує стабільність, ефективність та передбачуваність міжнародних поставок, знижуючи правові ризики й оптимізуючи процеси.

Висновки. Ефективне договірне регулювання є ключовим елементом митної логістики, що забезпечує стабільність і передбачуваність міжнародних ланцюгів поставок. Добре складені договори допомагають знизити ризики, пов'язані з транспортуванням, митним оформленням, зберіганням і страхуванням товарів, що дозволяє підприємствам мінімізувати фінансові втрати і забезпечити безперебійний рух товарів через кордони.

Транспортні договори регулюють процес перевезення товарів, чітко визначаючи обов'язки сторін, що дозволяє уникати затримок і конфліктів. Договори про митне оформлення забезпечують правильність і своєчасність декларування товарів, знижуючи ризик штрафів і затримок на митниці. Страхові договори забезпечують фінансовий захист від можливих втрат під час транспортування і зберігання, що підвищує надійність логістичних операцій. Договори про зберігання створюють чітку правову базу для безпечного розміщення товарів на складах, враховуючи потреби бізнесу в гнучкості та додаткових послугах.

Правова регламентація договірних відносин базується на нормах національного та міжнародного законодавства, що дозволяє уникати правових колізій та забезпечує стабільну і передбачувану співпрацю між усіма учасниками логістичного процесу. Використання стандартних контрактів, таких як ті, що ґрунтуються на Інкотермс 2020, спрощує укладання договорів і забезпечує ефективне управління ризиками, оптимізуючи міжнародні поставки.

Належне договірне регулювання митної логістики дозволяє підприємствам будувати стабільні, передбачувані та економічно вигідні ланцюги поставок, що сприяє зміцненню їхньої позиції на міжнародному ринку. Використання чітких та уніфікованих договорів створює міцну правову основу, яка допомагає уникнути конфліктів, зменшити ризики і забезпечити успіх у зовнішньоекономічній діяльності.

Література

1. Біленець Д.А, Возняковська К. А. Статус митних брокерів в українському бізнесі. Аналітичне-порівняльне правознавство. Ужгород 2023. №1. С. 224-228.
2. Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_234 (дата звернення: 21.09.2024)
3. Кривов'язюк, Ігор. Митна логістика в умовах воєнного стану в Україні. *Collection of scientific papers* «SCIENTIA», 2023, September 22, 2023; Singapore, Singapore: 28-30.
4. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення 23.09.2024)
5. Печніков, М. А.; Москаленко, Н. О. Удосконалення митного регулювання митних складів в Україні. Організаційний комітет конференції, с. 295.
6. Правила ІНКОТЕРМС: таблиця-підказка URL: <https://balance.ua> (дата звернення: 21.09.2024)
7. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20-Text>. (дата звернення: 21.09.2024)
8. Проскуріна Н. Особливості вирішення спорів по зовнішньоекономічним контрактам. *Редакційна колегія*, Полтава 2023, С. 293.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003р. №435- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 21.09.2024)
10. Яременко О. Ф. Митна логістика: поняття, функції, особливості. Вісник Хмельницького національного університету. *Економічні науки*. 2021 № 6, т. 1. С. 32-36.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.4>**В. П. Пікуль**

кандидат юридичних наук, суддя

Полтавського апеляційного суду

orcid.org/0000-0002-9253-7854

ВИДИ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ ПРИНЦИПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

У сучасних умовах євроінтеграційних процесів, які активно впливають на всі сфери суспільного життя України, особливого значення набуває питання реалізації права на працю державними службовцями. Ця стаття присвячена комплексному дослідженню видів загальноправових принципів реалізації права на працю державними службовцями в контексті євроінтеграції України, що зумовлює необхідність адаптації національного правового регулювання до стандартів Європейського Союзу. Проведено теоретико-правову характеристику наукових позицій інших вчених щодо досліджуваної проблематики. Наведено критику їх підходів, наголошено на перевагах та недоліках. Також наведено положення чинного трудового законодавства, які регулюють права на працю державними службовцями. На основі проведеного дослідження, автором сформульовано авторську класифікацію принципів реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України.

Дослідження видів загальноправових та галузевих принципів реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України має значну вагомість для розвитку доктрини трудового права, оскільки саме через аналіз цих принципів можливе глибоке розуміння механізмів правового забезпечення державної служби в сучасних умовах. У процесі євроінтеграції України відбувається адаптація національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, що передбачає перегляд і реформування принципів регулювання трудових відносин, особливо в сфері державної служби. Визначення та класифікація загальноправових та галузевих принципів реалізації права на працю державних службовців дозволяють формувати основи правової політики у сфері трудового права, яка має відповідати сучасним європейським стандартам прав людини та належного управління.

Загальноправові принципи, такі як верховенство права, законність, рівність перед законом, забезпечують фундамент для створення справедливих умов праці державних службовців, а також сприяють утвердженню прозорості та об'єктивності у відносинах між державою та її службовцями. Галузеві принципи трудового права, такі як безпека праці, стабільність трудових відносин, соціальний діалог, адаптуються під впливом євроінтеграційних процесів, що дозволяє створити умови для ефективної реалізації права на працю державних службовців у рамках правової держави. Дослідження цих принципів має важливе значення для визначення перспектив подальшого розвитку законодавства про державну службу, а також для забезпечення сталого розвитку кадрового потенціалу держави.

Крім того, аналіз впливу євроінтеграційних процесів на формування принципів реалізації права на працю державних службовців дозволяє виявити прогалини та суперечності в чинному законодавстві, що вимагають удосконалення для забезпечення відповідності європейським стандартам.

У роботі здійснено детальний аналіз основних видів принципів реалізації права на працю державними службовцями, включаючи загальні принципи, які діють у всіх правових системах ЄС, та специфічні принципи, що враховують особливості правового статусу державних службовців в Україні. Особливу увагу приділено аналізу кожного з зазначених видів принципів.

Проаналізовано роль та значення сутності принципів у формуванні правового механізму захисту трудових прав державних службовців в Україні, зокрема у контексті забезпечення ефективності, прозорості та підзвітності державної служби.

Ключові слова: державна служба, принципи, трудові права, конституційні права, публічна служба, посада, трудове законодавство.

Pikul V. P. TYPES OF GENERAL LEGAL AND SECTORAL PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO WORK BY CIVIL SERVANTS IN THE CONDITIONS OF THE EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE

In the modern conditions of European integration processes, which actively affect all spheres of social life of Ukraine, the question of the realization of the right to work by civil servants is of particular importance. This article is devoted to a comprehensive study of the types of general legal principles of the implementation of the right to work by civil servants in the context of the European integration of Ukraine, which necessitates the adaptation of national legal regulation to the standards of the European Union. The theoretical and legal characterization of the scientific positions of other scientists regarding the investigated issues has been carried out. Criticism of their approaches is presented, advantages and disadvantages are emphasized. Provisions of the current labor legislation, which regulate the rights to work for civil servants, are also given. On the basis of the conducted research, the author formulated the author's classification of the principles of implementation of the right to work by civil servants in the conditions of the European integration of Ukraine.

The study of the types of general legal and sectoral principles of the implementation of the right to work by civil servants in the conditions of the European integration of Ukraine is of considerable importance for the development of

the doctrine of labor law, since it is through the analysis of these principles that a deep understanding of the mechanisms of legal support of the civil service in modern conditions is possible. In the process of European integration of Ukraine, national legislation is being adapted to the standards of the European Union, which involves the revision and reform of the principles of regulating labor relations, especially in the field of civil service. Definition and classification of general legal and sectoral principles of implementation of the right to work of civil servants allow forming the foundations of legal policy in the field of labor law, which must meet modern European standards of human rights and good governance.

General legal principles, such as the rule of law, legality, equality before the law, provide the foundation for creating fair working conditions for civil servants, and also contribute to establishing transparency and objectivity in relations between the state and its civil servants. Sectoral principles of labor law, such as labor safety, stability of labor relations, social dialogue, are adapted under the influence of European integration processes, which allows creating conditions for the effective implementation of the right to work of civil servants within the framework of the rule of law. The study of these principles is important for determining the prospects for the further development of legislation on civil service, as well as for ensuring the sustainable development of the state's personnel potential.

In addition, the analysis of the impact of European integration processes on the formation of the principles of implementation of the right to work of civil servants allows us to identify gaps and contradictions in the current legislation, which require improvement to ensure compliance with European standards.

In the work, a detailed analysis of the main types of principles of the realization of the right to work by civil servants was carried out, including general principles that apply in all EU legal systems, and specific principles that take into account the peculiarities of the legal status of civil servants in Ukraine. Special attention is paid to the analysis of each of the specified types of principles.

The role and significance of the essence of the principles in the formation of the legal mechanism for the protection of the labor rights of civil servants in Ukraine is analyzed, in particular in the context of ensuring the efficiency, transparency and accountability of the civil service.

Key words: public service, principles, labor rights, constitutional rights, public service, position, labor legislation.

Постановка проблеми. Вступ на державну службу є реалізацією особою свого права на працю, яке відповідає встановленим законом вимогам на забезпечення свого безпечного та благополучного існування та існування сім'ї шляхом проходження державної служби і виконання завдань й функцій держави. Між державним службовцем та державним органом виникають трудові правовідносини, адже сторонами укладається трудовий договір, згідно якого державний службовець є працівником, а державний орган роботодавцем. Тому, в умовах, коли положення Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1] відокремлюються від законодавства про працю, і при цьому жоден аспект праці державних службовців не урегульовано нормами даного нормативно-правового акту настільки ж повно, як положеннями Кодексу законів про працю України [2] врегульовуються трудові правовідносини, важливо встановити природу реалізації права на працю державними службовцями. Дискусії про те, якою є природа службових відносин між державними службовцями та державними органами, якою галуззю права вони впорядковуються, чи є такі правовідносини службовими, чи трудовими, чи службово-трудовами посилилась після прийняття Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1], у якому положення, які урегульовують службові правовідносини державних службовців були чітко відмежовані від трудових правовідносин. Тому, для того, щоб встановити, чи є державна служба реалізацією особою права на працю, та якою є природа реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України, неодмінно варто звернути увагу, і на такі питання, як принципи

реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питанням, близьким за сутністю до теми нашого дослідження, присвячувались праці такі авторів, як: А.В. Андрушко, В.А. Багрій, Л.Ю. Величко, Н.Д. Гетьманцева, О.Д. Гостюк, І.П. Греков, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, М.І. Козюбра, А.Ю. Коротких, В.Л. Костюк, І.В. Кудрявцев, О.М. Куракін, О.Є. Луценко, В.Я. Мацюк, К.Ю. Мельник, Н.М. Неумивайченко, В.О. Процевський, А.М. Слюсар, О.В. Стасів, І.І. Яцкевич та інші. Проте, із урахуванням фактичної відсутності досліджень природи реалізації права на працю державних службовців, аналіз принципів реалізації права на працю державними службовцями є вкрай важливим в рамках нашого дослідження.

Метою статті є характеристика та аналіз видів загальноправових принципів реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України.

Виклад основного матеріалу. Аналіз розпочнемо із тих загальноправових принципів, основоположних для будь-якої сфери суспільних відносин в Україні, у тому числі й реалізації права на працю державними службовцями. У статті 8 Конституції України [3] передбачено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. На нашу думку, це є підставою для того, щоб розглядати даний принцип як один із основоположних для реалізації права на працю державними службовцями. Це знаходить своє підтвердження і в науковій літературі. Наприклад, М.І. Козюбра прийшов до висновку, що для побудови правової держави й утвердження принципу верховенства права необхідно, щоб верховенство Конституції

України було однією з вирішальних складових. Щодо цього реалізація особою права на працю як конституційного права кожної людини вимагає особливих правових механізмів забезпечення [4, с. 4–5]. Таким самим чином варто розглядати принцип верховенства права і у контексті реалізації права на працю державними службовцями. Без верховенства Конституції України [3] у правовідносинах вступу на державну службу чи проходження державної служби, особа не зможе ні реалізувати своє право на працю у цій сфері, ні бути належним чином захищеною у правовідносинах із державним органом, у якому вона проходить службу. У теоретичному відношенні принцип верховенства права розглядається у науковій літературі в двох аспектах – як принцип «верховенства права над державою» та як співвідношення права і закону в регулюванні суспільних відносин у сенсі «верховенства права над законом» [5, с. 518]. Слідє те, що закони та інші нормативно-правові акти, прийняті на основі Конституції України та відповідають їй [2]. Отже, в основі реалізації права на працю державними службовцями дійсно перебуває принцип верховенства права.

Іншим загальноправовим принципом реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України, який нам обов'язково необхідно виділити в рамках нашого дослідження, це принцип законності. Принцип законності в підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М.В. Цвіка та О.В. Петришина визначається, як система вимог суворого і неухильного додержання законів і відповідних їм підзаконних актів усіма суб'єктами суспільних відносин [5, с. 203]. Це означає, що у процесі реалізації права на працю державними службовцями має бути забезпечене однакове розуміння і дотримання законів, обов'язковість норм права і для державних службовців, і для державних органів, у яких вони проходять службу. Відзначимо, що принцип законності передбачений і статтею 4 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, згідно якої він означає обов'язок державного службовця діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Проте, у контексті реалізації права на працю державними службовцями даний принцип має значно ширше значення, адже законність має забезпечуватись не лише у процесі виконання державним службовцем його службових обов'язків, а й під час його вступу на державну службу, у відносинах державного службовця із органом, у якому він проходить службу та із іншими державними органами, а також у будь-яких інших правовідносинах, у які він вступатиме у зв'язку із проходженням державної служби. Тому, зробимо висновок, що принцип законності є принципом

реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України, і при цьому його зміст варто розглядати значно ширше, аніж це встановлено статтею 4 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1].

Наступною групою принципів реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України, на нашу думку, є галузеві принципи, тобто принципи трудового права, які у тому числі є основоположними і для реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України, та які безпосередньо слідує із положень Кодексу законів про працю України [2]. Аналізуючи принципи трудового права візьмемо за основу концепцію, запропоновану Н.Б. Болотіною, адже, по-перше, вона лягла в основу багатьох подібних праць; по-друге, вона в цілому відповідає загальноприйнятому в галузі трудового права підходу, який у цілому знайшов підтримку і у працях інших науковців (із незначними відмінностями).

Так, Н.Б. Болотіна виділяє наступні галузеві принципи: принцип свободи праці; принцип заборони примусової праці; принцип рівності трудових прав і недопущення дискримінації у сфері праці; принцип поєднання централізованого, договірного й локального регулювання з питань праці; принцип захисту прав людини у сфері застосування праці; принцип забезпечення справедливих і безпечних умов праці, справедливої заробітної плати, що забезпечує рівень життя, гідний людини, для самого працівника та членів його сім'ї; принцип розвитку трудового права й законодавства, відповідно до міжнародних стандартів; принцип соціального партнерства [6, с. 96]. Очевидно, що не кожен із перелічених принципів є принципом реалізації права на працю державними службовцями, тому пропонуємо проаналізувати кожен із них у даному контексті.

Так, принцип свободи праці є ключовим принципом трудового права, зокрема закріплений і в статті 43 Конституції України [3], яка передбачає, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Очевидно, що принцип свободи праці має бути притаманним і реалізації права на працю державними службовцями, проте він у цій сфері все ж має свою специфіку. Так, принцип свободи праці не у повній мірі розкривається в Законі України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1], адже зі змісту його норм можна зробити висновок, що далеко не кожна особа може реалізувати своє право на працю на посадах державної служби. Зокрема, у статтях 19 та 20 даного нормативно-правового акту встановлено вимоги до осіб, які мають право на проходження державної служби. Тому, у даному контексті зробимо висновок,

що принцип свободи праці, як принцип реалізації права на працю державними службовцями, полягає у тому, що кожна особа, яка відповідає передбаченим у законодавстві вимогам на зайняття посад державної служби, має право прийняти участь у конкурсі на заняття вакантної посади, і у разі підтвердження рівня професійних компетентностей, особистих якостей і досягнень, реалізувати своє право на працю на посаді державної служби.

Наступний принцип, принцип заборони примусової праці, також є одним із ключових у сфері будь-яких трудових правовідносин, у тому числі й службових. В.Л. Костюк називає його «фундаментальним принципом правового регулювання праці» і зазначає при цьому, що в оскільки в умовах демократичної, соціальної та правової держави примусова праця є абсолютно неприйнятною, Конституція України містить вимогу заборони використання примусової праці [7, с. 7]. Так, дійсно, у статті 43 Конституції України [3] з-поміж іншого також встановлено заборону примусової праці. Проте даний принцип, на нашу думку, не є принципом принцип реалізації права на працю державними службовцями. Як нами встановлено раніше, до кандидата на заняття вакантної посади державної служби висувається ряд вимог, серед яких вимоги вільного володіння державною мовою, віку, освіти, дієздатності, відсутності судимостей, проведення спеціальних перевірок тощо. Деякі із принципів державної служби, визначені в статті 4 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1] суперечать примусовості праці, наприклад принцип патріотизму, який передбачає бажання особи вірно служити Українському народові, чи принцип професіоналізму, який включає компетентне, об'єктивне і неупереджене виконання посадових обов'язків, а компетентність, об'єктивність чи неупередженість виключають примусовість. Окрім того, вже сама вимога проходження конкурсу на заняття вакантної посади державної служби виключає можливість примусу до реалізації права на працю саме у цій сфері. Отже, на нашу думку, принцип заборони примусової праці не є галузевим принципом реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України.

Наступний галузевий принцип, виділений Н.Б. Болотіною, – принцип рівності трудових прав і недопущення дискримінації у сфері праці. Даний принцип знайшов своє закріплення, як в Кодексі законів про працю України, так і в Конституції України та в Законі України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII. Так, в статті 21 Основного Закону встановлено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального

походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Дане правило стосується не певної окремої сфери, а будь-якої сфери суспільних відносин, у тому числі й реалізації права на працю державними службовцями. Із положень статті 2-1 Кодексу законів про працю України [2] слідує, що у сфері праці усі фізичні особи мають рівні можливості для реалізації права на працю, адже будь-яка дискримінація у сфері праці, у тому числі залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності тощо, заборонена. Єдиним критерієм, за яким право на працю може обмежуватись, є характер роботи, її виконання чи ділові якості особи. Також у статті 22 Кодексу законів про працю України [2] встановлено заборону будь-якого прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг під час укладення, зміни та припинення трудового договору залежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства в професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду й характеру занять, місця проживання. Звертаючись до положень Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, то у статті 4 серед принципів державної служби виділено також принцип забезпечення рівного доступу до державної служби, який полягає у забороні усіх форм й проявів дискримінації, відсутності необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження. Даний принцип ліг в основу в тому числі й інших норм даного нормативно-правового акту.

Із урахуванням усього вищевказаного, а також встановленого нами раніше у даній роботі, зробимо висновок, що принцип рівності трудових прав і недопущення дискримінації при реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України – це недопущення при реалізації права на працю державними службовцями будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, окрім надання переваг за критерієм професійної компетентності.

Принцип поєднання централізованого, догвірного й локального регулювання з питань праці на перший погляд є принципом трудового права і не має відношення до реалізації права на працю державними службовцями, проте по суті, він

є важливим і у контексті досліджуваного нами питання. Передусім, як нами неодноразово відзначалось у даній роботі, реалізація права на працю державними службовцями урегулюється централізовано, нормами Конституції України, Кодексу законів про працю України та Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII про що свідчать положення статті 5 останнього. Також із цієї норми слідує, що регламентація реалізації права на працю державними службовцями також здійснюється іншими законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, постановами Верховної Ради України, указами Президента України, актами Кабінету Міністрів України та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби. Договірне регулювання реалізації права на працю державними службовцями здійснюється за допомогою контракту державного службовця. Зокрема, у статті 31-1 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII встановлено, що із особою, яка призначається на посаду державної служби, може бути укладено контракт про проходження державної служби, істотними умовами якого є місце роботи і посада державної служби; спеціальні вимоги до осіб, які претендують на посаду державної служби; дата набрання чинності та строк дії контракту; права та обов'язки сторін; завдання і ключові показники результативності, ефективності та якості їх виконання, строки їх виконання; режим праці та відпочинку; умови оплати праці; відповідальність сторін та вирішення спорів; підстави зміни умов, припинення дії та розірвання контракту. Власне, дані аспекти і урегулюються на договірному рівні при реалізації права на працю державними службовцями. У свою чергу, локальне регулювання реалізації права на працю державними службовцями передусім полягає у підпорядкуванні державного службовця правилам внутрішнього службового розпорядку державного органу. Так, згідно зі статтею 47 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1], правилами внутрішнього службового розпорядку державного органу визначаються: початок та кінець робочого часу державного службовця; перерви, що надаються для відпочинку та прийняття їжі; умови і порядок перебування державного службовця в державному органі у вихідні, святкові та неробочі дні, а також після закінчення робочого часу; порядок доведення до відома державного службовця нормативно-правових актів, наказів (розпоряджень) та доручень із службових питань; загальні інструкції з охорони праці та протипожежної безпеки; загальні правила етичної поведінки в державному органі; порядок повідомлен-

ня державним службовцем про його відсутність на службі; порядок прийняття та передачі діловодства (справ) і майна державним службовцем; інші положення, що не суперечать цьому Закону та іншим актам законодавства. У науковій літературі часто наголошується на тому, що для належного урегулювання трудових правовідносин держава має прагнути збалансувати та забезпечити оптимальне поєднання централізованого, договірнього й локального регулювання відносин із питань праці [8, с. 42]. На нашу думку, при реалізації права на працю державними службовцями такий баланс забезпечується належним чином.

Наступним принципом, який необхідно проаналізувати, є принцип захисту прав людини у сфері застосування праці. Сутність даного принципу пов'язується із відновленням порушених трудових прав та інтересів і врегулювання трудових спорів (конфліктів). Так, статтею 55 Конституції України [3] встановлено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Це означає, що у державних службовців також є можливість звертатись до суду з метою захисту їхніх прав у випадку їх порушення у процесі реалізації права на працю на державній службі. Проте, у сфері державної служби реалізація захисту трудових прав державних службовців здійснюється дещо інакшим чином і відповідна процедура є складнішою. Стаття 11 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII передбачає, що у разі порушення прав державного службовця у процесі реалізації права на працю, або у разі виникнення перешкод у реалізації таких прав, державний службовець у місячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про це, може подати керівнику державної служби скаргу із зазначенням фактів порушення його прав або перешкод у їх реалізації, і вимагати при цьому утворення комісії для перевірки викладених у скарзі фактів. І лише у тому випадку, якщо державний службовець не отримає обґрунтовану відповідь на його скаргу, він може звернутись із відповідною скаргою до суду. Також захист прав державних службовців у сфері застосування праці, на нашу думку, полягає у передбаченому статтею 7 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [1] праві державних службовців брати участь у професійних спілках з метою захисту своїх прав та інтересів. Як і у будь-якій іншій сфері трудових правовідносин, державні службовці мають право об'єднуватись у профспілки із метою захисту своїх прав. Професійні спілки державних службовців, як слідує із норм Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, беруть участь в затвердженні правил внутрішнього трудового розпорядку державних органів, встановленні премій, урегулюванні питань праці понад установ-

лену тривалість робочого дня, а також у вихідні, святкові та неробочі дні, у нічний час, припинення державної служби. Щодо останнього, варто підкреслювати, що державна служба не може бути припинена у не правовий спосіб. Як відомо, у статті 83 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII встановлено перелік підстав припинення державної служби. Державна служба може бути припинена у тому числі й за ініціативою суб'єкта призначення, проте виключно з підстав та у порядку передбаченому законом. Як відзначає із даного приводу В.Л. Костюк, норми Конституції України гарантують захист працюючим від незаконних дій зі сторони роботодавця (у випадку із реалізацією права на працю на державній службі, суб'єкта призначення), а працівники (у тому числі й державні службовці) мають право використовувати усі доступні, законні способи захисту від неправомірного припинення трудових відносин (державної служби) [7, с. 9].

Отже, на основі усього зазначеного зробимо висновок, що принцип захисту прав державного службовця у процесі реалізації права на працю полягає у тому, що кожен державний службовець має право на відновлення керівником державної служби порушених у процесі реалізації права на працю на державній службі трудових прав та інтересів, або на усунення перешкод у реалізації таких прав, та на врегулювання трудових спорів (конфліктів) у інші способи, у тому числі й в судовому порядку, якщо існуюче порушення не було усунуто керівником.

А щодо принципу соціального партнерства, то він визнається у науковій літературі, як один із ключових принципів трудового права, таким, який є однією із тенденцій розвитку реалізації трудових прав на початку XXI ст., і він є одним із тих, який якнайкраще розкриває сучасне розуміння трудових правовідносин та специфіки реалізації права на працю. При цьому, О.Д. Гостюк приходить до висновку, що принцип соціального партнерства працівників і роботодавців (їх представників) має бути визнано основним принципом реалізації трудових прав та свобод в наш час [9, с. 80]. Деякі аспекти соціального партнерства державного службовця та керівника державної служби нами вже розглядалися раніше у даній роботі. Наприклад, згідно зі статтею 11 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, у разі порушення трудових прав державних службовців чи виникнення перешкод у їх реалізації, поновлення у правах відбувається першочергово шляхом звернення до керівника

державної служби. І лише у тому випадку, коли це звернення не принесло бажаних результатів, державний службовець може звернутися із відповідною скаргою до суду. Окрім того, аналіз положень Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII свідчить про те, що велика кількість важливих питань державної служби вирішується шляхом реалізації соціального партнерства між керівником державної служби та державними службовцями чи виборним органом їхньої первинної профспілкової організації у разі його наявності. Отже, принцип соціального партнерства державних службовців і керівника державної служби в умовах євроінтеграції України полягає у тому, що трудові конфлікти між державними службовцями та органом, у якому державний службовець проходить службу, вирішуються передусім на рівні «службовець» та «керівник державної служби». Окрім того, державні службовці беруть участь у вирішенні найважливіших питань державної служби, таких як правила внутрішнього трудового розпорядку чи преміювання.

Література

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016 р. № 4. стор. 60. стаття 43.
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971 р. Додаток до N 50
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141
4. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наук. зап. НаУКМА. Серія Юрид. науки. 2007. Т. 64. С. 3–9.
5. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
6. Болотіна Н.Б. Трудове право України : [підручник] / Н.Б. Болотіна. 4-е вид. К. : Вікар, 2006. 725 с.
7. Костюк В. Л. Конституційне право на працю у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. Часопис Національного університету "Острозька академія". Сер. : Право. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_2_19
8. Трудове право України : [підручник] / [С.В. Вишновецька та ін.] ; за заг. ред. М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника ; Нац. ун-т «Кієво-Могилян. акад.», Ф-т правн. наук, Нац. ун-т «Острозька акад.», Ін-т права ім. І. Малиновського, Київ. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». К. : Леся, 2015. 531 с.
9. Гостюк О. Право на працю як невід'ємне природне право людини, *Visegrad Journal on Human Rights*. №2/2. 2017. С. 78-82.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.5>**О. В. Тихонюк**викладач кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

orcid.org/0000-0003-3123-5841**НЕДОТРИМАННЯ РОБОТОДАВЦЕМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ, УМОВ КОЛЕКТИВНОГО
ТА ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКА З РОБОТИ**

Дана публікація присвячена висвітленню наступних питань, а саме: що слід вважати «примушуванням до звільнення»¹, особливості звільнення працівника у разі порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного або трудового договору та які правові наслідки має таке звільнення для роботодавця.

Акцентовано увагу на тому, що зазвичай суди беруть до уваги лише ті випадки невиконання роботодавцем законодавства про працю та умов колективного чи трудового договору, коли це напряму порушує права та законні інтереси позивача.

Зроблено наступні висновки: 1) *примушуванням до звільнення* слід вважати будь-який тиск з боку роботодавця на працівника з метою отримання від останнього згоди «добровільно» звільнитись з роботи або якщо роботодавець *умисно* «не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору, чинив мобінг (цькування) стосовно працівника або не вживав заходів щодо його припинення, що підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили» [1, ч. 3 ст. 38]; 2) суд повинен ретельно дослідити усі наведені працівником докази та обставини написання заяви на звільнення під моральним чи психологічним тиском; 3) якщо працівник все ж таки написав заяву на звільнення, то у заяві чітко вказати на конкретні випадки порушення роботодавцем щодо нього норм трудового законодавства, умов колективного чи трудового договору, інакше роботодавець буде вправі застосувати норму ч. 1 ст. 38 КЗпП «звільнення працівника за власним бажанням»; 4) якщо на працівника чинився тиск з метою його звільнення, він має право відкликати таку заяву та звернутись з заявою чи скаргою до відповідних контролюючих органів щодо неправомірних дій роботодавця; 5) у разі дострокового розірвання трудового договору внаслідок порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного чи трудового договору працівникові виплачується вихідна допомога у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше 3-місячного середнього заробітку; 6) роботодавець *не має права самостійно змінювати* правову підставу розірвання трудового договору на звільнення за власним бажанням без посилання на ч. 3 ст. 38 КЗпП України; 7) за незаконне звільнення працівника передбачена кримінальна відповідальність роботодавця.

Ключові слова: працівник, роботодавець, примушування до звільнення, мобінг (цькування).

Tykhoniuk O. V. NON-COMPLIANCE BY THE EMPLOYER WITH LABOR LAWS, COLLECTIVE BARGAINING AGREEMENTS AND EMPLOYMENT CONTRACTS AS GROUNDS FOR DISMISSAL

This publication is dedicated to covering the following issues, namely: what should be considered “forced dismissal”, the specifics of dismissal of an employee in case of violation of labor legislation, collective bargaining agreement or employment contract by the employer, and what legal consequences such dismissal has for the employer.

The author emphasizes that courts usually take into account only those cases when an employer fails to comply with labor legislation and the terms of a collective or employment agreement, when this directly violates the rights and legitimate interests of the plaintiff.

The following conclusions have been drawn: 1) any pressure exerted by an employer on an employee in order to obtain the latter’s consent to “voluntarily” quit his/her job or if the employer intentionally “fails to comply with labor legislation, the terms of a collective or employment agreement, has engaged in mobbing (harassment) of an employee or has not taken measures to stop it, as confirmed by a court decision that has entered into force” [1, part 3, Article 38]; 2) the court must carefully examine all the evidence provided by the employee and the circumstances of the resignation under moral or psychological pressure; 3) if the employee nevertheless wrote a letter of resignation, the letter should clearly indicate the specific cases of violation of labor laws, terms of a collective bargaining agreement or employment contract by the employer, otherwise the employer will be entitled to apply the provision of Part 1 of Article 38 of the Labor Code “dismissal of an employee at will”; 4) if an employee was pressured to resign, he or she has the right to withdraw such a statement and file a statement or complaint with the relevant regulatory authorities regarding the employer’s unlawful actions; 5) in case of early termination of the employment agreement due to violation of labor legislation, collective bargaining agreement or employment contract by the employer, the employee is paid severance pay in the amount stipulated by the collective bargaining agreement, but not less than 3 months of average earnings; 6) the employer has no right to independently change the legal basis for termination of the employment agreement to dismissal at will without reference to part 3 of Article 38 of the Labor Code of Ukraine; 7) the employer is criminally liable for unlawful dismissal of an employee.

Key words: employee, employer, coercion to dismissal, mobbing (harassment).

¹ Тут і далі по тексту – курсив мій (Ольга Тихонюк).

Постановка проблеми. За власним бажанням працівник може звільнитись з роботи тільки тоді, коли це виключно його добровільне рішення. Але трапляються випадки, коли роботодавець докладає максимум зусиль, аби працівник звільнився проти своєї волі (мається на увазі звільнення за ч. 3 ст. 38 та/або за ч. 1 ст. 39 КЗпП України). У такому разі підставою для звернення до суду є *наявність порушеного права*, а таке звернення здійснюється особою, якій це право належить, і саме з метою його захисту.

Мета дослідження полягає у тому, аби з'ясувати, що слід вважати «примушуванням до звільнення»; особливості звільнення працівника у разі порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного або трудового договору та які правові наслідки має таке звільнення для роботодавця.

Стан опрацювання проблематики. Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір у разі, якщо роботодавець не виконує законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору (ч. 3 ст. 38 КЗпП України). Як слушно зауважив Бойко М.Д., працівник «має право на звільнення за умови, що такими діями роботодавця будуть порушені права та законні інтереси цього працівника» [2, с. 262]. Разом з тим, як вважає Щербина В.І., працівник «зобов'язаний у заяві чітко вказати на конкретні випадки порушення роботодавцем щодо нього норм трудового законодавства, умов колективного чи трудового договору, інакше роботодавець буде вправі застосувати норму ч. 1 ст. 38 КЗпП «звільнення працівника за власним бажанням»» [3, с. 150]. Цілком погоджуюсь з такою точкою зору.

Якщо працівник змушений подати заяву про звільнення «за власним бажанням» під тиском роботодавця, це не означає, що наявність такої заяви позбавляє працівника права на звернення до суду з відповідною позовною заявою щодо свого неправомірного звільнення, адже таке звільнення було проти волі працівника. У свою чергу, по справах про звільнення за ст. 38 КЗпП України суди повинні перевіряти доводи працівника про те, що роботодавець примусив його подати заяву про розірвання трудового договору [4, ч. 1 п. 12].

Так само «відповідно до ст. 39 КЗпП працівник вправі вимагати розірвання строкового трудового договору при наявності для цього поважних причин» [4, ч. 4 п. 12]: 1) хвороба або інвалідність, що перешкоджають виконанню роботи за договором; 2) порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного або трудового договору; 3) випадки, передбачені ч. 1 ст. 38 КЗпП України [1, ч. 1 ст. 39]. На думку Бойка М.Д. «такими порушеннями може бути визнано факт невиконання чи неналежного виконання роботодавцем вимог законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору, укладеного з цим працівни-

ком, якщо це прямо чи посередньо порушило або створило загрозу порушення прав та законних інтересів цього працівника» [2, с. 267].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, право на заробітну плату, право на належні, безпечні і здорові умови праці, захист від незаконного звільнення; також держава гарантує правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і у збереженні роботи [1, п. 6 ст. 5-1].

Якщо роботодавець не дотримується (або не виконує) умов укладеного з працівником трудового договору, порушує існуючі конституційні гарантії щодо реалізації права на працю або законодавство про працю, то виникає трудовий конфлікт.

Припинення трудових відносин з працівником можливе лише за певних підстав згідно чинного законодавства про працю та з дотриманням процедури звільнення (ст. 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44 КЗпП України).

Що слід вважати «примушуванням до звільнення»? У моєму розумінні це може бути будь-який тиск з боку роботодавця на працівника з метою отримання від останнього згоди «добровільно» звільнитись з роботи або якщо роботодавець *умисно* «не виконує законодавство про працю, умов колективного чи трудового договору², чинив мобінг (цькування) стосовно працівника або не вживав заходів щодо його припинення, що підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили» [1, ч. 3 ст. 38].

До прикладу, під час розгляду справи № 6-120цс12 Верховний суд України у постанові від 31.10.2012 визначив наступну правову позицію, а саме: «<...> для визначення правової підстави розірвання трудового договору значення має сам лише факт порушення законодавства про працю, що спонукало працівника до розірвання трудового договору з власної ініціативи, а не поважність чи неповажність причин такого порушення та істотність порушення трудових прав працівника», при цьому «<...> якщо вказані працівником причини звільнення – порушення працедавцем трудового законодавства (ч. 3 ст. 38 КЗпП України) не підтверджуються або працедавцем не визнаються, останній *не вправі самостійно змінювати правову підставу розірвання трудового договору на ч. 1 ст. 38 КЗпП України*» [5, с. 47]. А постановою від 28.06.2022 у справі № 202/1705/20 вже реформований Верховний Суд конкретизував попередню тезу, наголосивши на

² У постанові Верховного Суду від 31.08.2022 по справі № 369/1906/18 Суд зауважив, що неприйняття керівником роботодавця відповідного управлінського рішення за заявою позивача про звільнення за власним бажанням є порушенням гарантованого у ст. 43 Конституції України права на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [7].

тому, що роботодавець «<...> не має права самостійно змінювати правову підставу розірвання трудового договору на звільнення за власним бажанням без посилання на ч. 3 ст. 38 КЗпП України» [6]. Водночас, Верховний Суд у постанові від 17.04.2019 у справі № 216/7189/14-ц зазначив, що у разі незгоди роботодавця із наявністю підстав, передбачених ч. 3 ст. 38 КЗпП України, він (роботодавець) може відмовити у розірванні трудового договору, але не вправі розірвати цей договір з інших підстав, які працівником не зазначалися³ [8]. У такому разі спір про розірвання трудового договору, як правило, розглядатиметься у судовому порядку.

Звертаю увагу, що відповідно до ч. 3 ст. 29 КЗпП України працівники можуть ознайомлюватися з наказами/розпорядженнями, повідомленнями, іншими документами роботодавця щодо їхніх прав та обов'язків за допомогою визначених у трудовому договорі засобів електронних комунікаційних мереж з накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікованого електронного підпису, а у період дії воєнного стану сторони трудового договору можуть домовитися про альтернативні способи створення, пересилання і зберігання наказів/розпоряджень роботодавця, повідомлень та інших документів з питань трудових відносин та про будь-який інший доступний спосіб електронної комунікації, який обрали за згодою роботодавця і працівник [10, ч. 2 ст. 7]. Це правило поширюється і на дистанційне подання працівником заяви про звільнення з роботи, але при цьому слід пам'ятати, що Суд може розглядати електронне листування між особами у месенджері (як і будь-яке інше листування) як доказ лише в тому випадку, якщо воно дає можливість встановити авторів цього листування та його зміст⁴ [11].

³ Аналогічна позиція зазначена і у постанові Верховного Суду від 20.06.2018 у справі № 161/10759/16-ц [9].

⁴ До прикладу, Верховний Суд, розглядаючи справу № 299/2706/20 за позовом працівника до ТОВ про поновлення на посаді та стягнення середнього заробітку в постанові від 21.12.2022 зробив такі висновки: ОСОБА_1 подала заяву про надання щорічної відпустки тривалістю 14 календарних днів з наступним звільненням. Пізніше ОСОБА_1 направила на електронну адресу роботодавця заяву, підписану особистим електронним підписом (далі – ЕЦП) про відкликання поданої раніше заяви про звільнення з роботи та повідомила, що після закінчення відпустки приступить до виконання своїх трудових обов'язків. Заяву аналогічного змісту додатково направила на електронну адресу директора ТОВ, начальника відділу кадрів та керівника відділу фінансів. Проте роботодавець звільнив ОСОБА_1 за власним бажанням. ОСОБА_1 оскаржила звільнення до суду, надавши копії скрін-шотів про відправлення нею електронної заяви на електронні поштові адреси директора ТОВ, начальника відділу кадрів, керівника відділу фінансів, системного адміністратора, засвідчивши їх ЕЦП. Верховний Суд скасував рішення попередніх інстанцій, відмовив ОСОБА_1 у позові, оскільки нею не надано доказів про одержання адресатами електронних повідомлень відправника, що є порушенням ст. 11 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [12].

Рішення суду повинно бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні [13, ч. 2, 5 ст. 263].

Під час ухвалення рішення суд вирішує такі питання: 1) чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення, та якими доказами вони підтверджуються; 2) чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження; 3) які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин; 4) яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин; 5) чи слід позов задовольнити або в позові відмовити; 6) як розподілити між сторонами судові витрати; 7) чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення; 8) чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову. При ухваленні рішення суд не може виходити за межі позовних вимог [13, ч. 1, 2 ст. 264].

Розглянемо декілька кейсів (судових справ) аби з'ясувати чи є в діях роботодавця порушення законодавства про працю, колективного або трудового договору.

Кейс № 1 (постанова Верховного Суду від 18.09.2019 у справі № 572/4054/16-ц) [14].

Фабула справи: у грудні 2016 р. ОСОБА_1 звернулася до Сарненського районного суду Рівненської обл. з позовом до Виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України (далі – Фонд) про поновлення на роботі. Свої вимоги обґрунтовувала тим, що посаду начальника відділення виконавчої дирекції Фонду у Сарненському районі Рівненської обл. обіймала з 21.10.2008 р. Вважає, що на час її звільнення не існувало підстав для розірвання трудового договору, передбачених ч. 1 ст. 38 КЗпП України. У позовній заяві вказала, що відповідно до зазначеної статті працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це роботодавця письмово за 2 тижні, чого нею зроблено не було. Заперечує, вказуючи, що не відповідає дійсності підстава звільнення і бажання вийти на пенсію, оскільки пенсійні виплати отримує з 27.04.2012 р. у зв'язку з досягненням пенсійного віку. ОСОБА_1 зазначила, що заява про звільнення за власним бажанням у зв'язку з виходом на пенсію написана нею під тиском обставин проти своєї волі, за вказівкою керівника Фонду ОСОБА_3. Таку вказівку свого керівника пояснює тим, що вироком Сарненського районного суду від 15.04.2016 р. її

було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України та призначено покарання у вигляді штрафу у розмірі 250 НМДГ з позбавленням права обіймати посади, пов'язані із організаційно-розпорядчими та адміністративно-господарськими функціями строком на 2 роки, проте ухвалою Апеляційного суду Рівненської обл. від 07.11.2016 р. вказаний вирок Сарненського районного суду від 15.04.2016 р. скасовано, а кримінальне провадження закрито за відсутністю події кримінального правопорушення. Наказ № 01/87-к від 08.07.2016 р. директора виконавчої дирекції Фонду, яким її звільнено з посади начальника відділення виконавчої дирекції Фонду у Сарненському районі Рівненської обл. за власним бажанням у зв'язку з виходом на пенсію з 11.07.2016 р. вважає незаконним та таким, що підлягає скасуванню, оскільки ніколи не виявляла бажання звільнитися із займаної посади і мала намір працювати і надалі. Поважною причиною пропуску строку звернення до суду ОСОБА_1 вважає те, що через вирок Сарненського районного суду від 15.04.2016 р. була позбавлена можливості звернутися до суду у строк, встановлений ч. 1 ст. 233 КЗпП України. Оскільки ухвалу Апеляційного суду Рівненської обл. від 07.11.2016 р. про скасування зазначеного вироку Сарненського районного суду та закриття кримінального провадження отримала 29.11.2016 р., вважає, що строк звернення до суду підлягає поновленню.

Рух судової справи:

А) рішенням Сарненського районного суду від 09.02.2017 р. у задоволенні позову ОСОБА_1 до Фонду про визнання незаконним та скасування наказу № 01/87-к від 08.07.2016 р. про звільнення та поновлення її на роботі *відмовлено*. Суд виходив з того, що: 1) з наказом про звільнення ОСОБА_1 ознайомена, копія наказу та трудова книжка ОСОБА_1 отримані відповідно до вимог законодавства про працю України, про що засвідчують її підписи у відповідних документах; 2) заяву про відкликання попередньої заяви про звільнення за власним бажанням ОСОБА_1 не подавала та не зверталася до керівництва з вимогою добровільно поновити її на попередньому місці роботи; 3) до прокуратури зі скаргою щодо порушення її трудових прав та відповідної територіальної державної інспекції праці для проведення перевірки додержання законодавства про працю на підприємстві ОСОБА_1 також не зверталася; доказів на підтвердження того, що знаходилась в стані, який не дозволяв їй захистити свої права, суду не надала; 4) позивач звільнена з роботи 11.07.2016 р., а позов подала 30.12.2016 р. не надавши доказів пропуску строку з поважних причин, тому відсутні підстави вважати, що ОСОБА_1 пропустила строк звернення до суду з поважних причин;

Б) Апеляційний суд Рівненської обл. своєю ухвалою від 26.04.2017 р. *залишив без змін* рішення суду першої інстанції від 09.02.2017 р.;

В) у травні 2017 р. позивач звернулася до Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з *касаційною скаргою*, у якій просила скасувати попередні судові рішення від 09.02.2017 р. та від 26.04.2017 р.: 1) суди не взяли до уваги, що начальник Управління дирекції Фонду у Рівненській обл. ОСОБА_3 примусив ОСОБА_1 подати заяву про звільнення за власним бажанням у зв'язку з виходом на пенсію; 2) на час звільнення ОСОБА_1 отримувала пенсію впродовж 4 років і ніяких суттєвих змін у її особистому житті, які б спонукали її розірвати безстроковий трудовий договір та вийти на пенсію, не сталося; 3) із рішення суду першої інстанції неможливо встановити, на якій саме підставі відмовлено у позові.

Верховний Суд постановою від 18.09.2019 р. частково задовольнив касаційну скаргу: 1) суд не погодився з висновками судів першої і апеляційної інстанції щодо встановлення обставин справи, містять посилання на факти, що були предметом дослідження й оцінки судами, які їх обґрунтовано спростували; 2) суд звернув увагу на те, що в розумінні ст. 400 ЦПК України суд касаційної інстанції не вправі встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими; 3) рішення Сарненського районного суду Рівненської обл. від 09.02.2017 р. та ухвалу Апеляційного суду Рівненської обл. від 26.04.2017 р. *змінити – виключити* з мотивувальних частин посилання на пропущення ОСОБА_1 строку звернення до суду, передбаченого ст. 233 КЗпП України; 4) в іншій частині оскаржуваних рішень *залишити без змін*.

Вважатимемо це рішення Суду справедливим, а той факт, що заява на звільнення написана позивачем під тиском роботодавця – це суто у площині взаємної неприязні між працівником і роботодавцем, адже ОСОБА_1 у самій заяві на звільнення «за власним бажанням» *не зазначила*, що роботодавець змушує її під тиском звільнитися з роботи всупереч її волі відповідно до ч. 3 ст. 38 КЗпП України.

Кейс № 2 (постанова Київського апеляційного суду від 15.06.2020 у справі № 761/15423/16-ц) [15].

Фабула справи: у квітні 2016 р. ОСОБА_1 звернулася до суду з позовом до державної організації «Український державний фонд підтримки фермерських господарств» про визнання дій щодо звільнення незаконними, зміну формулювання причин звільнення, зміну дати звільнення,

виплати вихідної допомоги та моральної шкоди. ОСОБА_1 працювала у Фонді з 24.06.2009 р. по 14.01.2016 р. на посаді заступника начальника організаційного відділу. За час роботи відповідач неодноразово та грубо порушував трудові права позивача, а саме не повідомляв про зміну графіку роботи у встановлені законом терміни, а також мало місце примусове чергування понад встановлену чинним законодавством тривалість часу та кількість таких чергувань на місяць. Крім того не здійснювалась виплата заробітної плати у встановлені законом строки. У зв'язку із цим позивач направила на адресу відповідача заяву про звільнення на підставі ч. 3 ст. 38 КЗпП України, видачу трудової книжки та здійснення розрахунків. Дана заява була отримана роботодавцем 14.01.2016 р. і у цей же день позивача було звільнено, проте з підстав, передбачених ч. 1 ст. 38 КЗпП України. Позивач вказувала, що *відповідачем було самовільно змінено причину звільнення*, без її відома та згоди, і у час коли вона перебувала на лікарняному. Розрахунки у повному обсязі були проведені лише 04.02 та 09.02.2017 р. Трудову книжку відповідач направив поштою, але документ було повернуто позивачем, оскільки він не був належним чином оформлений із вимогою виконати приписи законодавства, а саме: зазначити дату звільнення і дату оформлення трудової книжки, змінити підстави звільнення з ч. 1 ст. 38 КЗпП на ч. 3 ст. 38 КЗпП України. Дії відповідача завдали *моральну шкоду*, оскільки позбавили ОСОБА_1 можливості працевлаштуватись, отримати гідну роботу, заробітну плату, утримувати себе і рідних. Все це змусило позивача пережити значний стрес, моральні і душевні страждання, спровокувало значні та тривалі розлади здоров'я та матеріального становища.

Рух судової справи:

А) рішенням Шевченківського районного суду м. Києва від 25.04.2017 р. позовні вимоги ОСОБА_1 *задоволені частково*: 1) стягнуто з ДО «Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» на користь ОСОБА_1 середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні у розмірі 5 168, 02 грн на підставі ст.ст. 116, 117 КЗпП України, оскільки ОСОБА_1 було звільнено 14.01.2016 р., а розрахунок з нею остаточно проведено лише 09.02.2016 р.; 2) суд зазначив, що *роботодавець*, звільняючи ОСОБА_1, *не мав права самостійно змінювати підстави для звільнення*, зважаючи на заяву позивача; 3) позивач *пропустила* місячний строк звернення до суду, передбачений ч. 1 ст. 233 КЗпП України, оскільки наказ про звільнення та дублікат трудової книжки отримано нею 22.01.2016 р., а з позовом вона звернулася 21.04.2016 р.; 4) суд *не погодився* із твердженнями позивача, що законодавством встановлено строк у 3 місяці щодо заявлених вимог,

оскільки вимоги щодо звільнення та внесення змін до запису до трудової книжки пов'язані зі звільненням, а тому на них розповсюджується строк для звернення до суду в 1 (один) місяць; 5) відповідачем було оформлено дублікат трудової книжки ОСОБА_1 у зв'язку із втратою оригіналу та на прохання позивача направлено останній за місцем проживання. Документ було повернуто позивачем роботодавцю і в подальшому відповідач направляв на адресу ОСОБА_1 повідомлення про перебування трудової книжки за адресою Українського державного фонду підтримки фермерських господарств та можливості її отримання у зручний час або направлення поштою за адресою, вказаною позивачем; 6) судом *не встановлено* обставин, які б свідчили про зміну відповідачем адреси знаходження або будь-які перешкоди для позивача щодо отримання трудової книжки; 7) позивачем *не доведено* факту завдання моральних чи фізичних страждань, а тому відсутні підстави для стягнення моральної шкоди;

Б) позивач подала апеляційну скаргу до Апеляційного суду м. Києва, який своєю ухвалою від 28.09.2017 р. залишив рішення суду першої інстанції від 25.04.2017 р. *без змін*: 1) предметом спору у цій справі є зміна формулювання причин та дати звільнення, тому згідно ч. 1 ст. 233 КЗпП України позивач повинна була звернутись до суду в місячний строк з дня, коли вона дізналась або повинна була дізнатись про порушення свого права; 2) позивачем *не доведено* поважності причин пропуску строку звернення до суду у частині, що стосується її звільнення з роботи;

В) позивач подала касаційну скаргу до Верховного Суду, який постановою від 20.11.2019 р. *скасував* ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 28.09.2017 р., а саму справу № 761/15423/16-ц передано на новий розгляд до суду апеляційної інстанції: 1) *суд апеляційної інстанції*, погодившись із висновком суду першої інстанції про те, що позивачем пропущений строк на звернення до суду, *не виконав* обов'язку із сприяння сторонам у реалізації їхніх прав, *не перевірів* і *не обговорив* причини пропуску строків, встановлених ст. 233 КЗпП України, *не вирішив* питання про поновлення або відмову у поновленні зазначеного строку з наведенням відповідних мотивів у рішенні суду; 2) відповідно до ч. 2 ст. 233 КЗпП України у разі порушення роботодавцем законодавства про оплату праці працівник має право *без обмежень будь-яким строком* звернутись до суду з позовом про стягнення заробітної плати, яка йому належить, тобто усіх виплат, на які працівник має право згідно з умовами трудового договору і відповідно до державних гарантій, встановлених законодавством, незалежно від того, чи здійснив роботодавець нарахування таких виплат; 3) апеляційний суд *не перевірів* правильність обчислення середнього заробітку за час

затримки розрахунку при звільненні, який підлягає стягненню на користь позивача, та *не врахував*, що у заяві про збільшення позовних вимог від 18.04.2017 р. ОСОБА_1 відмовилася від вимог про стягнення коштів за невикористану відпустку (2 дні) та про стягнення коштів за преміювання, які були розглянуті судами; 4) судом встановлено, що ОСОБА_1 з 22.12.2015 р. по 16.01.2016 р. включно перебувала на лікарняному, що підтверджується листком непрацездатності серії АГС № 880158; 5) 14.01.2016 р. на адресу ДО «Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» надійшов лист-повідомлення ОСОБА_1, в якому вона зазначала про порушення роботодавцем приписів КЗпП України у частині зміни графіку роботи у січні 2016 р., встановлення примусового чергування понад встановлену чинним законодавством тривалість часу та кількість чергувань на місяць, з чим вона не була згодна та не підписала відповідний наказ, що спричинило негативне ставлення до неї, призвело до її моральних страждань та погіршення стану здоров'я, з вимогою про її звільнення у день отримання цієї вимоги з видачею наказу про її звільнення на підставі ч. 3 ст. 38 КЗпП України, з надсиланням їй належним чином посвідченої копії наказу цінним листом з описом на АДРЕСА_1, а також у такий же спосіб надіслати їй трудову книжку, провести повний розрахунок з виплатою усіх належних їй при звільненні платежів з перерахуванням коштів на її рахунок у АТ КБ «ПриватБанк»; 6) наказом № 03-к від 14.01.2016 р. на підставі зазначеного звернення, яке відповідач розцінив як заяву про звільнення, ОСОБА_1 була звільнена з роботи з посади заступника начальника організаційного відділу з 14.01.2016 р. за «власним бажанням» відповідно до ч. 1 ст. 38 КЗпП України; 7) на підставі вказаного наказу головному бухгалтеру надано розпорядження виплатити ОСОБА_1 компенсацію за 8 к.д. невикористаної щорічної відпустки за період з 24.06.2014 р. по 23.06.2015 р., вирахувати за 6 к.д. наперед наданої щорічної відпустки з 24.06.2015 р. по день звільнення; 8) згідно наказу № 03-к від 14.01.2016 р. з ОСОБА_1 був проведений розрахунок 09.02.2016 р.; 9) 20.01.2016 р. ДО «Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» направив цінним листом ОСОБА_1 дублікат трудової книжки, копію наказу про її звільнення а лист щодо розрахунку при звільненні, які вона отримала 22.01.2016 р., але вважаючи надісланий дублікат трудової книжки належно оформленим та не погоджуючись із зазначеною підставою звільнення, ОСОБА_1 25.01.2016 р. повернула його відповідачу та звернулася до суду з позовом про зміну формулювання причин звільнення 21.04.2016 р.; 10) суд першої інстанції *неправильно розтлумачив норми матеріального права*, у зв'язку з чим дійшов безпідстав-

ного висновку про те, що позивач пропустила місячний строк звернення до суду, оскільки наказ про звільнення та дублікат трудової книжки отримано нею 22.01.2016 р., а з позовом вона звернулася 21.04.2016 р. У даному випадку підстав для застосування місячного строкового обмеження на звернення до суду немає, оскільки у відповідності до положень ст. 233 КЗпП України цей строк застосовується виключно до вимог про поновлення на роботі, втім позивач *не заявляла таких вимог*, а щодо інших позовних вимог встановлено 3-місячний строк, який позивачем *не пропущено*. Таким чином, справи про звільнення, до яких встановлено місячний строк звернення до суду, є спори про поновлення працівника на роботі, а спір про зміну формулювання причин звільнення не відноситься до категорії справ про звільнення, а тому для нього установлений 3-місячний строк на звернення до суду за захистом своїх прав. Окрім того, про *помилковість висновку суду* щодо відсутності у позивача поважних причин пропуску строку звернення до суду свідчить і те, що позивач просила врахувати її стан здоров'я та те, що у період після звільнення вона мала серйозне загострення захворювання. На підтвердження чого ОСОБА_1 надавала виписку із медичної картки, а також її направлення на лікування у березні 2017 р. Проте суд першої інстанції, зазначивши, що позивачем цей строк пропущений, не виконав обов'язку із сприяння сторонам у реалізації їхніх прав, не перевірів і не обговорив причини пропуску строків, встановлених ст. 233 КЗпП України, не вирішив питання про поновлення або відмову у поновленні зазначеного строку з наведенням відповідних мотивів у рішенні суду; 11) звертаючись до суду, позивач зазначила, що відповідач незаконно змінив формулювання причин звільнення за її письмовою заявою з ч. 3 ст. 38 КЗпП України на ч. 1 ст. 38 КЗпП України. Обґрунтовуючи свої позовні вимоги, позивач посилялася на те, що відповідач неодноразово порушував її трудові права, а саме не повідомляв про зміну графіку роботи у встановлені законом терміни, при цьому мало місце примусове чергування понад встановлену чинним законодавством тривалість часу та кількість таких чергувань на місяць, а виплата заробітної плати не здійснювалась у встановлені законом строки; 12) звільнення працівника з підстав, не передбачених законом, або з порушенням встановленого законом порядку свідчить про незаконність такого звільнення та тягне за собою поновлення порушених прав працівника; 13) відповідач не вправі був самостійно змінювати підстави розірвання трудового договору за ініціативою позивача; 14) *формулювання причин звільнення у наказі відповідача на звільнення ОСОБА_1 таким, що не відповідає чинному законодавству*; 15) судом встановлено, що колективний договір не визначає розміру вихідної допомоги, яка має бути виплачена

працівникові при звільненні за ч. 3 ст. 38 КЗпП України, а оскільки судом визнано, що трудовий договір з позивачем було припинено внаслідок порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного чи трудового договору, то відповідно до ст. 44 КЗпП України відповідач повинен був при звільненні виплатити ОСОБА_1 середній заробіток за 3 місяці, що становить 13 118, 82 грн.; 16) виплата належних позивачу сум була проведена відповідачем лише 09.02.2016 р., а вихідна допомога ОСОБА_1 взагалі не виплачувалася, оскільки вона була звільнена на підставі ч. 1 ст. 38 КЗпП України, тобто *повний розрахунок з позивачем фактично не був проведений*; 17) оскільки відповідач у строки, визначені діючим законодавством не провів розрахунок при звільненні, не виплатив вихідну допомогу, яка входить до структури заробітної плати, виходячи із розміру середньоденної заробітної плати позивача за останні 2 місяці роботи, середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні позивача, який слід рахувати з 14.01.2016 р. по дату ухвалення судового рішення, тобто по 15.06.2020 р., становить 218 845,77 грн (198,77 грн x 1 101 робочий день); 18) законом встановлено обов'язок роботодавця видати працівнику у день звільнення належно оформлену трудову книжку, а за невиконання цього обов'язку настає відповідальність, передбачена ч. 5 ст. 235 КЗпП України; 19) відповідачем було оформлено дублікат трудової книжки ОСОБА_1 у зв'язку із втратою оригіналу та на прохання позивача направлено останній за місцем її проживання. Втім цей документ було повернуто позивачем роботодавцю і в подальшому відповідач направляв на адресу ОСОБА_1 повідомлення про перебування трудової книжки за адресою Українського державного фонду підтримки фермерських господарств та можливості її отримання у зручний час або направлення поштою за адресою вказаною позивачем. Судовим розглядом не встановлено обставин, які б свідчили про зміну відповідачем адреси місцезнаходження або будь-які перешкоди для позивача щодо отримання трудової книжки та подальшого працевлаштування за наявності у трудовій книжці неправильного запису про причину звільнення; 20) суд не погоджується із тим, що за порушення трудових прав працівника при одному звільненні можливе одночасне застосування стягнення середнього заробітку як за ст. 117 КЗпП України, так і за ст. 235 КЗпП України, тобто подвійне стягнення середнього заробітку, оскільки це буде не співмірно з правами працюючого працівника, який отримує одну заробітну плату; 21) з урахуванням встановленого факту порушення законних прав ОСОБА_1 у сфері трудових відносин, пов'язаних з неправильним (незаконним) звільненням з роботи та невчасної виплати належних їй сум, що призвело до її моральних страж-

дань, втрати нормальних життєвих зв'язків, що також вимагало додаткових зусиль для організації життя, й з урахуванням обставин справи, суті позовних вимог, наданих сторонами доказів і негативних наслідків, що настали в результаті протиправних дій ДО «Український державний фонд підтримки фермерських господарств», Суд дійшов висновку про те, що позивачу була спричинена моральна шкода, а її розмір визначається на рівні 5 000,00 грн з урахуванням засад розумності, виваженості і справедливості; 22) зобов'язати ДО «Український державний фонд підтримки фермерських господарств» змінити запис у трудовій книжці ОСОБА_1 під № 5 в частині формулювання причини її звільнення з роботи, а саме звільнення за ч. 1 ст. 38 КЗпП України замінити за ч. 3 ст. 38 КЗпП України - звільнення за власним бажанням у зв'язку з невиконанням власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору; 23) у задоволенні позовних вимог ОСОБА_1 до ДО «Український державний фонд підтримки фермерських господарств» про стягнення середнього заробітку за час затримки видачі трудової книжки, зобов'язання видати належним чином оформлену трудову книжку та зміну дати звільнення відмовити; 24) стягнути з ДО «Український державний фонд підтримки фермерських господарств» на користь держави в особі Державної судової адміністрації України 16 914,65 грн (шістнадцять тисяч дев'ясот чотирнадцять гривень 65 копійок) судового збору за розгляд справи в суді першої, апеляційної та касаційної інстанціях.

Як бачимо, суд визнав неправомірність підстави звільнення позивача з роботи і зобов'язав роботодавця *«звільнення за ч. 1 ст. 38 КЗпП України»* замінити на *«звільнення за ч. 3 ст. 38 КЗпП України»*.

Кейс № 3 (не забезпечення роботодавцем безпечних умов праці) [16].

Фабула справи: 14.02.2017 р. під час виконання своїх трудових обов'язків співробітник ТОВ отримав травму ноги, про що було зафіксовано актом за формою Н-1 від 17.02.2017 р. № 1 про нещасний випадок, пов'язаний з виробництвом (Акт складено роботодавцем). У результаті нанесених травм співробітник переніс складну операцію та пройшов курс лікування в лікарні з 14.02.2017 р. по 16.07.2017 р. У зв'язку з отриманими травмами працівник втратив працездатність більш ніж на 120 днів, зазнав фізичного болю і страждань (можна стверджувати, що працівник зазнав моральної шкоди). Завдана шкода пов'язана із трудовими відносинами та повинна бути відшкодована роботодавцем, який не створив безпечних умов праці. 10.08.2017 р. співробітник звернувся до роботодавця із заявою про звільнення «за власним бажанням» на підставі

ч. 3 ст. 38 КЗпП України у зв'язку з тим, що роботодавець не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору. Але наказом від 22.08.2017 р. був звільнений роботодавцем за прогул без поважних причин. Співробітник не погодився з таким звільненням і подав позов до суду з вимогою визнати наказ про звільнення за прогул незаконним, стягнути з ТОВ середній заробіток за час вимушеного прогулу, пов'язаного із затримкою видачі трудової книжки та відшкодувати завдану моральну шкоду.

Суд першої інстанції задовольнив позов та скасував наказ про звільнення на підставі п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України, підставу для звільнення змінено на ч. 3 ст. 38 КЗпП України, а також була змінена дата звільнення – на 10.08.2019 р.

ТОВ не погодилось на таке рішення суду, а тому була подана *апеляція*, однак апеляційний суд залишив чинним рішення суду першої інстанції.

ТОВ звернулося з *касаційною скаргою* до Верховного Суду. Ознайомившись з матеріалами судової справи та рішеннями попередніх судів, Суд своєю постановою *скасував* подану касаційну скаргу, тому що: 1) працівник має право розірвати трудовий договір у випадку невиконання роботодавцем законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору; 2) працівнику не обов'язково попереджати роботодавця про своє звільнення за такої причини наперед за 2 тижні; роботодавець зобов'язаний звільнити працівника у вказаний ним строк (ч. 1 ст. 38 КЗпП України), навіть і в день подання такої заяви; 3) згідно ч. 2 ст. 153 КЗпП України забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця. Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, обладнання та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, використовуваних працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці. Роботодавець не має права вимагати від працівника виконання роботи, поєднаної з явною небезпекою для життя, а також в умовах, що не відповідають законодавству про охорону праці; 4) ст. 173 КЗпП України передбачено право працівника на відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням трудових обов'язків; 5) роботодавець зобов'язаний створити на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечити дотримання вимог законодавства відносно прав працівників у сфері охорони праці. Роботодавець несе безпосередню відповідальність за порушення зазначених вимог (ч. 1, 3 ст. 13 Закону України «Про охоро-

ну праці» від 14.10.1992); 6) у день звільнення роботодавець зобов'язаний видати працівнику належним чином оформлену трудову книжку (ч. 1 ст. 47 КЗпП України) та провести усі необхідні розрахунки згідно ст. 116 КЗпП України; 7) у випадку затримки видачі трудової книжки з вини роботодавця працівникові виплачується середній заробіток за весь час вимушеного прогулу (ч. 5 ст. 235 КЗпП України); 8) у випадку порушення прав працівника у сфері трудових відносин (незаконне звільнення або переведення, не виплата належних йому сум, виконання робіт у небезпечних для життя та здоров'я умовах тощо), яке призвело до його моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків або вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя, обов'язок щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди покладається на роботодавця (ст. 237-1 КЗпП України); 9) згідно з рішенням Конституційного Суду від 27.01.2004 р. у справі № 1-9/2004 моральна шкода потерпілого від нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання полягає, зокрема, у фізичному болі, фізичних і душевних стражданнях, яких він зазнає у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. Ушкодження здоров'я, завдані потерпілому під час виконання трудових обов'язків, незалежно від ступеня втрати професійної працездатності викликають у нього моральні та фізичні страждання; 10) в Акті за формою Н-1 про нещасний випадок, підписаним директором із виробництва ТОВ та комісією, яка розглядала нещасний випадок, зазначено причини нещасного випадку, що стався з ОСОБА_1, а саме – конструктивні недоліки, недосконалість, недостатня надійність засобів виробництва, організаційні невиконання посадових обов'язків, невиконання вимог інструкції з охорони праці. Також в акті зазначені особи, які допустили порушення законодавства про охорону праці: начальник виробництва ТОВ, оператор автоматичних ліній та інші; 11) оскільки факт порушення роботодавцем законодавства про охорону праці є встановленим, роботодавець повинен був задовольнити заяву позивача про звільнення за власним бажанням на підставі ч. 3 ст. 38 КЗпП України; 12) касаційна скарга ТОВ *не підлягає* задоволенню.

Рішення Суду можна вважати справедливим: якщо роботодавцем не створено безпечні умови праці, працівник має право звільнитись на підставі ч. 3 ст. 38 КЗпП України; звільнення за п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України замість звільнення за ч. 3 ст. 38 КЗпП є неправомірним; працівник має право на отримання вихідної допомоги у розмірі не менше тримісячного середнього заробітку та компенсаційної виплати за завдану йому моральну шкоду.

Кейс № 4 (рішення Диканського районного суду Полтавської області від 29.05.2023 у справі № 529/131/23) [17].

Фабула справи: до суду звернулася громадянка з проханням встановити факт вчинення мобінгу з боку директора, що полягало у: 1) не допуску її до роботи, перешкоджання виконання нею трудових функцій (не видано наказ на поновлення на роботі); 2) перенесення робочого місця в непристосовані для цього виду роботи місце (холодне приміщення); 3) створення напруженої та образливої атмосфери шляхом підписання нової посадової інструкції.

Через значний психологічний тиск та мобінг з боку директора позивачка 16.01.2023 р. подала заяву про розірвання трудового договору за власним бажанням за ч. 3 ст. 38 КЗпП України (аналогічні заяви подані ОСОБА_1 17.01.2023, 20.01.2023, 20.03.2023), яка не була задоволена директором («<...> ОСОБА_3 не визнає наявність порушень законодавства про працю, порушення трудових прав, приниження честі, гідності, створення напруженої, образливої обстановки, тому не згодна із звільненням з підстав, передбачених ч. 3 ст. 38 КЗпП України»).

Судом не було встановлено вчинення мобінгу, оскільки:

А) факт не допуску ОСОБА_1 до роботи не підтверджено: 1) позивач була ознайомлена з наказом про поновлення на посаді завідувача господарством (0,5 посадового окладу) з 23.12.2022, що підтверджується Актом від 28.12.2022, в якому вказано, що директор в телефонному режимі ознайомила працівницю з наказом, зачитавши його, та у справі був досліджений аудіозапис розмови між ОСОБА_1 та директором від 28.12.2022; 2) ОСОБА_1 сама підтвердила в судовому засіданні, що близько обіду, перебуваючи на роботі, їй стало зле, і вона пішла додому; 3) доказів причинно-наслідкового зв'язку між діями директора та поганим самопочуттям ОСОБА_1 матеріали справи не містять;

Б) факт про перенесення робочого місця в непристосоване для цього виду роботи місце не доведений ОСОБА_1 («<...> ОСОБА_3 показала робоче місце, де було дуже холодно (11-13 градусів)»: 1) згідно з доповідною записки позивача робоче місце не змінювалось («<...> вказане ОСОБА_1 узгоджується із довідкою, наданою відповідачем, в якій вказано, що з травня 2021 р. з власної ініціативи завідувача господарством ОСОБА_1 її робоче місце було організовано там, де ОСОБА_1 знаходиться і дотепер»); 2) на доповідну записку ОСОБА_1 щодо невідповідності температурного режиму її робочого місця відповідачем проведено обстеження робочого місця та задля комфортного перебування вирішили видати тепловентилатор-обігрівач; 3) низький температурний режим

на робочому місці ОСОБА_1 не може вважатися мобінгом, оскільки не залежить від дій чи бездіяльності роботодавця;

В) факт наявної вимоги з боку директора (ОСОБА_3) виконувати трудові обов'язки, які не передбачені посадовою інструкцією, що створює напружену, ворожу, образливу атмосферу та змушує недооцінювати свою професійну придатність не доведено («<...> ОСОБА_3 змушувала прибирати кімнати і приходила перевіряла чи виконала ОСОБА_1 роботу»: 1) після виходу з лікарняного на роботу працівниці надано для ознайомлення нову посадову інструкцію, якою на неї було покладено нові обов'язки – обслуговування газового обладнання топочної («<...> ОСОБА_1 казала директору, що не хоче працювати кочегаром, але директор змушувала виконувати її роботу по обслуговуванню топочної»); 2) ОСОБА_1 в судовому засіданні підтвердила, що і раніше вела спостереження за газовим котлом, вона іноді вмикала автоматику на котлі, бо у неї вдома схожий котел і вона знає, як це робиться. Якщо виникали ситуації з котлом, які потребували спеціальних знань, то викликався майстер;

Г) факт перешкоджання виконувати ОСОБА_1 свої трудові обов'язки через не передання їй матеріальних цінностей судом не доведено: 1) з ОСОБА_1 призупинено дію трудового договору з 13.04.2022 р. до відновлення можливості виконувати роботу, але не пізніше дня припинення або скасування воєнного стану; 2) за свідченнями ОСОБА_3 матеріальні цінності перед призупиненням дії трудового договору ОСОБА_1 не передавала ні актом, ні будь-яким іншим чином. Вказане не спростовано позивачем; 3) наказом відповідача від 15.04.2022 № 18-а, з метою збереження матеріальних цінностей, призначено тимчасово, на період відсутності завідувача господарством ОСОБА_1, але не пізніше закінчення строку, до якого введено воєнний стан, матеріально відповідальних осіб за збереження матеріальних цінностей та укладено з ними договори про матеріальну відповідальність: ОСОБА_7, ОСОБА_8, ОСОБА_9; 4) після того, як ОСОБА_1 12.04.2022 самовільно покинула своє робоче місце, з метою забезпечення безперервності роботи закладу в умовах воєнного стану, виникла виробнича потреба перерозподілити матеріальну відповідальність між трьома іншими працівниками. Після проведеної інвентаризації та поновлення ОСОБА_1 на посаді завідувача господарством, матеріальну відповідальність перерозподілено між ОСОБА_1 та іншими трьома працівниками; 5) обмеження ОСОБА_1 у матеріальній відповідальності та відсутність у її віданні господарського інвентаря, канцелярських приладь не може вважатися мобінгом (цькуванням) у розумінні ст. 2-2 КЗпП України;

Д) суд також ознайомився зі свідченнями свідка (донька ОСОБА_1), але критично їх оцінив, адже свідок є зацікавленою особою у цій справі: 1) досліджений у судовому засіданні диск із відеозаписами, на яких донька ОСОБА_1 фіксує на телефон розмови між мамою та директором *не містять* ознак мобінгу з боку директора, поведінка директора *не вказує* на дії, що спрямовані на приниження честі та гідності та *не містить* ознак психологічного тиску; 2) як зазначила у відзиві ОСОБА_3 до позивача не застосовано жодного дисциплінарного стягнення, ОСОБА_1 не обмежена у виплаті заробітної плати, матеріальної допомоги та отримує на рівні з іншими гуманітарну допомогу. Доказів протилежного матеріалу справи *не містять*.

Рішення суду також можна вважати справедливим, адже позивач не змогла у судовому порядку довести факт мобінгу в діях роботодавця щодо себе, а відповідно до ч. 3 ст. 2-2 КЗпП України «вимоги роботодавця щодо належного виконання працівником трудових обов'язків, зміна робочого місця, посади працівника або розміру оплати праці в порядку, встановленому законодавством, колективним або трудовим договором, *не вважаються* мобінгом (цькуванням)», тому відмова роботодавця звільнити ОСОБА_1 за ч. 3 ст. 38 КЗпП України є правомірною.

Висновки:

1) якщо роботодавець з незрозумілих причин під тиском змушує працівника написати заяву на звільнення «за власним бажанням» працівник в жодному разі не повинен цього робити (за таких обставин працівник повинен фіксувати будь-які дії роботодавця, які свідчать чи можуть свідчити про примус до звільнення (збирати докази)⁵; звернутись з письмовим зверненням до первинної профспілкової організації, виклавши всі наявні факти та обставини та описати чинну на момент звернення ситуацію; звернутись до Держпраці України та до суду);

2) суд повинен ретельно дослідити усі наведені працівником докази та обставини написання заяви на звільнення під моральним чи психологічним тиском;

3) якщо працівник все ж таки написав заяву на звільнення, то у заяві чітко вказати на конкретні випадки порушення роботодавцем щодо нього норм трудового законодавства, умов колективного чи трудового договору, інакше роботодавець буде вправі застосувати норму ч. 1 ст. 38 КЗпП «звільнення працівника за власним бажанням»;

4) «*примушуванням до звільнення*» може бути будь-який тиск з боку роботодавця на працівника з метою отримання від останнього згоди «добро-

вільно» звільнитись з роботи або якщо роботодавець *умисно* «не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору, чинив мобінг (цькування) стосовно працівника або не вживав заходів щодо його припинення, що підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили» [1, ч. 3 ст. 38];

5) роботодавець *не має права самостійно змінювати* правову підставу розірвання трудового договору на звільнення за власним бажанням без посилання на ч. 3 ст. 38 КЗпП України;

6) за незаконне звільнення працівника передбачена кримінальна відповідальність роботодавця [18, ст.ст. 172, 173];

7) у разі дострокового розірвання трудового договору внаслідок порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного чи трудового договору працівникові виплачується вихідна допомога у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше 3-місячного середнього заробітку.

Література

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. (Додаток до № 50). Ст. № 375. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#top>
2. Бойко М.Д. Трудовий договір: теорія і практика [текст] навчально-практичний посібник. 2-ге вид. перероб. та доп. К. : «Центр учбової літератури». 2018. 392 с.
3. Щербіна В.І. Трудове право України: Підручник /За ред. В.С. Венедіктова. К. : Істина. 2008. 384 с.
4. Про практику розгляду судами трудових спорів : *постанова Пленуму Верховного Суду України* № 9 від 06.11.1992
5. Кодекс законів про працю України (актуальна судова практика, базові законодавчі та нормативно-правові акти). Упорядники: В.В. Власенко, В.І. Лебідь, О.В. Ліщук. К. : Алерта, 2019. 266 с.
6. Постанова Верховного Суду від 28.06.2022 у справі № 202/1705/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190672>
7. Постанова Верховного Суду від 31.08.2022 у справі № 369/1906/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106204812>
8. Постанова Верховного Суду від 17.04.2019 у справі № 216/7189/14-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81437365>
9. Постанова Верховного Суду від 20.06.2018 у справі № 161/10759/16-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963695>
10. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : *Закон України* від 15.03.2022 № 2136-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#top>
11. Постанова Великої палати Верховного Суду від 21.06.2023 у справі № 916/3027/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112088045>
12. Постанова Верховного Суду від 21.12.2022 у справі № 299/2706/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108260226>
13. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 (із змінами від 19.07.2024). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

⁵ Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [13, ч. 1 ст. 76].

14. Постанова Верховного Суду від 18.09.2019 у справі № 572/4054/16-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84694303>

15. Постанова Київського апеляційного суду від 15.06.2020 у справі № 761/15423/16-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69259731>

16. <https://uteka.ua/ua/publication> (інформація з екрану, дата звернення : 19.08.2024)

17. Рішення Диканського районного суду Полтавської області від 29.05.2023 у справі № 529/131/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111252787>

18. Кримінальний кодекс України: *Закон України* від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.6>

К. Г. Шаповалова
доктор філософії з галузі «Право»
orcid.org/0000-0003-4027-7576

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

У статті досліджується механізм реалізації соціальних прав державних службовців, що включає чотири основні складові: норми права, суб'єкти владних повноважень, правосвідомість та юридичну відповідальність. Механізм реалізації соціальних прав державних службовців є багаторівневою системою, яка потребує аналізу як з точки зору правового регулювання, так і через призму його ефективності в умовах постійних реформ державного управління.

Однією з ключових проблем, висвітлених у статті, є відсутність системного підходу до регулювання соціальних прав державних службовців. Чинне законодавство характеризується розрізненістю нормативних актів, що ускладнює їх реалізацію на практиці. Крім того, законодавчі прогалини та колізії у правових нормах зумовлюють виникнення непорозумінь та неправильне тлумачення соціальних прав державних службовців. Такі ситуації призводять до порушення прав державних службовців, зниження їх соціальної захищеності та створюють значні ризики соціальної напруги. Дефіцит системності у правовому регулюванні також виявляється у недостатній координації дій між суб'єктами владних повноважень, що впливає на ефективність реалізації соціальних прав.

Підвищення правосвідомості державних службовців розглядається як один із центральних елементів у процесі реалізації їх соціальних прав. У статті зазначається, що правосвідомість державних службовців є не лише відображенням їх особистих поглядів, а й показником загального рівня правової культури в державному управлінні. Зростання рівня правосвідомості залежить від багатьох факторів, включаючи покращення соціального та економічного становища державних службовців, забезпечення доступу до якісної освіти та підвищення кваліфікації, а також роз'яснювальну роботу з боку керівників.

Особливу увагу приділено юридичній відповідальності державних службовців, яка є важливим регулятором поведінки у процесі реалізації соціальних прав. Юридична відповідальність не тільки встановлює межі правомірної діяльності, а й виступає інструментом забезпечення доброчесності державних службовців. У статті акцентується, що ретроспективна (негативна) юридична відповідальність слугує засобом покарання за порушення законодавства, а позитивна відповідальність – як стимул до правомірної поведінки, що в кінцевому підсумку сприяє створенню більш передбачуваного та ефективного механізму реалізації соціальних прав.

У статті також підкреслюється роль керівників державної служби як суб'єктів, що безпосередньо впливають на процес реалізації соціальних прав. Керівники мають забезпечувати належні умови для роботи державних службовців, контролювати дотримання трудових прав, надавати підтримку у втіленні соціальних гарантій. Високий рівень професіоналізму керівників, їх здатність створити сприятливе середовище для реалізації прав державних службовців є ключовими умовами ефективного функціонування механізму реалізації соціальних прав. Зокрема, від керівників залежить втілення політики заохочення, проведення навчальних програм, спрямованих на підвищення кваліфікації, та забезпечення об'єктивної оцінки діяльності підлеглих.

Ключові слова: державна служба, соціальне законодавство, елементи правового механізму, соціальний захист, соціальне забезпечення.

Shapovalova K. H. MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF SOCIAL RIGHTS OF CIVIL SERVANTS

The article examines the mechanism of realization of social rights of civil servants, which includes four main components: legal norms, subjects of power, legal awareness and legal responsibility. The mechanism of realization of social rights of civil servants is a multi-level system that requires analysis both from the point of view of legal regulation and through the prism of its effectiveness in the conditions of permanent reforms of public administration.

One of the key problems highlighted in the article is the lack of a systematic approach to regulating the social rights of civil servants. Current legislation is characterized by the diversity of normative acts, which complicates their implementation in practice. In addition, legislative gaps and conflicts in legal norms lead to misunderstandings and misinterpretation of the social rights of civil servants. Such situations lead to violations of the rights of civil servants, a decrease in their social security and create significant risks of social tension. The lack of systematicity in legal regulation is also manifested in the insufficient coordination of actions between subjects of power, which affects the effectiveness of the implementation of social rights.

Increasing the legal awareness of civil servants is considered as one of the central elements in the process of realizing their social rights. The article notes that the legal awareness of civil servants is not only a reflection of their personal views, but also an indicator of the general level of legal culture in public administration. The increase in the level of legal awareness depends on many factors, including the improvement of the social and economic situation of civil servants, ensuring access to quality education and professional development, as well as outreach work by managers.

Special attention is paid to the legal responsibility of civil servants, which is an important regulator of behavior in the process of realizing social rights. Legal responsibility not only establishes the limits of lawful activity, but also acts as a tool for ensuring the integrity of civil servants. The article emphasizes that retrospective (negative) legal responsibility serves as a means of punishment for violation of legislation, and positive responsibility – as an incentive to lawful behavior, which ultimately contributes to the creation of a more predictable and effective mechanism for the realization of social rights.

The article also emphasizes the role of civil service managers as subjects that directly influence the process of social rights implementation. Leaders must ensure proper conditions for the work of civil servants, monitor the observance

of labor rights, and provide support in the implementation of social guarantees. A high level of professionalism of managers, their ability to create a favorable environment for the realization of the rights of civil servants are key conditions for the effective functioning of the mechanism for the realization of social rights. In particular, managers are responsible for implementing the incentive policy, conducting training programs aimed at improving qualifications, and providing objective evaluation of the performance of subordinates.

Key words: public service, social legislation, elements of the legal mechanism, social protection, social security.

Постановка проблеми. Втілення соціальних прав державними службовцями має підпорядковуватися конкретним нормам та порядкам, що визначатимуть найбільш оптимальний спосіб такого втілення та узгоджуватимуться із завданнями та функціями, що ставить перед державними службовцями держава. Законодавство встановлює цілий ряд обмежень та вимог для отримання спеціального правового статусу державного службовця, як то наявність професійних знань та досвіду, проходження конкурсу на зайняття посади, заборона на підприємницьку діяльність та обов'язок оприлюднювати інформацію про доходи. Відповідно, перелік соціальних прав та простота й зрозумілість їх втілення державними службовцями мають слугувати цілі компенсації усіх накладених посадою обмежень та створення комфортних умов праці й високого рівня добробуту.

Дослідження механізму реалізації соціальних прав державних службовців спрямовано на встановлення системи, порядку в соціальних правах, способах їх реалізації правомірним чином. Варто зазначити, що законодавство з соціальних прав не є однорідним, що ускладнює розуміння їх структури та взаємозалежності серед учасників відносин з реалізації соціальних прав державних службовців, а отже й спричиняє виникнення помилок у тлумаченні норм права та у їх реалізації, що може призвести до настання соціальних ризиків, які матимуть невідворотний характер. Відповідно, з'ясування структурних елементів механізму реалізації надасть можливість краще зрозуміти призначення такого механізму, особливості його дії в контексті соціальних прав державних службовців.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання механізму реалізації та забезпечення соціальних прав державних службовців висвітлювалося у наукових роботах таких учених як: В. А. Багрій, О. О. Барабаш, Н. В. Бочарова, Ю. П. Битяк, О. М. Гришко, О. А. Дегтяр, К. В. Дубич, М. І. Іншин, Н. М. Ковалко, Н. В. Коленда, О. О. Кравчук, М. О. Леонова, Р. О. Максимович, О. М. Непомнящий, М. В. Панченко, С. М. Сergygin, Н. С. Сидоренко, В. В. Скоріков, Б. І. Стахура, Р. В. Тополя, І. Ю. Хомишин, Н. Л. Шевченко, Г. О. Яковлева. Хоча механізм реалізації соціальних прав був неодноразово досліджений, проте спеціальний правовий статус державних службовців обумовлює його відмінний характер та потребу у встановленні особливостей.

Метою статті є аналіз та загальнотеоретична характеристика механізму реалізації соціальних прав державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Крім того, складним є розуміння складових механізму реалізації, його обсягу та співвідношення із іншими механізмами. До прикладу, Н. М. Ковалко зауважує, що визначальним є саме механізм забезпечення, який уміщує в себе підсистеми механізму забезпечення реалізації, механізму забезпечення охорони, механізму забезпечення захисту [1, с. 87]. Використання наведеного підходу заперечує самостійність реалізації та захисту, а термін «забезпечення» застосовується у широкому значенні, як будь-яка діяльність у сфері втілення прав та свобод. Погоджуємося із наявністю окремих спільних рис для механізмів реалізації, забезпечення та захисту. Серед них наявність спільних законодавчих актів, особливо для державних службовців, спільна діяльність органів публічної влади, лише координована діяльність яких може створити безпечні умови проживання.

Зі свого боку Н. В. Бочарова, пропонує виділяти соціально-правовий механізм, елементами якого є «органи публічної влади; підприємства та організації, що гарантують права працівників; політичні партії; спеціалізовані органи державної влади, а також громадські організації; засоби масової інформації; система зі законодавчих актів» [2, с. 12]. Тобто, основою авторського підходу до структури механізму реалізації є інституційні елементи. Можливо лише частково погодитися із таким підходом, адже механізм реалізації є динамічною системою, а тому має бути втілений суб'єктами права. Водночас, для дії кожного із наведених суб'єктів права мають бути встановлені правила, а їх взаємодія має бути чіткою та впорядкованою, що робить норми права не менш важливими.

Дещо інший підхід пропонує використовувати Б. І. Стахура та розподіляти механізм реалізації прав, свобод та інтересів та «юридичний, психологічний та соціологічний». Складовими юридичного механізму автор вважає юридичні норми, факти, документи та форми організації. Психологічний механізм складається із цінностей, установок, цілей й орієнтацій, інтересів, мотивацій та потреб. Структура соціологічного є наступною: ідеологічні, політичні та організаційні чинники [3, с. 84]. Такий підхід має надміру загальний характер, а наведені складові не мають рівноцінного впливу на стан реалізації прав, особли-

во соціальних прав державних службовців. Так, застосування імперативного методу правового регулювання націлено на усунення ідеологічних чи політичних чинників, а вплив цілей та цінностей можливо помітити лише в довгостроковій перспективі, коли мотивація окремих осіб взагалі усувається для забезпечення об'єктивного втілення соціальних прав державними службовцями.

Тож, на основі проведеного дослідження та використовуючи загальнотеоретичний й системний підходи можливо дійти висновку, що структурними елементами механізму реалізації соціальних прав державних службовців є:

1. Норми права, як елемент механізму реалізації соціальних прав державних службовців.

2. Суб'єкти владних повноважень, як елемент механізму реалізації соціальних прав державних службовців.

3. Правосвідомість, як елемент механізму реалізації соціальних прав державних службовців.

4. Юридична відповідальність, як елемент механізму реалізації соціальних прав державних службовців.

Так, одним із елементів механізму реалізації соціальних прав державних службовців є норми права. Варто зауважити, що такі норми права є не систематизованими та можуть знаходитися в різних законодавчих актах. Оскільки державні службовці володіють спеціальним правовим статусом, то на них поширюються норми права у соціальній сфері, як загального, так й спеціального характеру. Найперше, соціальні права державних службовців визначені у ст. 46–49 та 53 Конституції України [4], де визначено загальні соціальні права на освіту, соціальний захист, житло, працю, достатній рівень життя для себе та сім'ї, охорону здоров'я й медичну допомогу. Дані права є фундаментальним і надалі конкретизуються або ж у спеціальних актах, або ж у положеннях щодо соціального захисту й забезпечення саме державних службовців. В останньому випадку важливо зберігати узгодженість між законодавчими актами, дотримуватися спільного вектору розвитку.

Так, перелік спеціальних соціальних прав для державного службовця постійно змінювався, пристосовуючись до політичних та соціальних умов. Останні реформи значно скоротили перелік соціальних прав, що дозволило адаптувати законодавство до сучасних вимог. До прикладу, на сьогодні, на державних службовців поширюється загальний порядок соціального (пенсійного) страхування згідно з Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [5] та Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [6]. Така ситуація дозволяє об'єднати різні способи нарахування соціальної допомоги чи пенсії, зменшити державні витрати на адміністрування страхових внесків

та покращити контроль за дотриманням встановленого порядку. Важливо, що спільні норми щодо соціального й пенсійного страхування визначають чіткий та прогнозований спосіб реалізації соціальних прав після настання соціального ризику пов'язаного із втратою працездатності, а отже слугують інструментом заохочення перебування на державній службі. Водночас, спільні норми права у сфері соціального страхування зменшують соціальну диференціацію між державними службовцями та іншими працівниками, що відповідає тенденції до залишення лише необхідних та компенсаційних спеціальних соціальних прав.

Також, окремі норми права, які закріплюють соціальні права державних службовців знаходяться у Кодексі законів про працю [7]. У Кодексі закріплені принципи рівності, соціальної справедливості, що мають відтворюватися і в спеціальних нормах. Крім того, встановлюється право на захист, що має спеціальну процедуру розгляду в суді та може застосовуватися й до державних службовців. Досліджуючи трудові права державних службовців, що визначені у КЗпП М. І. Іншин виділяє наступні: укладання трудового договору, надання роботи та робочого місця, виплату заробітної плати, відпочинок, доступ до достовірної інформації, професійну підготовку, участь в управлінні, проведення колективних перемовин, захист трудових прав, створення об'єднань для захисту [8, с. 144]. Слід уточнити, що державний службовець володіє правом на укладання контракту про проходження державної служби, яке з'являється лише після проходження спеціального конкурсу та доповнюється правом на прийняття присяги та видання наказу про зарахування на посаду державної служби. Проте, для державних службовців є неможливою реалізація права на участь в управлінні, оскільки усі повноваження та напрями діяльності закріплюються на законодавчому рівні. Відмінність у реалізації схожих за своєю сутністю соціальних прав обумовлюється законодавчими обмеженнями для державних службовців. Водночас, право на об'єднання у професійні спілки хоча й визначено для державних службовців, однак регулюється відповідно до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [9]. Однак, реалізація права на страйк є забороненою, а можливості до колективних перемовин та вирішення колективних трудових спорів значно обмеженими, що робить основним призначенням профспілок у державній службі забезпечення соціального захисту та соціальної допомоги для державних службовців, проведення організаційних та культурних заходів.

Основним законодавчим актом, що містить норми права щодо реалізації соціальних прав державних службовців є Закон України «Про

державну службу» [10]. Він визначає спеціальне право на отримання соціально-побутового забезпечення, спеціальну тривалість відпустки, право на службове житло та медичне забезпечення. Хоча, реалізація окремих прав потребує значної деталізації на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Можливо зауважити, що норми права щодо реалізації окремих соціальних прав для різних державних службовців можуть відрізнятися. До прикладу, у ст. 346-1 Податкового кодексу України визначено, що для державних службовців Державної податкової служби заробітна плата складається із «посадового окладу; надбавок за вислугу років та ранг й спеціальне звання; виплат за додаткове навантаження; надбавок за інтенсивність праці, особливо важливу роботу, кваліфікацію; виконання особистих ключових показників ефективності; премій» [11]. Такий перелік суттєво відрізняється від загальноствановленого для державних службовців. Допустимість даної ситуації є доволі спірною, адже державні службовці Державної податкової служби мають однаковий рівень відповідальності із іншими державними службовцями й не володіють правоохоронними повноваженнями, що були передані іншим органам публічної влади. Відповідно, жодних обґрунтованих та правових підстав для збільшеного переліку надбавок не існує.

Протилежна ситуація із регулюванням соціальних прав дипломатичних службовців. Згідно з ст. 34 Закону України «Про дипломатичну службу» на працівників дипломатичної служби поширюються право оплати витрат за: «переїзд у місце довготермінового відрядження; наданням медичної допомоги та медичного страхування; здобуття дошкільної освіти дітьми; оренду житла й оплати комунальних послуг» [12]. Наявність додаткових соціальних прав пояснюється виконанням державних завдань, потребою поєднувати сімейне та професійне життя в умовах недостатньої грошової винагороди, адже особисті кошти не повинні витрачатися на виконання посадових обов'язків. Крім того, на рівні підзаконних нормативно-правових актів розмір компенсаційних виплат обмежується задля уникнення випадків зловживання правом та надмірного використання державних коштів.

Слід констатувати, що норми права, як елемент механізму реалізації соціальних прав державних службовців визначають обсяги даних прав та способи їх правомірного втілення, диференціюють соціальні права залежно від рівня відповідальності та покладених обов'язків.

Наступним елементом механізму реалізації соціальних прав державних службовців вважаємо суб'єктів владних повноважень, що вповноважені на підтримання реалізації соціальних прав. Тобто, без участі таких органів публічної влади втілення

соціальних прав буде неможливим, оскільки такі посвідчують настання певного юридичного факту, здійснюють адміністрування соціальних внесків та надають соціальні виплати. Класифікація суб'єктів владних повноважень у сфері реалізації соціальних прав державних службовців є доволі різноманітною. До прикладу Г. О. Яковлева, пропонує розподіляти суб'єктів соціального забезпечення на тих, що надають безпосередньо соціальне забезпечення та тих, що підтверджують факти, надаючи їм юридичного значення для соціального забезпечення [13, с. 7]. В даному контексті, окрім органів державної влади, що діють в соціальній сфері до досліджуваних суб'єктів можливо й долучити нотаріусів чи Міністерство юстиції. Однак, їх вплив буде доволі опосередкованим, адже допомога у реалізації соціальних прав є лише одним із векторів їх діяльності. Аналогічна ситуація із органами, що приймають нормативно-правові акти у соціальній сфері, адже хоча вони й визначають спосіб реалізації соціальних прав для державних службовців, така діяльність не має відмінностей чи особливостей втілення в порівнянні із прийняттям інших законодавчих актів.

Тому, найперше, до суб'єктів владних повноважень варто зарахувати Міністерство соціальної політики. Відповідно до ст. 4 Положення «Про Міністерство соціальної політики України», Мінсоцполітики може розробляти «проекти законів, координацію державних структур, визначає розмір прожиткового мінімуму на одну особу, проводить нагляд та контроль за виплатою пенсій, встановлює проект бюджету Фонду соціального страхування» [14]. Тобто, залежно від рішень Мінсоцполітики буде різнитися розмір заробітної плати державних службовців, який вираховується залежно від розміру прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати. Також, залежно від рішень Мінсоцполітики буде різнитися розмір соціальної допомоги та якість надання сервісних послуг щодо пенсійного забезпечення, оскільки даний орган контролює правомірність їх дій.

Оскільки на державних службовців поширюються загальні правила соціального й пенсійного страхування, то ще одним суб'єктом владних повноважень без якого неможливо реалізувати соціальні права, а саме право на пенсійне забезпечення є Пенсійний Фонд України. Відповідно до ст. 4 Положення «Про Пенсійний фонд України», до компетенції ПФУ входить «ведення реєстру застрахованих осіб, управління системою загальнообов'язкового пенсійного страхування, застосування фінансових санкцій, призначення й перерахунок, виплата пенсій» [15]. Таким чином, Пенсійний Фонд України є суб'єктом владних повноважень, що підтримує державних службовців після втрати ними працездатності, виявляє порушення в їх правах, а також актуалізує розмір

пенсії. Останнє є особливо важливим з огляду на те, що чинні в різний період закони щодо державних службовців визначали різний порядок нарахування та виплати пенсій для державних службовців. Встановлення єдиного органу з виплати пенсій для усіх державних службовців відповідає загальному принципу рівності та правової визначеності.

До суб'єктів, які значно впливають на стан реалізації соціальних прав дипломатичними службовцями та членами їх сімей можливо зарахувати Міністерство закордонних справ та Міністерство оборони. Відповідно до ст. 12 Порядку оплати працівникам дипломатичної служби, направленим у довготермінове відрядження, та членам їх сімей витрат, пов'язаних з наданням медичної допомоги або медичним страхуванням [16] та відповідно до ст. 3 Порядку оплати витрат, пов'язаних із здобуттям дітьми працівників дипломатичної служби, направлених у довготермінове відрядження, дошкільної та загальної середньої освіти [17] дані органи здійснюють фінансування реалізації соціальних прав та освіти, житло та медичне обслуговування для дипломатичних службовців, що перебувають у довготривалому відрядженні. Проблемним аспектом такого забезпечення є його підзаконний характер, що ускладнює контроль за розміром наданих у кожному році коштів для реалізації, який повинен бути передбачуваним та не може зменшуватися відповідно до принципу правової визначеності. Так, виділення коштів для реалізації соціальних прав із загального фонду даних міністерств, а не окреме їх передбачення у державному бюджеті, як це робиться для заробітної плати ставить під загрозу стабільність матеріального стану дипломатичних службовців.

Основним суб'єктом, який допомагає та підтримує реалізацію соціальних прав державними службовцями є керівників державної служби. Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про державну службу», до обов'язків керівника входить «планування навчання персоналу, контроль за службовою дисципліною, розгляд скарг, прийняття рішень про заохочення чи притягнення до дисциплінарної відповідальності, створення належних умов праці». Залежно від виконаного обов'язку керівник може бути, як суб'єктом реалізації соціальних прав, так й їх забезпечення та захисту. В межах механізму реалізації його повноваження стосуються підвищення на посаді, що впливає на обсяг соціальних прав для державного службовця, проведення його оцінювання та нарахування премій, надання щорічних відпусток чи відпусток у зв'язку з народженням дитини. Без участі керівника державної служби, що приймає наказ про зарахування для державного службовця неможливо реалізувати право на працю у державній службі. Саме керівник приймає рішення

про надання соціально-побутового забезпечення. Крім того, своїми діями щодо контролю та нагляду він створює комфортні та безпечні умови праці для усіх державних службовців.

Можливо резюмувати, що суб'єкти владних повноважень, як елементи механізму реалізації соціальних прав державних службовців спрямовують свою діяльність на створення максимально зрозумілого та простого порядку їх втілення, надання допомоги у втіленні задля усунення помилок чи зловживань соціальними правами.

Також, до елементів механізму реалізації соціальних прав державних службовців зараховуємо правосвідомість. Звісно, правове регулювання втілення соціальних прав здійснюється імперативними методами і самий їх перелік для державних службовців чітко встановлений. Проте, рівень правосвідомості працівників державної служби загалом та державного службовця зокрема впливає на спосіб тлумачення норм права, їх застосування та поєднання між собою. Високий рівень правосвідомості державних службовців особливо важливий для втілення сервісного напрямку розвитку державних послуг та в умовах реформування адміністративного законодавства, внаслідок чого виникають прогалини та колізії у регулюванні процедур.

Досліджуючи правосвідомість державних службовців О. О. Кравчук зазначає, що для неї обов'язковою є професійність, що формує відповідальність перед суспільством, уявлення про те, що державне майне не їх власністю, а також відповідальність за дії лише в інтересах держави [18, с. 31]. Можливість вільно реалізувати власні соціальні права, зрозумілість та доступність такого процесу для державних службовців зменшує потребу у використанні державного майна чи інших видах зловживання владою. Крім того, стабільність у реалізації соціальних прав для державного службовця збільшує довіру до держави та впливає на дбайливість виконання власних посадових обов'язків, що неодмінно відображається на просуванні по службі та застосування заходів заохочення. Відповідно, рівень правосвідомості державного службовця формується, як внутрішніми факторами, наприклад, ретельністю у виконанні посадових обов'язків або ж навпаки самовпевненому ставленні до них, так й зовнішніми, тобто підтримкою та сприянням з боку держави, як роботодавця та суб'єкта забезпечення соціальних прав.

Щодо професіоналізму, як складової правосвідомості державного службовця, то вірно зауважує О. М. Непомнячий, що професіоналізм полягає не лише в професійній компетентності, але й у прагненні до розвитку [19, с. 12]. Тобто, державний службовець, який не зацікавлений у розвитку своїх професійних навиків та знань, просуванні

по службі не буде зацікавлений і у якісному виконанні посадових обов'язків, а отже буде зловживати правами та порушувати службову дисципліну. Для реалізації соціальних прав це позначиться на їх обсягу та можливості надалі їх збільшувати або ж взагалі володіти спеціальним статусом державного службовця.

Тож, правосвідомість, як елемент механізму реалізації соціальних прав державного службовця визначає ставлення державного службовця до правового механізму втілення соціальних прав та посадових обов'язків (яке може бути деформоване у надмірну ідеалістичному чи нігілістичному напрямі), а також вказує на спосіб його поведінки (правомірний чи неправомірний). Підвищення рівня правосвідомості є комплексним завданням, яке стосується підвищення рівня життя усього населення, а не лише вдосконалення правового регулювання соціальних прав державного службовця. Водночас, для останнього напряму повинні проводитися спеціальні заходи щодо роз'яснення способів реалізації, дозволеної поведінки для керівників, однозначно невірних способів тлумачення законодавства, можливої юридичної відповідальності за незаконну й корупційну діяльність.

Останнім елементом механізму реалізації соціальних прав державних службовців є юридична відповідальність. Вона застосовується за зловживання владою для державних службовців та пов'язана із використанням повноважень в особистих цілях, тобто реалізації додаткових соціальних прав. В. В. Скоріков пропонує розподіляти відповідальність на ретроспективну (негативну), тобто таку, що настає за порушення певної норми та позитивну, як обов'язки щодо добровільного виконання норм права [20, с. 6]. Проте, в межах механізму реалізації соціальних прав державного службовця під юридичною відповідальністю варто розуміти саме ретроспективну, а отже порушення мають бути чітко встановлені у законодавстві. Варто зауважити, що юридична відповідальність за порушення соціальних прав державного службовця матиме захисний та забезпечувальний характер, тобто її слід розглядати в контексті відповідних механізмів.

Юридична відповідальність з боку самих державних службовців під час реалізації своїх соціальних прав найбільше пов'язана із дисциплінарними проступками. Така ситуація пояснюється тим, що у державних службовців недостатньо владних повноважень для самостійного здійснення вчинків, які є службовими адміністративними чи кримінальними правопорушеннями в соціальній сфері. Відповідно до с. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу», підставами застосування дисциплінарних стягнень є «перевищення службових повноважень, використання повноважень в особистих цілях, подання недо-

стовірної інформації під час вступу на державну службу, прогул, поява у нетверезому стані, наркотичного чи токсичного сп'яніння». Тобто, протиправна діяльність державного службовця стосується нехтування правом на працю в державній службі або ж зловживання владою, що може стосуватися подання невірних відомостей щодо необхідності житла, соціально-побутового забезпечення, розміру використаних коштів у відрядженні. Юридична відповідальність для державного службовця полягає у зменшенні обсягу його соціальних прав, наприклад через догану державній службовцеві не може отримати премію чи у позбавленні спеціального правового статусу державного службовця через звільнення.

Висновки. Тож, юридична відповідальність, як елемент механізму реалізації соціальних прав державного службовця застосовується для підвищення ефективності дії попередніх елементів та заохочення до правомірної діяльності державних службовців завдяки невідворотності покарання. Юридична відповідальність в межах даного механізму поширюється лише на державних службовців, що реалізують власні соціальні права у незаконний спосіб. Вона ілюструє взаємозв'язок між різними правовими механізмами та водночас вказує на необхідність деталізації у нормативно-правових актах правопорушень у соціальній сфері.

Таким чином, механізм реалізації соціальних прав державних службовців є комплексною та багатогранною системою, яка вимагає чіткого та узгодженого правового регулювання для забезпечення високого рівня соціальної захищеності державних службовців. Для підвищення ефективності цього механізму необхідно вдосконалити законодавчу базу, підвищити рівень координації між суб'єктами владних повноважень, сприяти зростанню правосвідомості державних службовців та забезпечити невідворотність юридичної відповідальності. Лише за умови дотримання цих аспектів можливо створити стабільну систему соціальної захищеності, яка відповідатиме вимогам сучасного суспільства і потребам державних службовців.

Література

1. Ковалко Н. М. проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні. Збірник наукових статей та тез наукових повідомлень за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції. Х.: Точка, 2012. С. 87-89.
2. Бочарова Н. В. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини; до питання про зміст та структуру поняття. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. № 5. С. 11-13.
3. Стахура Б. І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2016. 180 с.

4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996 р. № 30. Ст. 141.
5. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1999. № 46. С. 403.
6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 49. С. 376.
7. Кодекс законів про працю: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50.
8. Іншин М. І. Основні права державного службовця як працівника. Публічне право, 2018. № 3. С. 140-146.
9. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1999. № 45. С. 397.
10. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2016. № 4 С. 43.
11. Податковий кодекс України: Закон України 02.12.2010 № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2011. № 13. С. 556
12. Про дипломатичну службу: Закон України від 07.06.2018 № 2449-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2018. № 50. С. 7.
13. Яковлева Г. О. Суб'єкти соціального забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення/НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Х., 2019. 47 с.
14. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України: Постанова Кабінету Міністрів від 17.06.2015 № 423. Офіційний вісник України. 2015. № 51. С. 52.
15. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280. Офіційний вісник України, 2014. № 60. С. 38.
16. Про затвердження Порядку оплати працівникам дипломатичної служби, направленим у довготермінове відрядження, та членам їх сімей витрат, пов'язаних з наданням медичної допомоги або медичним страхуванням: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 № 333. Офіційний вісник України, 2019. № 34. С. 292.
17. Про затвердження Порядку оплати витрат, пов'язаних із здобуттям дітьми працівників дипломатичної служби, направлених у довготермінове відрядження, дошкільної та загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 174. Офіційний вісник України, 2021. № 21. С. 91.
18. Кравчук О. О. Адміністративно-правове регулювання управління державною власністю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2014. 460 с.
19. Непомнящий О. М., Дегтяр О. А. Державні службовці як особлива соціально-професійна група. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2017. № 2. С. 1-15.
20. Скоріков В. В. Соціальна відповідальність державних службовців: поняття і сутність. Публічне адміністрування: теорія та практика, 2015. Вип. 2. С. 1-10.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.7>**Т. І. Білоус-Осінь***кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри адміністративного і фінансового права**Національного університету «Одеська юридична академія»**orcid.org/0000-0001-5343-3756*

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ СПРИЯЮЧИХ ПРОЦЕДУР В СФЕРІ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню окремих сприяючих процедур в сфері наукової діяльності, а саме отриманню наукового ступеня доктора філософії та здобуття вченого звання. Встановлено, що набуття наукового ступеня доктора філософії є сприяючою адміністративною процедурою, що дозволяє особам отримати науковий ступінь доктора філософії та завершується прийняттям адміністративного акту у вигляді диплому. Зазначено, що процедура набуття наукового ступеня доктора філософії складається із наступних етапів: 1) передумови набуття особою права на отримання ступеня доктора філософії (виконання освітньої програми); 2) умови набуття особою права на отримання ступеня доктора філософії (звернення здобувача із заявою про утворення разової ради); 3) прийняття разовою вченою радою рішення про присудження здобувачу наукового ступеню під час публічного захисту дисертації та прийняттям адміністративного акту; 4) оскарження присудження наукового ступеня доктора філософії.

Акцентовано увагу на тому, що майже на усіх етапах процедури набуття наукового ступеня доктора філософії її учасниками виступають здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти (наукова установа), разова вчена рада, Міністерство освіти та науки України, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти та Апеляційний комітет Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

Визначено, що набуття вченого звання (старший дослідник, доцент та професор) є сприяючою адміністративною процедурою, оскільки передбачає залучення органів публічної влади до її реалізації та завершується прийняттям адміністративного акту у вигляді атестагу. Процедура набуття вченого звання складається із декількох етапів: 1) передумови набуття особою права на набуття вченого звання (виконання відповідних критеріїв (умов)); 2) розгляд атестаційних матеріалів вченою радою; 3) прийняття вченою радою рішення про присвоєння або про відмову у присвоєнні вченого звання; 4) оскарження присвоєння або про відмову у присвоєнні вченого звання.

Запропоновано напрями удосконалення адміністративних процедур в науковій діяльності шляхом їх змістовного коректування через: 1) прийняття Положення про особливості здобуття наукового ступеня в галузі права; 2) затвердження наказу про спеціальні вимоги до кандидатів на отримання вченого звання в галузі права.

Ключові слова: вчене звання, науковий ступінь, наукова діяльність, адміністративна процедура, адміністративний акт.

Bilous-Osin T. I. CHARACTERISTICS OF CERTAIN FACILITATING PROCEDURES IN THE FIELD OF SCIENTIFIC ACTIVITY

The article is devoted to the study of certain facilitating procedures in the field of scientific activity, namely, obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy and obtaining the title of scientist. It has been established that the acquisition of the scientific degree of Doctor of Philosophy is a favorable administrative procedure that allows individuals to obtain the scientific degree of Doctor of Philosophy and ends with the adoption of an administrative act in the form of a diploma. It is noted that the procedure for acquiring the scientific degree of Doctor of Philosophy consists of the following stages: 1) prerequisites for a person to acquire the right to receive the degree of Doctor of Philosophy (implementation of the educational program); 2) conditions for a person to acquire the right to receive the degree of doctor of philosophy (application by the applicant for the formation of a one-time council); 3) adoption by a one-time academic council of a decision on awarding the recipient of a scientific degree during the public defense of the dissertation and adoption of an administrative act; 4) appeal of the award of the Doctor of Philosophy degree.

Attention is focused on the fact that at almost all stages of the procedure for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy, its participants are the applicant of higher education, the institution of higher education (scientific institution), the one-time academic council, the Ministry of Education and Science of Ukraine, the National Agency for Quality Assurance of Higher Education and the Appellate committee of the National Agency for Quality Assurance of Higher Education.

It was determined that the acquisition of a scientific title (senior researcher, associate professor, and professor) is a favorable administrative procedure, as it involves the involvement of public authorities in its implementation and ends with the adoption of an administrative act in the form of a certificate. The procedure for acquiring an academic title consists of several stages: 1) prerequisites for a person to acquire the right to acquire an academic title (fulfilment of relevant criteria (conditions)); 2) consideration of attestation materials by the academic board; 3) adoption by the

academic council of a decision on awarding or refusing to award the title of academician; 4) contesting the award or refusal to award the academic title.

Areas of improvement of administrative procedures in scientific activity are proposed by means of their substantive correction through: 1) adoption of the Regulation on the peculiarities of obtaining a scientific degree in the field of law; 2) approval of the order on special requirements for candidates to receive the academic title in the field of law.

Key words: academic title, scientific degree, scientific activity, administrative procedure, administrative act.

Актуальність дослідження. Будучи невіддільною рисою функціонування органів публічної влади, публічне адміністрування пронизує всі найважливіші сфери людського буття в межах функціонування держави. Не винятком є і сфера правничої наукової діяльності, для забезпечення належного функціонування якої задіяно відповідних суб'єктів (Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти та науки України, вищі навчальні заклади, наділені виконавчо-розпорядчими повноваженнями). Зв'язок уповноваженого суб'єкта з конкретною регламентованою сферою суспільних відносин відображається через встановлені державою та передбачені нормативно адміністративні процедури. Для сфери наукової діяльності притаманними є усі види адміністративних процедур. Враховуючи євроінтеграційний курс Української держави, актуальним є дослідження сприяючих процедур, застосовуваних для впорядкування наукової діяльності.

Додатково актуальність обраної тематики підтверджується розрізом між тривалий час діючими правилами та вимогами набуття спеціальних статусів суб'єктами наукової діяльності (фактор національної самоідентичності) та нормативно встановленими вимогами, що діють станом на теперішній час (євроінтеграційний фактор). Зближення та стандартизація наукової діяльності з одного боку дозволяє здійснювати порівняння наукових робіт, але з іншого – є можливість втрати індивідуалізації наукових розвідок.

Теоретичною основою дослідження є література, предметом якої є вивчення публічно-процедурних аспектів правничої науково-освітньої діяльності, а саме: а) сутності сприяючих адміністративних процедур; б) визначення впливу євроінтеграції та національної самоідентичності на реалізацію цих процедур в сфері наукової діяльності. У першому напрямі вагомими є висновки таких вчених, як: Р.С. Мельник та В.М. Бевзенко, О.О. Мандюк, В.П. Тимошук, Р.В. Негара, А.Ю. Осадчий, А.М. Школик та інших.

Метою статті є виокремлення та дослідження адміністративно-правової природи сприяючих адміністративних процедур в сфері наукової діяльності.

Виклад основного змісту. Нормативне визначення адміністративної процедури тлумачить її як визначений законом порядок розгляду та вирішення адміністративної справи, тобто тої, що стосується публічно-правових відносин для цілей забезпечення реалізації права, свободи чи

законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом [1]. Наявність нормативно визначеного трактування адміністративних процедур, дозволяє виокремити їх в будь-якій сфері суспільних відносин. Не виключенням є наукова діяльність. Серед сприяючих адміністративних процедур в сфері наукової діяльності чільне місце відведено процедурам: 1) здобуття наукового ступеня доктора філософії; 2) набуття вченого звання. Проаналізуємо їх детальніше.

Так, ступінь доктор філософії, відповідно до ч. 5 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» є освітнім і водночас науковим ступенем, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра [2]. Вказівка щодо можливості набуття наукового ступеня доктора філософії у межах правничої наукової діяльності передбачено Законом України «Про вищу освіту» та конкретизовано такими підзаконними актами, як: Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії [3], Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах) [4], Вимоги до оформлення дисертації [5] тощо.

Як сприяюча адміністративна процедура, набуття наукового ступеня доктора філософії є комплексним процесом, що включає визначений перелік учасників, в тому числі органи публічної влади, та етапи із встановленими законом строками, що дозволяють особам ефективно реалізувати свої наукові проекти, оформлені у вигляді дисертації, та стати доктором філософії. Як передбачено ч. 2 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту», ступінь доктора філософії присуджується разовою спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти або наукової установи за результатами успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у разовій спеціалізованій вченій раді [2]. Тобто можемо вести мову про свого роду делегування повноважень від органу державної влади (зокрема Міністерства освіти та науки України) до закладу вищої освіти або наукової установи щодо прийняття рішення щодо присудження наукового ступеня доктора філософії.

Порядком присудження ступеня доктора філософії [3] передбачено декілька етапів даної

адміністративної процедури. Перший етап утворює передумови набуття особою права на отримання ступеня доктора філософії та складається з: 1) вступу особи на навчання в аспірантуру; 2) виконання програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти; 3) підготовки наукового досягнення у вигляді дисертації згідно встановлених вимог [5]. Даний етап означає підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії, тривалість якої становить 4 роки. Учасниками даного етапу є здобувач вищої освіти та заклад вищої освіти (наукова установа) в особі наукового керівника [4].

Другий етап набуття особою ступеня доктора філософії, у разі виконання попереднього етапу, становить умови набуття особою права на отримання ступеня доктора філософії. Сюди віднесено звернення здобувача із заявою до вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи) про утворення разової ради. При цьому, строк звернення особи із заявою становить не більше двох тижнів з моменту отримання висновку про наукову новизну дисертації, а строк скликання разової вченої ради – не більше двох місяців з моменту отримання заяви здобувача (п. 13–14 Порядку присудження ступеня доктора філософії [3]). На даному етапі учасниками виступають здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти (наукова установа), в межах якого утворюється разова вчена рада, а також Міністерство освіти та науки України та Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Так, останній орган публічної влади, зокрема, здійснює оприлюднення інформації про утворення разової вченої ради, натомість Міністерство освіти та науки України здійснює перевірку відповідності складу разової вченої ради вимогам закону (п. 19 Порядку присудження ступеня доктора філософії [3]).

Завершальним етапом набуття наукового ступеню доктора філософії є прийняття разовою вченою радою рішення про присудження здобувачу наукового ступеню, що має місце під час публічного захисту дисертації, та прийняття адміністративного акту у вигляді диплома доктора філософії. Незважаючи на те, що процедура проведення публічного захисту дисертації визначається закладом вищої освіти (науковою установою), на державному рівні визначено її загальні засади. Так, захист дисертації повинен мати вигляд відкритої наукової дискусії (між здобувачем, головою та усіма членами разової ради) та обов'язково має супроводжуватися відеозаписом трансляції. Засідання разової ради є правомочним за умови участі в ньому повного складу разової ради, яка складає 5 членів (п. 14 Порядку присудження ступеня доктора філософії [3]).

Рішення про присудження або про відмову у присудженні ступеня доктора філософії прийма-

ється разовою радою шляхом відкритого голосування. При цьому, для присудження ступеня доктора філософії таке рішення мають підтримати не менше ніж чотири члени разової ради, а для відмови у присудженні ступеня доктора філософії, його мають підтримати два чи більше членів разової ради [3]. Остаточний етап здобуття ступеня доктора філософії не містить передбачених законом строків проведення, проте дає змогу чітко прослідкувати учасників, якими є здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти (наукова установа) в особі разової вченої ради та Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.

Факультативною стадією здобуття наукового ступеня доктор філософії є процедура оскарження. Специфічним є те, що законодавством не передбачено процедуру оскарження відмови у присудженні наукового ступеня доктора філософії, лише щодо присудження. Так, відповідно до п. 40 Порядку присудження ступеня доктора філософії, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти має право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації після проведення розгляду даного питання Апеляційним комітетом. Протягом п'яти робочих днів з дати прийняття Апеляційним комітетом рішення про скасування рішення разової ради або про залишення рішення разової ради в силі інформує особу, яка подала повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, заклад та особу, стосовно дисертації якої розглядалося повідомлення [3]. Тобто, органом публічної влади, що здійснює розгляд справи, є Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.

Поруч з цим, відповідно до Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, згідно якого присудження ступеня доктора філософії здійснювалося до 31 грудня 2021 року, передбачалася можливість здобувача оскаржити відмову у присудженні наукового ступеня доктора філософії [6]. Таким чином, наразі процедура оскарження присудження наукового ступеня доктора філософії здійснюється за участю Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, хоча попередньо його функції були розподілені між закладом вищої освіти (науковою установою) та Міністерством освіти та науки України.

Отже, набуття наукового ступеня доктора філософії є сприяючою адміністративною процедурою, що дозволяє особам отримати науковий ступінь доктора філософії та завершується прийняттям адміністративного акту у вигляді диплому. Процедура набуття наукового ступеня доктора філософії складається із наступних етапів: 1) передумови набуття особою права на отримання ступеня доктора філософії (виконання освітньої програми); 2) умови набуття особою права на отримання

ступеня доктора філософії (звернення здобувача із заявою про утворення разової ради); 3) прийняття разовою вченою радою рішення про присудження здобувачу наукового ступеню під час публічного захисту дисертації та прийняттям адміністративного акту; 4) оскарження присудження наукового ступеня доктора філософії. Майже на усіх етапах процедури набуття наукового ступеня доктора філософії учасниками виступають здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти (наукова установа), разова вчена рада, Міністерство освіти та науки України, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти та Апеляційний комітет Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

Щодо набуття вченого звання, зазначимо, що ст. 54 Закону України «Про вищу освіту» передбачено, що в Україні особам, які здійснюють наукову, науково-педагогічну або науково-технічну діяльність присвоюються такі вчені звання, як: старший дослідник, доцент та професор [2]. Даний перелік є вичерпним, а тому не передбачає існування додаткових вчених звань. Нормативно-правову базу присвоєння науковим і науково-педагогічним працівникам вченого звання становить Закон України «Про вищу освіту» [2], Порядок присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам [7] та Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності [8].

Набуття вченого звання є не лише процедурою сфери правничої наукової діяльності, але й також сприяючою адміністративною процедурою, адже передбачає залучення органів публічної влади до її реалізації та завершується прийняттям адміністративного акту. Обґрунтуванням впровадження процесу здобуття вченого звання є нормативна вимога закону про те, що заклад вищої освіти з метою здобуття ліцензії на проведення освітньої діяльності повинен бути забезпечений науково-педагогічними (педагогічними) та/або науковими працівниками, при цьому частка працівників, які мають науковий ступінь та/або вчене звання та працюють у здобувача ліцензії (ліцензіата) за основним місцем роботи, повинна становити не менше 50 відсотків [8]. Вказане свідчить, що набуття працівниками вченого звання є важливою умовою можливості провадження освітньої діяльності.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» [2], вчене звання професора, доцента, старшого дослідника присвоює вчена рада закладу вищої освіти (вчена рада структурного підрозділу). Рішення відповідних вчених рад затверджує атестаційна колегія центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Таким органом наразі є Міністерство освіти і науки України, а процедура відповідно визначена Порядком

присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам [7]. Аналізуючи даний нормативно-правовий акт виокремимо декілька етапів реалізації сприяючої адміністративної процедури набуття особою вченого звання.

Передумовами реалізації процедури набуття науковими і науково-педагогічним працівниками вченого звання професора, доцента або старшого дослідника є виконання відповідних критеріїв (умов). Залежно від рівня вченого звання критерії (умови) його набуття відрізняються, проте загальними є наступні: 1) науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук), доктора наук; 2) період наукової роботи не менш як п'ять років; 3) сертифікат з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн ЄС або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь) тощо; 4) документи з міжнародного досвіду про навчання, стажування або роботу; 5) публікації у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» (п. 7 розділу II. Основні критерії оцінки науково-педагогічної або наукової діяльності здобувачів вчених звань [7]).

Другим етапом процедури набуття вченого звання є розгляд атестаційних матеріалів. Як вже згадувалося, атестація здобувачів вченого звання здійснюється вченими радами закладів вищої освіти на засіданні вченої ради за порядком, що визначається закладом вищої освіти. Тобто, склад вченої ради, строки та особливості проведення розгляду атестаційних матеріалів визначаються самою вченою радою. Поруч з цим окремі аспекти набуття вченого звання передбачені на нормативному рівні. Так, зокрема розгляд атестаційних матеріалів здійснюється за висновком кафедри, до якої віднесено здобувача, який готується за умови проведення здобувачем вченого звання відкритої лекції для студентів та позитивного звіту щодо неї (п. 4–5 розділу II. Розгляд атестаційних матеріалів [7]). Учасниками даного етапу є здобувач вченого звання та заклад вищої освіти (наукова установа) в особі вченої ради.

Доцільно звернути увагу на те, що Порядком розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента, який наразі втратив чинність, передбачалося здійснення зовнішньої експертизи науково-методичними комісіями при Міністерстві освіти України згідно з рішенням Атестаційної колегії щодо атестаційних справ тих працівників, які не мають наукового ступеня доктора наук, але яким, може бути присвоєне вчене звання професора як виняток [9]. Наразі згідно чинного законодавства України особам, що не мають наукового ступеня доктора наук, не може бути присвоєне вчене звання професора, тому дане положення втратило свою цінність.

За результатами розгляд атестаційних матеріалів вченою радою приймається рішення про при-

своєння або про відмову у присвоєнні вченого звання шляхом таємного голосування. Рішення вченої ради вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше ніж три четверті від присутніх на засіданні членів вченої ради. Після прийняття вченою радою рішення про присвоєння здобувачу вченого звання вчений секретар протягом 15 днів оформляє атестаційну справу здобувача вченого звання та надсилає її до Міністерства освіти та науки України (п. 8 розділу II. Розгляд атестаційних матеріалів [7]). Дана дія здійснюється з тією метою, що лише після затвердження атестаційною колегією Міністерства освіти і науки України рішення вченої ради про присвоєння вченого звання, Міністерство освіти і науки України протягом двох місяців виписує та видає атестати про вчене звання. Даний етап є заключним етапом процедури набуття вченого звання, що завершується прийняттям адміністративним актом у вигляді атестату. Учасниками даного етапу виступають відповідно здобувач вченого звання, заклад вищої освіти (наукова установа) в особі вченої ради та атестаційна колегія Міністерства освіти і науки України.

Як факультативна стадія набуття вченого звання виступає процедура оскарження. Протягом двох місяців з дня прийняття рішення вченою радою про присвоєння або відмову у присвоєнні вченого звання здобувач вченого звання може подати апеляцію до вченої ради вищого навчального закладу або до Міністерства освіти та науки України. Якщо апеляція надійшла до вченої ради вищого навчального закладу, то в його межах утворюється апеляційна комісія. За результатами розгляду апеляційна комісія готує висновок, який є підставою прийняття вченою радою рішення про задоволення або про відмову у задоволенні апеляції (п. 11 розділу II. Розгляд атестаційних матеріалів [7]).

Підсумовуючи викладене, набуття вченого звання (старший дослідник, доцент та професор) є сприяючою адміністративною процедурою, оскільки передбачає залучення органів публічної влади до її реалізації та завершується прийняттям адміністративного акту у вигляді атестату. Процедура набуття вченого звання складається із декількох етапів: 1) передумови набуття особою права на набуття вченого звання (виконання відповідних критеріїв (умов)); 2) розгляд атестаційних матеріалів вченою радою; 3) прийняття вченою радою рішення про присвоєння або про відмову у присвоєнні вченого звання; 4) оскарження присвоєння або про відмову у присвоєнні вченого звання. Майже на усіх етапах процедури набуття вченого звання учасниками виступають здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти (наукова установа), вчена рада, апеляційна комісія закладу вищої освіти (наукової установи) та атестаційна колегія Міністерства освіти і науки України

Висновки. У ході дослідження визначено, що набуття наукового ступеню доктор філософії та набуття вченого звання виступають як правничі наукові процедури, які одночасно можна відносити до сприяючих адміністративних процедур, адже вони передбачають встановлені законодавством етапи та строки, учасників, зокрема органів публічної влади, а також завершуються прийняттям адміністративного акту (диплому, атестату тощо). Можна припустити наявність національної самоідентичності у певній категорії осіб, які займаються правничою науковою діяльністю відповідно до діючого законодавства та реалій правозастосування. Доцільним є удосконалення адміністративних процедур в науковій діяльності шляхом їх змістовного коректування через: 1) прийняття Положення про особливості здобуття наукового ступеня в галузі права; 2) затвердження наказу про спеціальні вимоги до кандидатів на отримання вченого звання в галузі права.

Література

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
2. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
3. Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 року № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text>
4. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 року № 261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>
5. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: Наказ Міністерства освіти та науки України від 12.01.2017 р. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>
6. Про присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2019-%D0%BF#Text>
7. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам: Наказ Міністерства освіти та науки України від 14.01.2016 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16#Text>
8. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text>
9. Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента: Наказ Міносвіти від 13.11.1997 р. № 406. Втратив чинність від 09.03.2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0616-97#Text>

УДК 351.79 + 342.9 + 627.1/.8
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.8>

Н. П. Воронюк
доктор філософії,
старший науковий співробітник групи захисту інтелектуальної власності
відділу організації наукової роботи
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-8990-1945

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІЧНОГО НАГЛЯДУ ЗА ГІДРОТЕХНІЧНИМИ СПОРУДАМИ ВНУТРІШНІХ ВОДНИХ ШЛЯХІВ

Стаття присвячена дослідженню питання технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів.

Дослідженням встановлено, що Закон України «Про внутрішній водний транспорт» передбачив необхідність затвердження порядку здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів, однак не вказав, які особливості правовідносини мають бути врегульовані ним, не визначено поняття технічного нагляду за гідротехнічними спорудами.

Аналізом законодавчих актів було встановлено, що до правовідносин, які виникають щодо гідротехнічних споруд внутрішніх водних шляхів як споруд – об'єктів будівництва відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», мають застосовуватися норми містобудівного законодавства.

В статті, з урахуванням норм містобудівного законодавства, наведено визначення поняття технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів – здійснення замовником контролю за дотриманням проектних рішень та будівельних норм і правил, а також контролю за якістю виконаних робіт та їх обсягами під час будівництва або зміни (у тому числі шляхом знесення) за причальними спорудами, операційними акваторіями причальних споруд та підхідними каналами.

Зроблено висновок, що здійснення технічного нагляду при будівництві гідротехнічних споруд внутрішніх водних шляхів (причальних споруд, операційних акваторій причальних споруд, підхідних каналів) має відбуватися у загальному порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, з урахуванням особливостей такого нагляду, визначеного відповідним нормативно-правовим актом центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері внутрішнього водного транспорту. Такий нормативно-правовий акт має бути прийнятий центральним органом виконавчої влади на виконання вимог Закону України «Про внутрішній водний транспорт» з урахуванням вимог Закону України «Про архітектурну діяльність».

Порівняльним аналізом положень нормативно-правових актів вищої сили та норм Положення про організацію та порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами водотранспортного комплексу, затвердженого наказом Міністерства інфраструктури України 16 січня 2014 року № 21, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 10 лютого 2014 року за № 269/25046 встановлено, що норми вказаного положення не відповідають нормам актів вищої сили.

Авторка прийшла до висновку, що Положенням про організацію та порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами водотранспортного комплексу, затверджене наказом Міністерства інфраструктури України 16 січня 2014 року № 21, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 10 лютого 2014 року за № 269/25046, як підзаконний нормативно-правовий акт, що не відповідає Закону України «Про архітектурну діяльність» та Порядку здійснення технічного нагляду під час будівництва об'єкта архітектури, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 903, не може використовуватись у правозастосовній практиці.

Також, акторкою вказано на відсутність у Міністерства інфраструктури України повноважень щодо прийняття Положення про організацію та порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами водотранспортного комплексу.

Ключові слова: гідротехнічні споруди, технічний нагляд, внутрішній водний транспорт, інфраструктура внутрішніх водних шляхів, технічний нагляд за гідротехнічними спорудами, технічний нагляд за причальними спорудами.

Voronyuk N. P. ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES AND WAYS TO IMPROVE TECHNICAL SUPERVISION OF HYDRAULIC STRUCTURES OF INLAND WATERWAYS

The article is dedicated to the study of technical supervision over hydraulic structures of inland waterways. The research established that the Law of Ukraine "On Inland Water Transport" provides for the need to approve the procedure for technical supervision of hydraulic structures of inland waterways but does not specify which particular legal relations should be regulated by it, nor does it define the concept of technical supervision of hydraulic structures.

An analysis of legislative acts showed that the legal norms governing hydraulic structures of inland waterways as construction objects, in accordance with the Law of Ukraine "On Regulation of Urban Development Activities," are subject to urban planning legislation. Taking these norms into account, the article provides a definition of technical supervision over hydraulic structures of inland waterways as the customer's supervision of compliance with design solutions and building codes, as well as control over the quality and scope of works during construction or modification (including demolition) of mooring structures, operational water areas of mooring structures, and approach channels.

It is concluded that technical supervision during the construction of hydraulic structures of inland waterways (mooring structures, operational water areas of mooring structures, approach channels) should be carried out in

accordance with the general procedure defined by the Cabinet of Ministers of Ukraine, considering the specific nature of such supervision as determined by the relevant regulatory act of the central executive authority responsible for formulating state policy in the field of inland water transport. Such a regulatory act should be adopted by the central executive authority to implement the requirements of the Law of Ukraine "On Inland Water Transport," taking into account the requirements of the Law of Ukraine "On Architectural Activities."

A comparative analysis of the provisions of higher legal acts and the norms of the Regulation on the Organization and Procedure for Technical Supervision over Hydraulic Structures of the Water Transport Complex, approved by the Order of the Ministry of Infrastructure of Ukraine dated January 16, 2014, No. 21, registered in the Ministry of Justice of Ukraine on February 10, 2014, under No. 269/25046, revealed that the norms of the said regulation do not comply with the norms of higher legal acts.

The author concludes that the Regulation on the Organization and Procedure for Technical Supervision over Hydraulic Structures of the Water Transport Complex, approved by the Order of the Ministry of Infrastructure of Ukraine dated January 16, 2014, No. 21, registered in the Ministry of Justice of Ukraine on February 10, 2014, under No. 269/25046, as a subordinate regulatory act that does not comply with the Law of Ukraine "On Architectural Activities" and the Procedure for Technical Supervision during the Construction of Architectural Objects, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 11, 2007, No. 903, cannot be used in legal practice.

Additionally, the author points out the lack of authority of the Ministry of Infrastructure of Ukraine to adopt the Regulation on the Organization and Procedure for Technical Supervision over Hydraulic Structures of the Water Transport Complex.

Key words: hydraulic structures, technical supervision, inland water transport, inland waterway infrastructure, technical supervision of hydraulic structures, technical supervision of mooring structures.

Постановка проблеми. Внутрішній водний транспорт в Україні є мало розвиненим, однак пріоритетним для розвитку, що пов'язано з можливістю використання його для перевезення великогабаритних вантажів, зниження вартості логістики, створення мережі мультимодальних перевезень. Перевезення внутрішніми водними шляхами в першу чергу залежить від наявності інфраструктури внутрішніх водних шляхів, розвиток якої можливий лише за наявності чіткого, зрозумілого та однозначного правового механізму будівництва та утримання об'єктів інфраструктури.

З початком повномасштабного вторгнення російської федерації, захопленням земель прибережної частини Дніпра та підривом Каховської ГЕС, питання інфраструктури внутрішніх водних шляхів стало ще більш актуальним, оскільки держава потребує формування нових вантажо- та пасажиропотоків. На даний час актуальним є відновлення судноплавства на річках, які практично перестали функціонувати як внутрішні водні шляхи: річки Стир, Горинь, Дністер, верхня частина Південного Бугу. Крім того, існує потреба в запровадженні судноплавства річкою Тиса та сполучення судноплавного шляху по ній з Дунаєм.

Вказані обставини вимагають кроків держави у створенні чітких правових механізмів, які забезпечать відновлення існуючої інфраструктури, будівництво нових об'єктів інфраструктури внутрішнього водного транспорту та їх подальше утримання.

Технічний нагляд за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів є одним із процесів у будівництві гідротехнічних споруд, та визначення порядку його здійснення сприятиме розвитку інфраструктури внутрішнього водного транспорту та відновлення судноплавства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Закон України «Про внутрішній водний транспорт» [1], ухвалений у грудні 2020 року, досі залишається недостатньо вивченим, і багато проблемних питань, пов'язаних із його застосуванням, поки що не отримали належної уваги. В контексті нового закону досліджували окремі питання внутрішнього водного транспорту О.Б. Даниленко, А.О. Собакар, В.І. Чимшир, Ю.М. Шульга – займалися проблематикою безпеки судноплавства, у сферу чергу С.М. Ключова, С.П. Лопатюк та І.Ю. Склярєнко досліджували питання екологічної безпеки на внутрішньому водному транспорті. Однак, тема технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів не була предметом наукового дослідження.

Мета статті – дослідити правову проблематику технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів.

Виклад основного матеріалу. 01 січня 2022 року набув чинності Закон України «Про внутрішній водний транспорт» [1] (далі – Закон про ВВТ), який врегулював значну частину правовідносин у сфері внутрішнього водного транспорту, судноплавства внутрішніми водними шляхами, будівництва гідротехнічних споруд внутрішніх водних шляхів тощо.

Сфера внутрішнього водного транспорту з часів незалежності України не була комплексно врегульована, існувала значна частина нормативно-правових актів, видана ще за радянських часів, які, не заважаючи на всю абсурдність норм, що в них міститься, оскільки законодавство України та законодавство СРСР базуються на принципово різних засадах, що зумовлює їх концептуальну несумісність [2], застосовуються на практиці, в тому числі й судовій. Так, Господарський суд міста Києва у справі 910/13850/13, обґрунтовуючи рішення про встановлення сервітугу на дер-

жавне майно, послався на Статут внутрішнього водного транспорту Союзу РСР від 15.10.1955 [3]. Вказане рішення суду було залишено в силі Постановою Київського апеляційного суду від 24.12.2013 та Постановою Вищого господарського суду України від 02.04.2014.

О.О. Величко в науковому дослідженні, присвяченому чинності нормативно-правових актів верховної ради УРСР зазначала: «В 1991 році застосування законодавства УРСР та СРСР було виправданим, але в 2020 році це вже може свідчити про неспроможність влади забезпечити належне нормативно-правове регулювання відповідних правовідносин» [4].

Законом України «Про дерадянізацію законодавства України» [5], що покликаний вирішити проблеми застосування радянського законодавства, було визначено ряд заходів щодо дерадянізації правової системи держави.

Відповідно до Прикінцевих та перехідних положень вказаного Закону Уряд України мав протягом трьох місяців з дня набрання чинності Законом привести свої нормативно-правові акти у відповідність із Законом, протягом шести місяців з дня набрання чинності Законом забезпечити перегляд та приведення у відповідність із Законом нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади [5].

Згідно інформації системи пошуку, аналізу та моніторингу законодавства ІПС ЛІГА:ЗАКОН, Статут внутрішнього водного транспорту Союзу РСР [6], затверджений постановою Ради Міністрів СРСР від 15 жовтня 1955 р. № 1801, про який зазначалось як нормативна основа для рішення суду про яке зазначалось раніше, на даний час залишається чинним. З огляду на вказане можна дійти висновку, що дерадянізація нормативно-правової бази в сфері внутрішнього водного транспорту не здійснена у встановлені Законом строки. В зв'язку з цим у сфері внутрішнього водного транспорту залишаються проблемними юридичні колізії, які постають у випадках, коли певне коло суспільних відносин регулюється актами законодавства СРСР та не регулюється законодавством України. З одного боку, відсутність нормативно-правового України зовсім не означає, що автоматично може бути застосовано законодавство СРСР, оскільки український законодавець може свідомо залишити відповідну сферу відносин поза законодавчим регулюванням, залишаючи на розсуд учасників таких відносин встановлення власних правил поведінки. З другого боку, надзвичайно складно визначити сфери, де нерегульованість відносин зумовлена наміром дозволити вільний розсуд сторін, а де – свідомим розрахунком на дію законодавства СРСР [2].

Другу значну частину нормативно-правового регулювання у сфері внутрішнього водного тран-

спорту до набрання чинності Законом про ВВТ становили акти Міністерства інфраструктури України (Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства транспорту України) (далі – Міністерство).

Пунктом 12 Прикінцевих та перехідних положень Закону про ВВТ Кабінету Міністрів України протягом одного року з дня опублікування Закону доручено: привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом; забезпечити прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію цього Закону; забезпечити приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом [1].

Як у випадку з радянськими нормативно-правовими актами, нормативно-правові акти Міністерства продовжують діяти, в тому числі й в частині, що суперечить нормам Закону про ВВТ та іншим законодавчим актам, що створює підстави для правових колізій та неоднозначної правозастосовної практики.

Досліджуючи питання застосування нормативно-правових актів Міністерства у сфері внутрішнього водного транспорту, які були видані ним до набрання чинності Законом про ВВТ, окремо доцільно зупинитися на питанні повноважень Міністерства щодо видання зазначених актів.

Конституція України в статті 19 визначила, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [7].

Частина 2 статті 3 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [8] встановила, що організація, повноваження і порядок діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади визначаються Конституцією України, цим та іншими законами України.

Стаття 7 вказаного Закону передбачає, що основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах, є забезпечення нормативно-правового регулювання [8]. Однак, дане положення Закону не можна розцінювати як загальний дозвіл міністерству приймати будь-які нормативно-правові акти у сфері, в якій воно забезпечує формування та реалізує державну політику. Таке повноваження обмежується статтею 19 Конституції щодо способу діяльності органу державної влади, який має бути визначений законами України [7].

Верховний Суд у складі судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду у постанові від 25.06.2024 у справі №300/3435/21 виснував: «ч. 2 статті 19 Конституції України встановлено,

що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Аналіз цієї норми дає змогу дійти висновку, що діяльність органів державної влади здійснюється відповідно до спеціально-дозвільного типу правового регулювання, яке побудовано на основі принципу «заборонено все, крім дозволеного законом; дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Застосування такого принципу суттєво обмежує цих суб'єктів у виборі варіантів чи моделі своєї поведінки, а також забезпечує використання ними владних повноважень виключно в межах закону і тим самим істотно обмежує можливі зловживання з боку держави та її органів» [9].

Таким чином, повноваження Міністерства щодо прийняття відповідного нормативно-правового акту у сфері внутрішнього водного транспорту мало бути визначене виключно законодавчим актом. З огляду на це, при визначенні питання про можливість застосування конкретного нормативно-правового акту Міністерства, необхідно встановлювати чи були повноваження у Міністерства на прийняття саме цього нормативно-правового акту.

В даній статті пропонується детально розглянути одне з проблемних питань, що виникає у зв'язку з неналежним правовим регулюванням в сфері внутрішнього водного транспорту: питання здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів.

Закон про ВВТ присвячує даному питанню декілька норм, які не лише не визначають суті поняття чи загальних засад здійснення технічного нагляду, а й не відсилають до інших законодавчих актів, якими врегульовано процес здійснення технічного нагляду.

Так, Закон про ВВТ обмежився статтею 5, яка передбачає, що центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері внутрішнього водного транспорту розробляє та затверджує порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів [1].

Також, стаття 19 Закону про ВВТ передбачає, що технічний нагляд за причальними спорудами здійснюється відповідно до порядку здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів. Аналогічна норма окремо прописана й для таких видів гідротехнічних споруд як операційні акваторії причальних споруд та підхідних каналів в статті 20 Закону про ВВТ «технічний нагляд за операційними акваторіями причальних споруд та підхідними каналами до них здійснюється відповідно до порядку здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів» [1].

З огляду на відтісність в понятійному апараті самого Закону про ВВТ поняття «технічний нагляд» доцільно звернутися до спеціального законодавства, яким таке поняття визначено.

Визначення дефініції «технічний нагляд» надано в Законі України «Про архітектурну діяльність» [10] (далі – Закон про архітектурну діяльність) як здійснення замовником контролю за дотриманням проектних рішень та будівельних норм і правилам, а також контролю за якістю виконаних робіт та їх обсягами під час будівництва або зміни (у тому числі шляхом знесення) об'єкта містобудування [10].

Так само Закон про архітектурну діяльність визначає й загальні засади здійснення технічного нагляду.

Стаття 11 Закону передбачає, що під час будівництва об'єкта архітектури здійснюється авторський та технічний нагляд. Технічний нагляд забезпечується замовником та здійснюється особами, які мають кваліфікаційний сертифікат. У разі виявлення відхилень від проектних рішень, допущених під час будівництва об'єкта архітектури, та відмови підрядника щодо їх усунення особа, яка здійснює технічний нагляд, повідомляє про це замовника і орган державного архітектурно-будівельного контролю для вжиття заходів відповідно до законодавства [10].

Вказаною статтею встановлено, що Порядок проведення авторського і технічного нагляду встановлюється Кабінетом Міністрів України. Постановою Уряду від 11 липня 2007 р. № 903 затверджено Порядок здійснення технічного нагляду під час будівництва об'єкта архітектури [11].

Порядок передбачає, що технічний нагляд забезпечує замовник (забудовник) протягом усього періоду будівництва об'єкта з метою здійснення контролю за дотриманням проектних рішень та вимог державних стандартів, будівельних норм і правил, а також контролю за якістю та обсягами робіт, виконаних під час будівництва або зміни зокрема шляхом знесення) такого об'єкта [11].

Таким чином, технічний нагляд – діяльність осіб, які мають кваліфікаційний сертифікат, що полягає у контролі протягом усього періоду будівництва об'єкта з метою забезпечення виконання будівельних робіт відповідно до проектних рішень та вимог державних стандартів, будівельних норм і правил, а також контролю за якістю та обсягами робіт.

Відповідно до статті 6 Закону України «Про основи містобудування» [12], який визначає правові, економічні, соціальні та організаційні засади містобудівної діяльності в Україні і спрямований на формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення при цьому охорони навколишнього природного оточення, раціонального

природокористування та збереження культурної спадщини, законодавство України про містобудування складається з Конституції України, цього Закону, законів України «Про регулювання містобудівної діяльності» [13], «Про архітектурну діяльність» [10] та інших нормативно-правових актів, що видаються на їх виконання.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» об'єктами будівництва є будинки, будівлі, споруди будь-якого призначення, їх комплекси та частини, лінійні об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури (крім трубопроводів внутрішньогосподарських меліоративних систем) [13].

Закон про ВВТ визначив гідротехнічні споруди внутрішніх водних шляхів як інженерно-технічні споруди (причали, пристані, пірси, інші види причальних споруд, дамби, моли, хвилеломи, інші види берегозахисних споруд, судноплавні шлюзи, судноплавні канали внутрішніх водних шляхів, інші підводні споруди штучного походження), призначені для забезпечення безпечного плавання, маневрування, стоянки, будівництва, ремонту, обслуговування та огляду суден, для захисту берегової смуги внутрішніх водних шляхів, операційної акваторії причалу (причалів), ведення господарської діяльності підприємствами внутрішнього водного транспорту, використання водних ресурсів та запобігання шкідливій дії вод [1].

Таким чином, правовідносини, які стосуються гідротехнічних споруд внутрішніх водних шляхів як споруд відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» підлягають правовому регулюванню містобудівним законодавством.

Враховуючи вказані норми Закону про архітектурну діяльність, можна дійти висновку, що технічний нагляд за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів – здійснення замовником контролю за дотриманням проектних рішень та будівельних норм і правил, а також контролю за якістю виконаних робіт та їх обсягами під час будівництва або зміни (у тому числі шляхом знесення) за причальними спорудами, операційними акваторіями причальних споруд та підхідними каналами.

З урахуванням вимог спеціальної норми Закону про архітектурну діяльність здійснення технічного нагляду при будівництві гідротехнічних споруд внутрішніх водних шляхів (причальних споруд, операційних акваторій причальних споруд, підхідних каналів) повинно відбуватися у загальному порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, з урахуванням особливостей такого нагляду, визначеного відповідним нормативно-правовим актом Міністерства, який має бути прийнятий на виконання вимог Закону про

ВВТ з урахуванням вимог Закону про архітектурну діяльність.

Враховуючи такі висновки доцільно повернутися до аналізу нормативно-правових актів, які видані Міністерством до набрання чинності Законом про ВВТ, та які регламентують порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами, оскільки саме різне тлумачення поняття «технічного нагляду» законодавчими актами та підзаконними актами Міністерства на практиці призводять до спорів.

Положенням про організацію та порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами воднотранспортного комплексу, затверджене наказом Міністерства інфраструктури України 16 січня 2014 року № 21, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 10 лютого 2014 року за № 269/25046 (далі – Положення про технічний нагляд), визначено, що метою здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами є контроль за зміною їх технічного стану під час експлуатації споруд, у тому числі визначення і забезпечення придатності до безаварійної експлуатації протягом строку служби [14].

Таким чином, у розумінні нормативно-правового акту Міністерства технічний нагляд здійснюється під час експлуатації об'єкта будівництва.

Вказане положення суперечить порядку здійснення технічного нагляду, визначеного Законом про архітектурну діяльність, так як Закон передбачає, що технічний нагляд здійснюється у процесі виконання будівельних робіт.

Також, Положення про технічний нагляд передбачає, що функції з технічного нагляду за дотриманням експлуатуючими організаціями, що внесені до бази даних гідротехнічних споруд, вимог нормативних документів здійснює Регістр судноплавства України [14].

Положення в цій частині також суперечить Закону про архітектурну діяльність, оскільки Закон передбачає, що технічний нагляд здійснюється особами, які мають кваліфікаційний сертифікат, в той час як Положення про технічний нагляд визначає єдиного монополіста – Регістр судноплавства України [10].

Наглядова діяльність згідно Положення про технічний нагляд здійснюється шляхом проведення технічних оглядів – первісного, чергового, щорічного, позачергового. Згідно Закону про архітектурну діяльність технічний нагляд – постійний процес протягом усього періоду будівництва об'єкта [14].

З урахуванням викладеного, Положення про технічний нагляд суперечить вимогам Закону про архітектурну діяльність.

Відповідно до статті 17 Закону України «Про правотворчу діяльність» [15] підзаконний нормативно-правовий акт – це акт, прийнятий (вида-

ний) суб'єктом правотворчої діяльності на основі та на виконання Конституції України, законів, чинних міжнародних договорів України та спрямований на їх реалізацію. Підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати Конституції України, законам, чинним міжнародним договорам України, підзаконним нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгоджуватися між собою [15].

Отже, Положення про технічний нагляд як підзаконний нормативно-правовий акт, що не відповідає Закону про архітектурну діяльність та Порядку здійснення технічного нагляду під час будівництва об'єкта архітектури, що затверджений Кабінетом Міністрів України, не може використовуватись у правозастосовній практиці.

Також, окремо доцільно розглянути питання повноважень Міністерства щодо прийняття Положення про технічний нагляд.

З урахуванням раніше викладених висновків, повноваження Міністерства щодо прийняття будь-якого нормативно-правового акту, в тому числі й в сфері внутрішнього водного транспорту, необхідно оцінювати виходячи з наявності повноважень щодо прийняття нормативно-правового акту, визначених законом.

Законом, який до прийняття Закону про ВВТ, визначав повноваження органів державної влади у сфері внутрішнього водного (річкового) транспорту був Закон України «Про транспорт» (далі – Закон про транспорт). На дату затвердження Міністерством Положення про технічний нагляд, Закон про транспорт в редакції від 13.06.2013 окремою статтею визначив повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері безпеки на морському та річковому транспорті. В той же час повноваження Міністерства як центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері транспорту, зокрема річкового (внутрішнього водного), окремою статтею не встановив. Норми з повноваженнями Міністерства містились в декількох статтях Закону. До таких можна віднести: формує та реалізує державну політику з питань транспорту та забезпечує міжнародне співробітництво, визначає порядок контролю на відповідність вимогам безпеки перевезення пасажирів, вантажів, багажу, пошти повітряним, а в окремих випадках й іншими видами транспорту, координує діяльність всіх видів транспорту [16].

З урахуванням викладеного, приходимо до висновку, що на дату затвердження Положення про технічний нагляд, Міністерство не мало повноважень щодо прийняття такого нормативно-правового акту.

Висновки та пропозиції. Нормативно-правове регулювання в сфері внутрішнього водного

транспорту потребує перегляду значної кількості підзаконних нормативно-правових актів та приведення їх у відповідність до вимог Закону України «Про внутрішній водний транспорт», інших законів України, в тому числі й скасування тих, які суперечать Конституції України та законам України.

Технічний нагляд за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів має здійснюватися відповідно порядку, визначеного Законом України «Про архітектурну діяльність», Порядку здійснення технічного нагляду під час будівництва об'єкта архітектури, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. №903. Особливості здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами, які стосуються характеристик гідротехнічних споруд – як споруд внутрішніх водних шляхів, мають бути врегульовані у порядку здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами внутрішніх водних шляхів, який повинен ґрунтуватися на відповідати нормам Закону України «Про архітектурну діяльність» та Порядку здійснення технічного нагляду під час будівництва об'єкта архітектури.

Положення про організацію та порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами воднотранспортного комплексу, затвердженого наказом Міністерства інфраструктури України 16 січня 2014 року № 21, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 10 лютого 2014 року за № 269/25046, не може застосовуватися як таке, що не відповідає нормативно-правовим актам вищої сили, та прийняте з порушенням вимог Конституції України та законів України.

Література

1. Про внутрішній водний транспорт: Закон України від 03.12.2020 № 1054-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20/ed20240528#n504>
2. Пояснювальна записка до проекту закону «Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про правонаступництво України» щодо скасування дії актів СРСР та УРСР на території України», реєстраційний номер проекту 1075 від 29.08.2019. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1075&skl=10
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. Справа № 910/13850/13 05.08.13. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/32901366>
4. Величко О.В. «Чинні нормативно-правові акти Верховної ради України УРСР». Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. URL : https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/1_2020/5.pdf
5. Про делегування законодавства України, Закон України; Перелік від 21.04.2022 № 2215-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>
6. Статут внутрішнього водного транспорту союзу РСР від 15.10.1955: затв. постановою Ради Міністрів СРСР. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/ke551801>
7. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 (дата звернення

16.09.2024). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

8. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011. №3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17/ed20230622#Text>

9. Постанова Верховного суду України від 25 черв. 2024 р. справа №300/3435/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120003724>

10. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999. № 687-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>

11. Про авторський та технічний нагляд під час будівництва об'єкта архітектури: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 903. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2007-%D0%BF#Text>

12. Про основи містобудування, Закон України від 16.11.1992. № 2780-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text>

13. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011. № 3038-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#top>

14. Положення про організацію та порядок здійснення технічного нагляду за гідротехнічними спорудами воднотранспортного комплексу: затв. Наказом Мінінфраструктури від 16.01.2014 р. № 21. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0269-14#top>

15. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023. № 3354-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#top>

16. Про транспорт: Закон України від 10 лист. 1994 р. № 232/94-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text>

УДК 35.072.6:614.2
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.9>

О. М. Геглюк
аспірантка кафедри адміністративного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0005-9810-0011

КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

У статті досліджено особливості державного та громадського контролю у сфері охорони здоров'я та їх нормативно-правове регулювання. Визначено повноваження та компетенція державних органів у сфері здійснення державного контролю. Проведено аналіз понять «державного контролю» та «громадського контролю», визначено їх зміст та співвідношення. Виділено ключові об'єкти державного контролю: 1) якість медичної допомоги; 2) санітарно-епідеміологічне благополуччя населення; 3) обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; 4) якість лікарських засобів та їх безпека; 5) обіг лікарських засобів; 6) здоров'я дітей у дитячих виховних і навчальних закладах; 7) трудове і виробниче навчання та умови праці підлітків; 8) медична допомога в санаторно-курортних закладах; 9) надання психіатричної допомоги; 10) народна медицина (цілітельство).

Наголошено, що ефективним механізмом реалізації державного контролю за додержанням законодавства про охорону здоров'я, моніторингу дотримання права на охорону здоров'я, розгляду скарг щодо порушення права на охорону здоров'я та прав пацієнтів, контролю за реалізацією прав медичних працівників, посередництвом в конфлікті між пацієнтом та об'єктом державного контролю виступає необхідність створення незалежного органу в Україні – Уповноваженого з медичних питань.

Обґрунтовано, що важливим засобом реалізації народовладдя та дієвим способом залучення широких верств населення до владних функцій є громадський контроль, як один із видів соціального контролю, що здійснюється об'єднаннями громадян і безпосередньо самими громадянами. Варто підкреслити, що всебічне дослідження громадського контролю у сфері охорони здоров'я неможливе без з'ясування форм такої діяльності, адже вони дозволяють досить повно та обґрунтовано розкрити зміст такої діяльності та її особливості. Обґрунтовано важливість створення при закладах охорони здоров'я наглядових, опікунських рад та професійного самоврядування.

Аргументовано, що на відміну від державного контролю, громадський контроль не володіє владним характером та є не обов'язковим й відсутня законодавча регламентація його діяльності. Проте громадський контроль охоплює абсолютно всі аспекти сфери охорони здоров'я України та є одним із основоположних елементів розбудови європейського, демократичного суспільства, у той час, як державний контроль спрямований на те, щоб оцінити якість управлінської діяльності та рівень дотримання норм чинного законодавства органами державної влади, що здійснюють свою діяльність у сфері охорони здоров'я, а також закладами охорони здоров'я та їх керівниками.

Ключові слова: громадський контроль, державний контроль, охорона здоров'я, наглядова рада, опікунська рада, професійне самоврядування, об'єкти державного контролю, публічне адміністрування у сфері охорони здоров'я.

Gegliuk O. M. CONTROL IN THE FIELD OF HEALTH CARE

The article studies the peculiarities of state and public control in the field of health care and their normative and legal regulation. The powers and competence of state bodies in the field of state control are defined. The concepts of «state control» and «public control» have been analysed, and their content and relationship have been defined. The following key objects of state control have been highlighted: 1) quality of medical care; 2) sanitary and epidemiological well-being of the population; 3) circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors; 4) quality of medicines and their safety; 5) circulation of medicines; 6) health of children in children's educational institutions; 7) vocational and industrial training and working conditions of teenagers; 8) medical assistance in health resort facilities; 9) provision of psychiatric care; 10) traditional medicine (healing).

It is emphasised that the setting up of an independent body in Ukraine – the Commissioner for Medical Issues – will be efficient in implementing state control over compliance with health care legislation, monitoring observance of the right to health care, considering complaints about violations of the right to health care and patients' rights, control over the implementation of the rights of medical workers, and conflict mediation between the patient and the object of state control.

It is substantiated that public control, as one of the types of social control, which is carried out by associations of citizens and directly by citizens themselves, is an important means of implementing people's power and an effective way of involving broad sections of the population in power functions. It is worth emphasising that a comprehensive study of public control in the field of health care is impossible without elucidating the forms of such an activity, because they make it possible to fully and reasonably reveal the content of this activity and its features. The importance of creating supervisory, guardian councils and professional self-governance at health care institutions is justified.

It is argued that, unlike state control, public control does not have an authoritative character and is not mandatory, and there is no legislative regulation of its activity. However, public control covers absolutely all aspects of the sphere of health care of Ukraine and is one of the fundamental elements of building a European, democratic society, while state control is aimed at assessing the quality of management activities and the level of compliance with the norms of current legislation by state authorities, which carry out their activities in the field of health care, as well as health care facilities and their managers.

Key words: public control, state control, health care, supervisory board, board of trustees, professional self-governance, objects of state control, public administration in the field of health care.

Постановка проблеми. У сучасних умовах нормативно-правові акти передбачають значну кількість адміністративно-правових процедур діяльності публічної адміністрації у сфері охорони здоров'я. Враховуючи, що здоров'я людини – це найвища цінність для суспільства та держави значна кількість нормативних приписів спрямована на порядок реалізації контролю та нагляду у цій сфері. Окрім того, громадський та державний контроль спрямований на попередження порушень та службових зловживань у сфері охорони здоров'я, які можуть виявлятися не лише під час надання медичної допомоги пацієнтам, а й під час непрозорих тендерних закупівель лікарських засобів, нецільового використання бюджетних коштів, ухвалення національних і регіональних програм в інтересах зацікавлених груп, зокрема, фармацевтичних компаній, тощо.

Мета роботи полягає в аналізі існуючого законодавства і теоретичному обґрунтуванні інститутів громадського та державного контролю як важливих чинників функціонування громадянського суспільства.

Аналіз досліджень та публікацій. Поняття, форми і способи здійснення громадського та державного контролю взагалі та у сфері охорони здоров'я зокрема, були предметом дослідження багатьох науковців. Серед яких: З. С. Гладун, Р. Ю. Гревцова, Логвиненко Б. О., Я. Ф. Радіш, Г. Б. Романовський, Л. О. Самілик, О. Л. Сіделковський, О. В. Солдатенко, Р. О. Стефанчук, В. Ю. Стеценко, Ю. П. Битяк, Н. В. Шевчук та ін. Проте на сьогоднішній день залишається невирішеним питання нормативно-правового регулювання інституту громадського контролю у сфері охорони здоров'я. Крім того, необхідність подальших наукових досліджень пояснюється впровадженням у сферу публічного адміністрування європейських стандартів належного адміністрування, зокрема і в царині охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Конституцією України проголошено, обов'язковість здійснення державного і можливості громадського контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я з метою гарантування усім громадянам реалізації їх прав у зазначеній сфері [1]. Чинним Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (далі – Основи) у ст. 24 регламентовано, що державні органи, заклади охорони здоров'я (далі – ЗОЗ) зобов'язані сприяти реалізації права громадян на участь в управлінні охороною здоров'я [2]. Тобто забезпечення законності в публічному адмініструванні, за всіма його напрямками досягається в процесі повсякденної діяльності різних державних органів, а також громадян, і знаходить своє відображення у виявленні та припиненні порушень правових приписів; в застосуванні примусових заходів з метою усунення причин та

умов, що сприяли порушенням, запобіганні порушенням в майбутньому, покаранні осіб за допущену протиправну поведінку; а також у відновленні прав і законних інтересів громадян.

У науковій літературі поняття «контроль» розглядається в широкому значенні як сукупність механізмів у соціальному просторі (окремих соціальних угрупованнях, організаціях населення тощо), які забезпечують його самоорганізацію й самозбереження шляхом встановлення та підтримки певного нормативного порядку й використання відповідних зразків поведінки, прикладами яких можуть слугувати моральні та культурні цінності певного соціуму, традиції, правові норми, що традиційно склалися, тощо [3, с. 71]. У вузькому значенні його розуміють як сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх елімінації (усунення) або скорочення, мінімізації [4, с. 221]. Контроль – важливий складовий елемент будь-якої системи управління, що гарантує та забезпечує його якісне й ефективне здійснення. Дослідник В. М. Гаращук розглядає контроль як особливу функцію державного управління, та зазначає, що контроль – це перевірка, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, відвернення та припинення протиправної поведінки з боку кого-небудь [5, с. 17]. У його баченні наповненості категорії «контролю», крім «перевірки» чи «нагляду з метою перевірки», постає ще один аспект – протидія чомусь небажаному. З точки зору В. Я. Малиновського, контроль – це процес забезпечення досягнення організацією своєї мети, що складається з встановлення критеріїв, визначення фактично досягнутих результатів і запровадження корективів у тому випадку, якщо досягнуті результати суттєво відрізняються від установлених критеріїв [6, с. 293]. Контроль є стадією соціально-державного управління, засобом забезпечення законності та реалізації управлінських рішень.

Узагальнюючи запропоновані в науковій літературі концепції контролю можна виділити три підходи до розкриття його сутності: контроль як функція управління; контроль як набір засобів регулювання поведінки окремої особи або організації в цілому; контроль як забезпечення досягнення організацією поставленої мети, шляхом усунення визначених недоліків. Ми у своїй роботі будемо розглядати контроль як специфічну діяльність уповноважених суб'єктів, що спрямована на перевірку дотримання нормативних приписів у певній сфері та відповідного реагування на виявленні недоліки чи правопорушення.

Ефективний контроль у сфері охорони здоров'я є надзвичайно затребуваним, що пояснюється важливістю здоров'я, як головної цінності

суспільства і держави. Контроль здійснюється уповноваженими на те суб'єктами, основна функція яких полягає у перевірці дотримання законодавства у зазначеній сфері. Різновидами контролю у сфері охорони здоров'я є державний та громадський контроль. Спробуємо визначити коло суб'єктів, наділених контрольними повноваженнями у сфері охорони здоров'я за певними напрямками та правові засади їх діяльності.

Державний контроль у сфері охорони здоров'я населення відповідно до ст. 22 Основ включає: контроль і нагляд за додержанням законодавства про охорону здоров'я, державних стандартів, критеріїв та вимог, спрямованих на забезпечення здорового навколишнього природного середовища і санітарно-епідемічного благополуччя населення, нормативів професійної діяльності в сфері охорони здоров'я, вимог Державної Фармакопеї, стандартів медичного обслуговування, медичних матеріалів і технологій та протоколів надання реабілітаційної допомоги. Можна стверджувати, що саме в цій статті визначаються головні напрямки контрольної діяльності у сфері охорони здоров'я. Загальний аналіз Основ та діючого законодавства у сфері охорони здоров'я дозволяє розширити перелік ключових об'єктів державного контролю у сфері охорони здоров'я та віднести до нього: 1) якість медичної допомоги; 2) санітарно-епідеміологічне благополуччя населення; 3) обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; 4) якість лікарських засобів та їх безпека; 5) обіг лікарських засобів; 6) здоров'я дітей у дитячих виховних і навчальних закладах; 7) трудове і виробниче навчання та умови праці підлітків; 8) медична допомога в санаторно-курортних закладах; 9) надання психіатричної допомоги; 10) народна медицина (цілительство). Наведемо коротку їх характеристику.

Відповідно до діючого законодавства держава гарантує належну якість медичного обслуговування для пацієнтів та встановлює основні принципи програми медичних гарантій, включаючи збереження та відновлення здоров'я через медичні послуги. Здійснення ефективного державного контролю за якістю медичної допомоги є одним з пріоритетів діяльності Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ) і регламентується Порядком контролю якості медичної допомоги [7]. Контроль якості надання медичної допомоги здійснюється шляхом застосування методів зовнішнього та внутрішнього контролю якості медичної допомоги, самооцінки медичних працівників, експертної оцінки, клінічного аудиту, моніторингу системи індикаторів якості, атестації/сертифікації відповідно до вимог чинного законодавства України та законодавства Європейського Союзу. Він включає наступні складові: структура, процес та результати медичної допо-

моги; організація надання медичної допомоги; контроль за реалізацією управлінських рішень; відповідність кваліфікаційним вимогам медичних працівників, у тому числі керівників закладів охорони здоров'я; вивчення думки пацієнтів щодо наданої медичної допомоги; забезпечення прав та безпеки пацієнтів під час надання їм медичної допомоги.

Крім того, державний контроль якості медичної допомоги забезпечується організацією клініко-експертної оцінки якості надання медичної допомоги та медичного обслуговування [8]. Проводить клініко-експертну оцінку якості надання медичної допомоги відповідна комісія при МОЗ шляхом експертизи первинної облікової документації, клінічних питань профілактики, діагностики, медичного лікування та реабілітації, наявності відповідної кваліфікації спеціалістів за напрямом надання медичної допомоги та медичного обслуговування відповідно до вимог клінічних протоколів надання медичної допомоги, нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я.

Наступним об'єктом державного контролю у сфері охорони здоров'я є санітарно-епідеміологічне благополуччя населення. Відповідно до ст. 6 Основ кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя території й населеного пункту, де він проживає. Санітарно-епідеміологічне благополуччя територій і населених пунктів, згідно ст. 27 Основ включає суворе дотримання санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм, та забезпечується комплексом відповідних заходів та організацією державного санітарного нагляду. На сьогодні спеціальним законом у цій сфері є Закон України «Про систему громадського здоров'я», який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади функціонування системи громадського здоров'я в Україні з метою зміцнення здоров'я населення, запобігання хворобам, покращення якості та збільшення тривалості життя, регулює суспільні відносини у сфері громадського здоров'я та санітарно-епідемічного благополуччя населення, визначає відповідні права і обов'язки державних органів та органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб у цій сфері, встановлює правові та організаційні засади здійснення державного нагляду (контролю) у сферах господарської діяльності, які можуть становити ризик для санітарно-епідемічного благополуччя населення [9]. Прийняття зазначеного закону спрямовано на оновлення розбалансованої національної системи охорони здоров'я, інтеграцію її в європейську мережу та виконання взятих Україною зобов'язань щодо запобігання розвитку хвороб і контролю над ними, які передбачені Угодою про асоціацію між Україною та Європейським

Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Це в свою чергу повністю змінило систему органів, на які покладалися контрольні повноваження у сфері забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення. На сьогодні забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення становить собою частину системи громадського здоров'я, і функціонально здійснюється державними органами різної галузевої спрямованості.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби» Державна санітарно-епідеміологічна служба була ліквідована [10], а здійснення державного нагляду (контролю) за дотриманням санітарного законодавства, санітарного та епідемічного благополуччя населення (крім виконання функцій з реалізації державної політики у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження) та у сфері гігієни праці та функцій із здійснення дозиметричного контролю робочих місць і доз опромінення працівників) покладено на Державну службу з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба) [11].

Державний нагляд (контроль) у сфері гігієни праці, у тому числі нагляд (контроль) за: дотриманням вимог санітарних норм та правил; своєчасним здійсненням профілактичних заходів, спрямованих на попередження шкідливої дії факторів виробничого середовища і трудового процесу, збереження здоров'я працівників здійснюється Державною службою України з питань праці (далі – Держпраці) [12].

Проведення оцінки ризиків для здоров'я та санітарно-епідемічного благополуччя населення регіону, проведення за результатами такої оцінки відповідних профілактичних, обстежувальних, консультаційних та інших заходів, надання рекомендацій щодо усунення ризиків у сфері санітарно-епідемічного благополуччя населення покладається на мережу центрів контролю та профілактики хвороб. Крім того Закон України «Про систему громадського здоров'я» передбачає створення органів державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог санітарного законодавства у відповідній сфері.

Наступний об'єкт державного контролю у сфері охорони здоров'я це обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Держава має забезпечити з одного боку доступність наркотичних засобів для медичних і наукових цілей, а з іншого – дієвість і системність боротьби з наркобізнесом та контрабандою. Відповідно до ч. 1 ст. 31 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» контроль за виконанням положень цього Закону здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалі-

зує державну політику у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу (Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками – Держліксслужба), органами Національної поліції, митними органами, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, іншими органами виконавчої влади в межах їх повноважень, визначених законом [13].

Питання якості лікарських засобів та імунобіологічних препаратів регламентовані Державною фармакопеею України, що містить загальні вимоги до ліків, фармакопейні статті, а також методики контролю їх якості. Спеціальним органом державного контролю якості лікарських засобів та імунобіологічних препаратів є Держліксслужба, її територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, м. Києві та Севастополі. Відповідно до Порядку здійснення державного контролю якості лікарських засобів, для здійснення державного контролю якості лікарських засобів посадові особи вище зазначених органів проводять: перевірку супровідних документів до серій лікарських засобів; вибірковий візуальний контроль відповідності лікарських засобів вимогам специфікації якості; відбір зразків лікарських засобів у випадках, передбачених Порядком відбору зразків лікарських засобів для лабораторного аналізу під час здійснення державного контролю якості таких засобів [14].

Оскільки обіг лікарських засобів охоплює види діяльності, пов'язані з виробництвом, зберіганням, транспортуванням, пересиланням, оптовою та роздрібною реалізацією (торгівлею), придбанням, використанням, ввезенням в Україну та вивезенням з України, застосуванням лікарських засобів, то відповідно

можна говорити про: а) державний контроль у разі ввезення на територію України лікарських засобів [15]; б) вхідний контроль якості [16]; в) державний контроль якості лікарських засобів, який здійснюється Держліксслужбою на всіх етапах обігу лікарських засобів.

Контроль за охороною здоров'я дітей та проведенням оздоровчих заходів у навчальних закладах усіх типів, організаційно-правових форм та форм власності здійснюють органи та заклади охорони здоров'я разом з органами управління освітою і навчальними закладами. Такий контроль відбувається спільно з органами управління освітою у закладах освіти, що їм підпорядковані, і закладами освіти.

Окремі контрольні заходи щодо дотримання права на охорону здоров'я дітей та підлітків стосуються їх виробничого навчання, яке здійснюється під систематичним медичним контролем.

Контроль за умовами праці підлітків, а також проведенням спеціальних заходів, спрямованих на запобігання захворюванням підлітків, здійснюють органи і заклади охорони здоров'я разом з власниками підприємств, установ, організацій, а також органами управління освітою, громадськими організаціями.

Державний контроль за наданням медичної допомоги в санаторно-курортних закладах здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, який має право у встановленому законодавчими актами порядку зупиняти діяльність цих закладів через порушення законодавства про охорону здоров'я або законних прав та інтересів громадян (ст. 67 Основ).

Заходів державного контролю потребує також надання психіатричної допомоги. Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я здійснює державний контроль за діяльністю психіатричних закладів усіх форм власності. Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень здійснюють контроль за діяльністю закладів з надання психіатричної допомоги усіх форм власності та фахівців, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, а також контроль за виконанням своїх обов'язків законними представниками (ст. 30 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Державний нагляд (контроль) за виконанням фізичними особами – підприємцями умов зайняття народною медициною (цілительством) провадиться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я шляхом проведення планових або позапланових перевірок відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

Таким чином, державний контроль у сфері охорони здоров'я – це діяльність органів виконавчої влади врегульована нормами законодавства про охорону здоров'я, державними та міжнародними стандартами, критеріями, яка спрямована на контроль та нагляд за забезпеченням: вимог якісної, висококваліфікованої та своєчасної медичної допомоги, зокрема психіатричної допомоги; санітарно-епідеміологічного благополуччя населення; безпечних умов праці працівників, зокрема підлітків; якості і безпеки лікарських засобів; обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Головний органом, що має контрольні повноваження за більшістю об'єктами у сфері охорони здоров'я є МОЗ. Крім того, контроль у сфері охорони здоров'я здійснюється Держлікслужбою, Держпродспоживслужбою, правоохоронними та

митними органами, органами управління освітою, закладами освіти.

Слід також згадати, що в 2021 році на розгляд Верховної Ради України було подано законопроект № 5400 «Про уповноваженого з медичних питань». Передбачалося, що на медичного омбудсмена покладатимуться функції контролю за реалізацією: права на охорону здоров'я; прав пацієнтів і медичних працівників; та посередництво в конфлікті між пацієнтом та об'єктом державного контролю. Але з того часу питання про запровадження посади медичного омбудсмена більше не піднімалося. Посада Уповноваженого з медичних питань існує в понад 100 країнах світу, а ідея запровадження саме медичного омбудсмена вперше виникла у Великобританії, де вказаний інститут діє і сьогодні. Досить ефективно функціонують медичні омбудсмени і у США, зокрема, в Південній Кароліні. Крім того, триває розробка законів про медичного омбудсмена у Флориді, Массачусетсі, Пенсильванії, Вашингтоні [17]. Тому, можливо створення такого незалежного органу в Україні, надало би можливість здійснювати належну реалізацію державного контролю за додержанням законодавства про охорону здоров'я, державних, стандартів медичного обслуговування, медичних матеріалів і технологій та протоколів надання медичної й реабілітаційної допомоги на всій території України.

Додаткові контрольні заходи у сфері охорони здоров'я реалізуються через громадський контроль, який забезпечує стабільність і прозорість правовідносин між державними органами та суспільством. Навіть був розроблений проект Закону України від 14.04.2014 № 4697 «Про громадський контроль», який визначав форми контролю: нагляд, перевірка та оцінка діяльності об'єктів громадського контролю на предмет її відповідності вимогам, встановленим законодавством України та суспільним інтересам [18], проте так і не був прийнятий.

Основами у ст. 24 визначено, що державні органи, ЗОЗ зобов'язані сприяти реалізації права громадян на участь в управлінні охороною здоров'я. Серед проявів громадського контролю у сфері охорони здоров'я слід виокремити наступні: діяльність наглядових та опікунських рад при ЗОЗ та організації, що здійснюють професійне самоврядування у сфері охорони здоров'я, та інші громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на захист прав у сфері охорони здоров'я, іноземні неурядові організації.

Так, у державних та комунальних ЗОЗ, що надають спеціалізовану медичну допомогу, з якими головними розпорядниками бюджетних коштів є укладені договори про медичне обслуговування населення, за рішенням власника закладу охорони здоров'я (уповноваженого ним органу)

утворюються наглядові ради з обов'язковим залученням представників громадськості (за їхньою згодою), які розглядають питання, зокрема, щодо дотримання прав та забезпечення безпеки пацієнтів, додержання вимог законодавства при здійсненні медичного обслуговування населення ЗОЗ, фінансово-господарської діяльності ЗОЗ. До контролюючих повноважень наглядових рад належать: утворення підрозділу внутрішнього аудиту ЗОЗ, до функцій якого входять, зокрема, перевірка, оцінювання та моніторинг функціонування систем бухгалтерського обліку та внутрішнього контролю ЗОЗ, затвердження порядку проведення внутрішнього аудиту та подання власникові закладу звітів за його результатами; створення системи контролю за дотриманням норм етики та деонтології, вимог законодавства і прав пацієнтів під час здійснення медичного обслуговування, а також за своєчасним, достовірним і повним розкриттям інформації, яка підлягає оприлюдненню ЗОЗ відповідно до законодавства та створення системи контролю за дотриманням прав працівників ЗОЗ, а також за забезпеченням належного розгляду скарг працівників щодо порушення їх прав [19]. При цьому рішення наглядової ради є обов'язковими для виконання ЗОЗ.

Також законодавством передбачається, що за наказом керівника ЗОЗ або уповноваженого органу при ЗОЗ з метою сприяння їх діяльності можуть також утворюватися опікунські ради, до складу яких (за їхньою згодою) можуть включатися благодійники, представники громадськості та громадських об'єднань, благодійних, релігійних організацій, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, волонтери та інші. Основною контролюючою функцією опікунської ради є здійснення громадського нагляду за використанням коштів, що надійшли до ЗОЗ у вигляді благодійної допомоги та з інших джерел, не заборонених законодавством України [20].

Окрім того, задля виконання державних цільових та місцевих програм у сфері охорони здоров'я, здійсненні відповідних заходів, вирішенні кадрових, наукових та інших питань державної політики можуть брати участь організації, що здійснюють професійне самоврядування у сфері охорони здоров'я, та інші громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на захист прав у сфері охорони здоров'я.

Слід також зазначити, що відповідно до ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування» територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання міс-

цевого самоврядування [21]. Громадські слухання проводяться з метою: 1) впливу на формування громадської думки з питань, що обговорюються; 2) забезпечення права громадян на участь в обговоренні, прийнятті рішень; 3) здійснення контролю за прийняттям і реалізацією рішень, зокрема щодо встановлення публічних сервітутів; 4) з'ясування думки населення з відповідних питань; 5) обговорення та з'ясування думки населення щодо проектів нормативних актів. Припускаємо, що на громадські слухання можуть виноситися питання зі сфери охорони здоров'я, а тому опосередковано громадські слухання також є заходами громадського контролю у сфері охорони здоров'я.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би регламентував єдині засади й стандарти участі громадян в управлінні державними справами у сфері охорони здоров'я, форми та процедури здійснення громадського контролю, та встановлював би вимоги, яких мають дотримуватись суб'єкти публічної влади та громадськість.

Таким чином, громадський контроль – діяльність суб'єктів громадськості, яка спрямована на забезпечення дотримання законності й відкритості у діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та виконання покладених на них завдань із забезпечення захисту законних прав та інтересів людини, фундаментальних свобод, і на повагу до них. Законодавчо регламентованими формами громадського контролю є: наглядова рада, опікунська рада, професійне самоврядування у сфері охорони здоров'я, громадські слухання з питань охорони здоров'я.

Висновки. Проаналізувавши громадський та державний контроль у сфері охорони здоров'я можна визначити ряд відмінностей між ними: громадський контроль у порівнянні з державним не володіє владним характером, а є допоміжним контролюючим інститутом, який сприяє виявленню недоліків у роботі ЗОЗ й органів публічного адміністрування у сфері охорони здоров'я, та потребує нормативного врегулювання.

Державний контроль є дієвим механізмом, який дозволяє виявити недоліки у роботі ЗОЗ, порушення законодавства тощо, і у загальному сприяє підвищенню якості медичної допомоги. Ключовими об'єктами державного контролю є: якість медичної допомоги; санітарно-епідеміологічне благополуччя населення; обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; якість лікарських засобів та їх безпека; обіг лікарських засобів; здоров'я дітей у дитячих виховних і навчальних закладах; трудове і виробниче навчання та умови праці підлітків; медична допомога в санаторно-курортних закладах; надання психіатричної допомоги та народна медицина (цілітельство).

Література

1. Конституція України : документ № 254к/96-ВР, редакція від 30.09.2016, підстава 1401-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України № 2802-XII від 19.11.1992. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
3. Маслова Я. І. Співвідношення «нагляд» і «контроль» у державному управлінні України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 70–77 URL: <http://www.apdr.in.ua/v62/11.pdf>.
4. Данильян О. Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. *Проблеми законності*. 2009. № 103. С. 220–225.
5. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні : навч. посіб. Харків, Фоліо, 2002. 176 с.
6. Малиновський В. Я. Державне управління. Київ. Атіка, 2003. 573 с.
7. Порядок контролю якості медичної допомоги : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.09.2012 р. № 752. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1996-12>.
8. Про організацію клініко-експертної оцінки якості надання медичної допомоги та медичного обслуговування : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.02.2016 р. № 69 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-16>.
9. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06.09.2022р. № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20>.
10. Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03.2017р. № 348. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-2017-%D0%BF>.
11. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 667. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-p#Text>.
12. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-p#Text>.
13. Про затвердження Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015р. № 647. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/647-2015-%D0%BF>.
14. Порядок здійснення державного контролю якості лікарських засобів : Постанови Кабінету Міністрів України 03.02.2010р. № 260. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/243305590>.
15. Про затвердження Порядку здійснення державного контролю якості лікарських засобів, що ввозяться в Україну : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.09.2005р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/902-2005-%D0%BF>.
16. Про затвердження Порядку контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібно торгівлі : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.09.2014 р. № 677. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1515-14>.
17. Духовна О. Чи потрібен Україні медичний омбудсмен? (законопроект №5400). *Юридична газета online* №8 (738). 2021р. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/chi-potriben-ukrayini-medichniy-ombudsmen-zakonoproekt-5400.html>.
18. Про громадський контроль : Проекту Закону України від 14.04.2014р. № 4697. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50646.
19. Про наглядову раду закладу охорони здоров'я : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2023 р. № 1221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1221-2023-%D0%BF>.
20. Про затвердження Примірною положення про опікунську раду при закладі охорони здоров'я : Наказ МОЗ України від 23.07.2014 р. № 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0517282-14>.
21. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

УДК 342.951.132.4
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.10>

А. О. Козін
доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник відділу актуальних питань філософії права
та юридичної лінгвістики
Науково-дослідного інституту публічного права
orcid.org/0009-0000-5793-6852

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Наукова стаття присвячена дослідженню питання надання муніципальних послуг органами місцевого самоврядування у період правового режиму воєнного стану. Визначено нормативно-правову регламентацію надання органами місцевого самоврядування адміністративних та електронних адміністративних послуг під час правового режиму воєнного стану. Визначено форми та способи надання муніципальних послуг органами місцевого самоврядування у період правового режиму воєнного стану. Перелічено та охарактеризовано послуги, які надаються органами місцевого самоврядування у період правового режиму воєнного стану. Проаналізовано вплив правового режиму воєнного стану на звичайне надання муніципальних, адміністративних, електронних послуг органами місцевого самоврядування, та проаналізовано вплив на форми надання таких послуг органами місцевого самоврядування. Досліджено взаємодію центральних органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування в частині надання послуг органами місцевого самоврядування у період правового режиму воєнного стану. Визначено проблеми, з якими стикаються громади під час отримання муніципальних послуг, зокрема, в умовах наявності правового режиму воєнного стану, та досліджено проблеми, з якими стикаються органи місцевого самоврядування під час надання громаді муніципальних послуг, адміністративних послуг, електронних послуг, зокрема, під час правового режиму воєнного стану. Визначено проблеми форм надання муніципальних послуг органами місцевого самоврядування під час правового режиму воєнного стану, зокрема, визначено, що не всі муніципальні послуги можливо отримати в електронному вигляді, зокрема, через вебпортал Дія. Запропоновано способи та шляхи удосконалення надання органами місцевого самоврядування муніципальних послуг, зокрема, під час правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, муніципальні послуги, електронні послуги, адміністративні послуги, воєнний стан.

Kozin A. O. FEATURES OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES BY LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES DURING THE PERIOD OF MARITAL STATE

The scientific article is devoted to the study of the provision of municipal services by local self-government bodies during the legal regime of martial law. The regulatory and legal regulation of the provision of administrative and electronic administrative services by local self-government bodies during the legal regime of martial law has been determined. The forms and methods in which municipal services are provided by local self-government bodies during the legal regime of martial law are determined. The services provided by local self-government bodies during the legal regime of martial law are listed and characterized. The influence of the legal regime of martial law on the usual provision of municipal, administrative, electronic services by local self-government bodies, and the impact on the forms of provision of such services by local self-government bodies are analyzed. The interaction of central executive bodies with local self-government bodies in the provision of services by local self-government bodies during the legal regime of martial law was studied. The problems that communities face when receiving municipal services, in particular, in the presence of a legal regime of martial law, are identified, and the problems that local self-government bodies face when providing municipal services, administrative services, and electronic services to the community, in particular, during the legal regime of martial law. The problems of the forms of providing municipal services by local self-government bodies during the legal regime of martial law were identified, in particular, it was determined that not all municipal services can be obtained electronically, in particular, through the Diya web portal. Proposed ways and means of improving the provision of municipal services by local self-government bodies, in particular, during the legal regime of martial law.

Key words: local self-government, local self-government bodies, municipal services, electronic services, administrative services, martial law.

Постановка проблеми. Надання органами місцевого самоврядування муніципальних послуг є одним із способів як реалізації місцевого самоврядування, так і реалізації повноважень зазначених органів. Ефективне надання муніципальних послуг залежить від ряду підстав, нормативного закріплення, форм реалізації, а також від обставин, що впливають на процеси функціонування органів, що надають такі послуги. Правовий

режим воєнного стану, що був введений в дію 24 лютого 2022 року, напяму вплинув не лише на надання послуг органами місцевого самоврядування, а і на зміну самої структури органів місцевого самоврядування, що складає актуальність та потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань надання муніципальних послуг органами місцевого самоврядування

в Україні займалися такі науковці як: Легеза Є., Клімушин П., Спасібов Д., Дробуш І., Сухінін Д., Гуненкова О., Зінченко О., Ковальова А., Колодяжна В., Попко В. та інші.

Метою наукової статті є дослідження надання органами місцевого самоврядування муніципальних послуг, визначення проблем та надання пропозицій для удосконалення, а також визначення впливу правового режиму воєнного стану на надання муніципальних послуг.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність органів місцевого самоврядування регламентується законами та підзаконними нормативними актами, і реалізується через систему функцій, зокрема через надання муніципальних послуг з метою забезпечення життєдіяльності громади.

З урахуванням інтересів соціальних груп у громадах формується ряд питань, які на місцевому рівні можуть бути реалізованими, тож муніципальні послуги і виступають тим способом, через які відповідні питання можуть бути реалізовані. Легеза Є. під час аналізу способів формування муніципальних послуг у науковому дослідженні зазначає, що муніципальні послуги і мають бути сформовані через розуміння громадських потреб [1, с. 263–273].

Україна обрала курс на формування сервісної держави, і науковцями, з урахуванням вищезначеного, наголошується, що надання послуг, зокрема, муніципальних, є проявом створення державою умов не лише для розвитку громадського суспільства, а і для максимального задоволення потреб населення. Ці потреби можуть бути задоволені через надання органами державної влади чи органами місцевого самоврядування послуг. Послуги формуються не державою, а розвитком громадянського суспільства та наявністю нових потреб [2].

Поняття «державні послуги» було на законодавчому рівні закріплено у 1994 році через прийняття Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» та визначено як будь-які платні послуги, обов'язковість отримання яких законодавчо визначена, та які надаються фізичним чи юридичним особам органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та створеними ними установами і організаціями, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів [3].

Визначений закон втратив чинність, хоч і ввів в український законодавчий обіг вперше визначення поняття державних послуг.

Публічна послуга визначена як юридично або соціально значуща дія суб'єкта надання публічної (електронної публічної) послуги, у тому числі адміністративна послуга, за заявою (зверненням, запитом) суб'єкта звернення або без такого звер-

нення, у результаті якої набуваються, переходять, припиняються права та/або здійснюються обов'язки суб'єктом звернення, надаються відповідні матеріальні та/або нематеріальні блага суб'єкту звернення відповідно до Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» [4].

Науковцями поняття «муніципальна послуга» визначається як:

різновид публічної послуги як такої, що надається органом місцевого самоврядування з метою реалізації прав громади в межах компетенції такого місцевого органу [5, с. 5];

послуга адміністративного, соціального характеру, що надається органом місцевого самоврядування, або його комунальними підприємствами, установами, організаціями, а контроль за реалізацією таких послуг зберігається за органом місцевого самоврядування [6, с. 262];

як реалізація органами місцевого самоврядування своїх повноважень з метою задоволення потреб громад в отриманні документу або дії, що спрямовані на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків за заявою відповідного заявника [7].

Органи місцевого самоврядування як найбільш наближені до громад, можуть ефективно реалізовувати право громадян на отримання послуги у територіальній доступності. План заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2019–2020 роки, затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 37-р, регламентував вдосконалення Порядку інтеграції інформаційних систем державних органів та органів місцевого самоврядування до Єдиного державного порталу адміністративних послуг, що відповідно у подальшому забезпечив реалізацію муніципальних електронних послуг [8]. Однак, в Україні і до сьогодні не вдалось реалізувати у всіх громадах України.

Електронні муніципальні послуги у повному можливому обсязі можна реалізувати лише у великих містах.

Ефективний зарубіжний досвід свідчить про необхідність цифровізації всіх послуг як муніципальних, так і державних, що не лише підвищить рівень доступності громадянина до послуги, що надається державними чи муніципальними органами, а і оптимізує роботу у таких органах. Зокрема, у Швеції, країні, в якій відсутні ієрархічні зв'язки між муніципалітетами та регіонами, органи місцевого самоврядування мають максимальну автономію у частині надання всіх можливих послуг, які можуть реалізуватись на місцевому рівні [9, с. 58–68].

При цьому, відповідно до Конституції Королівства Швеції повноваження органів місцевого само-

врядування, і у частині сфер та способів надання муніципальних послуг, чітко регламентовано [10, с. 17–21]. В Україні ж Конституція зазначає лише, що органи місцевого самоврядування – це ради та їх виконавчі органи, які можуть здійснювати функції місцевого самоврядування, що у свою чергу, є правом громади вирішувати питання місцевого значення, у такому випадку, через представницькі органи.

В Швеції, як і в Україні, перелік муніципальних послуг визначений спеціальними законодавчими актами, які закріплюють можливість на рівні муніципальних послуг вирішувати питання громад щодо освіти, соціальної допомоги та охорони здоров'я, і нести за це відповідальність [11, с. 17].

За діяльністю українських органів місцевого самоврядування здійснюється не лише громадський контроль, а і парламентський, контроль з боку органів виконавчої влади, судовий контроль тощо, тоді, як за шведськими органами місцевого самоврядування контроль важливий лише з боку громади, адже держава контроль не здійснює, якщо мова не йде про реалізацію та фінансування делегованих повноважень [12, с. 42–56].

Для органів місцевого самоврядування у Швеції характерним є муніципально-приватне партнерство у сфері надання муніципальних послуг, що мінімізує необхідність звернення до державних органів для вирішення фінансових питань на місцеві потреби через наявність цифрового кабінету у кожного громадянина, через який здійснюється і комунікація з будь-яким державним чи муніципальним органом, так і через який отримуються як державні, так і муніципальні послуги.

Україна наразі знаходиться лише на шляху розбудови ефективної цифровізаційної комунікації між державою чи муніципалітетом і громадянином, хоч і вже через функціонуючий державний веб-портал надання електронних послуг реалізує більшість послуг, що надаються державними органами, і займається розробкою можливості надання більшості муніципальних послуг через такий веб-портал.

Висновки. Надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями, високоякісних і доступних муніципальних та інших послуг сьогодні не реалізовано у всіх громадах, однак нормативна регламентація цього процесу наявна і план дій також нормативно закріплені.

Важливо зазначити, що воєнний стан призупинив процеси розвитку громад у багатьох сферах, через структурні зміни органів місцевого самоврядування та перерозподіл бюджету з пріоритетом на заходи з підвищення обороноздатності країни. Однак, після закінчення війни, розвиток громад

у частині збільшення доступності до отримання муніципальних електронних послуг зростатиме та реалізуватиме надані законодавчими актами права громадян.

З законодавчого боку пропонується розглянути можливість закріпити за органами місцевого самоврядування надання громадянам усього спектру послуг, які мають ознаку територіальності чи місцевості; а також розробити стратегічний план відновлення процесу розвитку муніципальних послуг після завершення війни.

Україні слід приділити увагу необхідності цифровізувати максимально можливу кількість муніципальних послуг для забезпечення зручності їх отримання громадянином, та з метою оптимізації роботи самого органу місцевого самоврядування, який безпосередньо надає таку послугу.

Література

1. Легеза С.О. Теорія публічних послуг: адміністративно-правова складова : монограф. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2016. 452 с.
2. Клімушин П. С., Спасібов Д. В. Концепція сервісно орієнтованої держави в контексті модернізації публічного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 2(57). С. 3-8.
3. Про оподаткування прибутку підприємств. Закон України від 28.12.1994 № 334/94-ВР (втрапив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94-вр#Text>
4. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг. Закон України від 15 липня 2021 р. № 1689-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text>
5. Дробуш І. В. Якість муніципальних послуг як критерій ефективності реалізації соціальних прав місцевим самоврядуванням. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 5.
6. Сухінін Д. В. Муніципальні послуги в системі публічних послуг. *Актуальні проблеми державного управління*. 2005. № 16/17. С. 262.
7. Гуненкова О. Муніципальні адміністративні послуги як особливий вид діяльності органів місцевого самоврядування. *Демократичне врядування*. 2016. Вип. 16/17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2016_16-17_17
8. Про затвердження Порядку інтеграції інформаційних систем державних органів та органів місцевого самоврядування до Єдиного державного порталу адміністративних [...]. Мінекономрозвитку України, Мінрегіон України; Наказ, Порядок, Опис [...] від 08.09.2016 № 1501/248. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1315-16#Text>
9. Зінченко О. В. Конституції Скандинавських країн: порівняльний аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 58-68.
10. Ковальова А., Колодяжна В. Інститут місцевого самоврядування у Швеції: наочні наслідки послідовних реформ. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1 (5). С. 17-21.
11. Cedergren L. Health and quality assurance and improvement in Sweden. Stockholm, 1996. P. 17.
12. Попко В.В. Шведська модель місцевого самоврядування. *Журнал європейського і порівняльного права*. 2017. Вип.2. С. 42-56.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.11>**Л. С. Криворучко**

доктор юридичних наук, старший дослідник,
професор кафедри публічного та приватного права
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського
orcid.org/0000-0001-6635-2381

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Актуальність статті полягає в тому, що зміна навколишньої реальності завжди є наслідком активних дій когось або чогось. Цей момент виступає змістовним підґрунтям концепції про об'єкт та суб'єкт, що перебувають між собою у функціональній єдності. Так склалося, що суспільні відносини завжди передбачають вплив певних осіб на якісь окремі явища, предмети тощо. У своїй діяльності ці особи користуються наданими їм мораллю та законом можливостями для реалізації своєї соціально-політичної ролі та досягнення певних заздалегідь передбачених результатів. Якщо перейти від абстрактності до конкретики, то яскравим прикладом вказаного погляду є сфера запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Ця складна діяльність вимагає проведення великої кількості операцій, заходів та інших комплексних дій у зв'язку із чим має власне коло реалізаторів, або ж суб'єктів. При цьому необхідно зауважити, що перелік відповідних суб'єктів є досить широким. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених стосовно тлумачення поняття «суб'єкт», запропоновано авторське визначення категорії «суб'єкт запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини». Розкрито теоретичні підходи, а також норм чинного законодавства, яке регулює діяльність суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, на основі чого запропоновано останні поділити на три великі групи. Зроблено висновок, що суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини доцільно поділити на такі види: 1) основні суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини: Президент України, Верховна Рада України та Міністерство закордонних справ України; ці суб'єкти є учасниками процесу ратифікації – погодження міжнародних договорів, які стосуються прав і свобод людини, та імплементації їх положень у національне законодавство, тобто саме ці суб'єкти фактично опікуються процесом розвитку сфери прав людини, створюючи юридичний базис її існування та захисту; 2) інші суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини: Кабінет Міністрів України та комітети Верховної Ради; зазначена група суб'єктів не бере безпосередньої участі у процесі запровадження новітніх механізмів забезпечення людини, але на них покладатиметься обов'язок здійснення координаційної роботи, спрямованої на створення «адміністративного моноліту» всередині держави для розвитку досліджуваного питання, тобто ці суб'єкти фактично створюють умови, за яких запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини стає можливим та має найбільший ступінь ефективності; 3) суб'єкти забезпечення дотримання міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини: Уповноважений Верховної Ради з прав людини, правоохоронні органи (Національна поліція України, Служба безпеки України, органи прокуратури, Державне бюро розслідувань тощо); роботу останнього виду суб'єктів пов'язано із забезпеченням прав людини в тих чи інших галузях суспільної діяльності, реального дотримання відповідних міжнародних стандартів у вказаній сфері та притягнення до відповідальності порушників легального стану людських свобод.

Ключові слова: суб'єкт, класифікація, запровадження, міжнародні стандарти, забезпечення, захист, права людини.

Kryvoruchko L. S. CONCEPTS AND TYPES OF SUBJECTS FOR THE INTRODUCTION OF INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

The relevance of the article lies in the fact that a change in the surrounding reality is always a consequence of the active actions of someone or something. This point serves as a meaningful basis for the concept of an object and a subject that are functionally united. It so happened that social relations always involve the influence of certain persons on certain phenomena, objects, etc. In their activities, these persons use the opportunities given to them by morality and law to realize their socio-political role and achieve certain predetermined results. If we move from the abstract to the concrete, then a vivid example of this point of view is the sphere of implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights. This complex activity requires the implementation of a large number of operations, events and other complex actions in connection with which it has its own circle of implementers, or subjects. At the same time, it should be noted that the list of relevant entities is quite broad. In the article, based on the analysis of scientific views of scientists regarding the interpretation of the concept of "subject", the author's definition of the category "subject of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights" is proposed. The theoretical approaches, as well as the norms of the current legislation, which regulates the activities of the subjects of the implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights, are revealed, on the basis of which it is proposed to divide the latter into three large groups. It was concluded that the subjects of the implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights should be divided into the following types: 1) the main subjects of the introduction of international standards in the field of human rights protection: the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine and the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine; these subjects are participants in the process of ratification – agreement of

international treaties that concern human rights and freedoms, and the implementation of their provisions in national legislation, i.e. these subjects actually take care of the process of development of the field of human rights, creating the legal basis for its existence and protection; 2) other subjects of the implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights: the Cabinet of Ministers of Ukraine and committees of the Verkhovna Rada; the specified group of subjects does not take a direct part in the process of introducing the latest human security mechanisms, but they are entrusted with the responsibility of carrying out coordination work aimed at creating an "administrative monolith" within the state for the development of the researched issue, that is, these subjects actually create the conditions, under which the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights becomes possible and has the greatest degree of effectiveness; 3) entities ensuring compliance with international standards in the field of human rights protection: the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, law enforcement agencies (National Police of Ukraine, Security Service of Ukraine, prosecutor's office, State Bureau of Investigation, etc.); the work of the latter type of subjects is related to the provision of human rights in certain spheres of social activity, the real observance of relevant international standards in the specified sphere, and the prosecution of violators of the legal status of human freedoms.

Key words: subject, classification, implementation, international standards, provision, protection, human rights.

Постановка проблеми. Зміна навколишньої реальності завжди є наслідком активних дій когось або чогось. Цей момент виступає змістовним підґрунтям концепції про об'єкт та суб'єкт, що перебувають між собою у функціональній єдності. Так склалося, що суспільні відносини завжди передбачають вплив певних осіб на якісь окремі явища, предмети тощо. У своїй діяльності ці особи користуються наданими їм мораллю та законом можливостями для реалізації своєї соціально-політичної ролі та досягнення певних задалегідь передбачених результатів. Якщо перейти від абстрактності до конкретики, то яскравим прикладом вказаного погляду є сфера запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Ця складна діяльність вимагає проведення великої кількості операцій, заходів та інших комплексних дій у зв'язку із чим має власне коло реалізаторів, або ж суб'єктів. При цьому необхідно зауважити, що перелік відповідних суб'єктів є досить широким.

Стан дослідження. Варто зауважити, що на сьогоднішній день в науковій літературі питання запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини неодноразово ставало предметом наукових досліджень багатьох науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: О. Бандурка, Н. Гражевська, Д. Журавльов, Р. Калюжний, А. Комзюк, І. Литвинчук, В. Понікаров, О. Соломатіна, О. Шевчук, Х. Ярмачі та багато інших. Втім, недостатньо опрацьованим є визначення поняття та видів суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Саме тому метою статті є: визначити поняття та окреслити види суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Розбираючись із видами суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сферу забезпечення захисту прав людини, зауважимо, що ядром цього питання є проблематика суб'єктності загалом. Існують різні теоретичні підходи, відповідно до яких термін

«суб'єкт» в загально-етимологічній формі розглядають як індивіда (або соціальну групу), як носія предметно-практичної діяльності й пізнання, спрямованих на об'єкт, або як особу (або групу осіб, колектив, організацію), що виступає активним діячем у будь-якому акті чи процесі, юридичну особу або організацію, що володіють певними правами й обов'язками, людину як носія яких-небудь фізичних і психічних якостей, просто людину, особистість або думку про предмет судження, на відміну від думки про його ознаки [1, с. 28]. У філософському розумінні суб'єкт (від латинського «subject» – той, що лежить у підґрунті) – поняття, що вживалося вже Аристотелем, а також у Середньовіччі, у понятті субстанції (щось незмінне на протилежність станам і властивостям, що змінюються). Лише із XVII століття воно починає використовуватися у сучасному розумінні, тобто як позначення психолого-теоретико-пізнавального Я, протиставлюваного чомусь іншому – не-Я, предмету [2, с. 116]. Разом із тим існують більш глибокі філософські розуміння категорії суб'єктності. Зокрема, М. Й. Штангрет зазначав, що у процесі відносин «людина – людина» виявляються такі компоненти, як рівень природного (біологічного) рівень духовного рівень соціального (суспільного) рівень родового (загальнолюдського) і рівень космічного. Духовні засади презентовано, зокрема, рефлексією, здатністю до свідомості, співвідношенням знань про себе зі знаннями про світ. Соціальні засади визначаються тією системою суспільних відносин, до якої залучено людину. Ці засади у своїй єдності і створюють неповторну індивідуальність людини, де переплавляються внутрішні задатки і зовнішні фактори, де формуються її сутнісні сили: воля, почуття та інтелект. Разом із цим відносини «людина – суспільство» і «людина – людина» здійснюються через відносини «людина – діяльність». Філософія людини висуває діяльнісний спосіб її існування як методологічний принцип дослідження людини як головного суспільного суб'єкта діяльності. У зв'язку із цим інший науковець, Г. Горак, зазначає, що суб'єкт власною

діяльністю відтворює суспільство через самого себе, і його діяльність завжди містить у собі безпосередньо перетворююче (практичне) і духовне начало, завдяки якому здійснюється трансляція всезагальності людського буття [3, с. 71].

У правовій науці термін «суб'єкт» використовується насамперед у словосполученні «суб'єкт права», щодо змісту якого існує багато різних думок. Так, на думку В. В. Копейчикова, суб'єкти права – це учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки і володіють правосуб'єктністю. У державних і громадських організаціях, – зауважує автор, – правосуб'єктність знаходить свій вираз у компетенції їх органів, тобто в сукупності прав та обов'язків, що надаються їм для виконання відповідних функцій [4, с. 192]. У державному управлінні суб'єкт – це складна система державних органів, які є носіями повноважень щодо практичного здійснення функцій управління, тобто цілеспрямованого управлінського впливу на відповідні об'єкти управління. Втім, особливості будови та діяльності суб'єкта значною мірою визначаються своєрідністю об'єкта управління, під яким розуміють суспільні відносини, види діяльності, соціальні ролі, безпосередньо пов'язані з відтворенням матеріальних і духовних продуктів та соціальних умов життєдіяльності людей; суспільство в цілому, адміністративно-територіальні утворення, процеси, галузі, сфери діяльності, організації, колективи й окремих людей, на яких спрямовано направляючі, організуючі та контролюючі дії відповідних суб'єктів управління; різноманітні матеріальні й духовні блага, які є основою задоволення спільних і окремих, перспективних і поточних соціальних інтересів [5, с. 13]. Потреби об'єкта впливають на склад функцій суб'єкта, його структурну будову, розподіл повноважень тощо. З огляду на це діяльність органів державного управління має орієнтуватися на глибоке й усебічне вивчення об'єкта, всіх його елементів, технології функціонування, процесу управління, в процесі якого мають ураховуватися всі зміни об'єкта, системи збору та аналізу інформації, що є підґрунтям для ухвалення й виконання рішень, засобів мотивації, контролю й оцінювання управлінської діяльності тощо. Тому для забезпечення ефективної взаємодії та встановлення партнерських взаємовідносин суб'єкта з об'єктом важливими є організація зворотного зв'язку, проведення постійного моніторингу потреб об'єкта та широке залучення його до управління, адже відносини – це процес, у якому взаємного впливу зазнають усі сторони-учасниці [6]. У процесі вдосконалення системи державного управління принципово важливим є визначення ступеня відповідності структури, функцій і методів діяльності суб'єкта особливостям об'єкту управління,

оскільки чим вищою є ця відповідність, тим ефективнішим є взаємодія та управління системою в цілому [7, с. 27].

Отже, виходячи із положень різних наукових течій можна дійти висновку: суб'єкт – це індивідуалізована категорія, що характеризує певну особу в розмаїтті її особливостей та з прив'язкою до конкретного об'єкта (діяльності або явища). Безпосередньо в сфері права суб'єкт – це учасник правових відносин, якого наділено певним колом прав та обов'язків, а також відповідною функціональною компетенцією.

Суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини – це категорія, яка походить від суб'єктів права в класичному вигляді, адже: по-перше, цей вид діяльності регламентовано цілим колом правових положень; по-друге, діяльність із запровадження міжнародних стандартів забезпечення захисту прав людини породжує численні правові відносини різної галузевої належності, зокрема адміністративно-правової; по-третє, суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини є складовою частиною механізму адміністративно-правового регулювання цієї галузі.

Ураховуючи вищезазначене, суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини – це система учасників правових відносин у галузі юридичного аналізу та обробки, а також імплементації міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, наділених відповідним колом прав, обов'язків та повноважень.

На сьогодні в правовій науці не розроблено ґрунтовного підходу до класифікації зазначених суб'єктів. Проте загальне питання класифікації суб'єктів правовідносин у праві в цілому та в адміністративній галузі зокрема розглядалось теоретиками права неодноразово. В зв'язку з цим, О. Ф. Скакун підтримує найпоширеніший підхід, відповідно до якого суб'єкти права в загальному масиві поділяються на такі: індивідуальні: громадяни, тобто особи, що мають громадянство певної країни; іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди); особи з подвійним громадянством (біпатриди); спеціальним індивідуальним суб'єктом правовідносин є посадова особа; колективні: державні органи, організації, установи та підприємства; комерційні організації (акціонерні товариства, приватні фірми - вітчизняні, іноземні, міжнародні); органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання (партії, профспілкові організації тощо), релігійні організації; зауважимо, будь-який колектив може бути суб'єктом права. Навчальна група, курс чи кафедра в навчальних закладах, виробничі бригади та інші колективи не мають цієї якості, оскільки

вони не є постійними, усталеними та внутрішньо організованими утвореннями з єдиною волею і метою; держава та її територіальні структурні одиниці: суб'єкти федерації (штати, землі) у федеративних державах, політичні автономії у регіональних (регіоналістських) державах або адміністративно-територіальні автономії в унітарних державах, адміністративно-територіальні одиниці (область, місто, селище тощо.); соціальні спільноти – народ, нація, етнічні або релігійні групи, громадяни виборчого округу, територіальна громада тощо [8].

Не менш поширеним у науковій літературі є поділ суб'єктів права на фізичних та юридичних осіб. На думку О. І. Кульчицької, суб'єктів права слід розрізняти залежно від приватної чи публічної правової природи відповідної галузі права. Зокрема, у сфері приватного права суб'єктів права можна класифікувати поділяючи на фізичних і юридичних осіб. Фізичні особи – громадяни, іноземні громадяни та особи без громадянства; юридичні – всі підприємства та їх об'єднання, а також установи та громадські об'єднання. Суб'єктами сфери публічних галузей права, на думку науковця, є органи держави [9].

Окремі думки вчених стосуються сфери адміністративної галузі права. Наприклад, В. Б. Авер'янов поділяє суб'єктів у галузі адміністративного права на фізичних осіб (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), юридичних осіб (органи виконавчої влади, державні органи, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи й організації в особі їх керівників, які очолюють органи управління цих підприємств, установ, організацій) і колективних суб'єктів (структурні підрозділи державних і недержавних органів, підприємств, установ, організацій, деякі інші громадські утворення) [10, с. 189].

О. М. Бандурка зазначає, що до суб'єктів адміністративного права належать громадяни України, іноземці, особи без громадянства, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, державні службовці, громадські організації, господарські об'єднання та товариства [11, с. 95]. Низка вчених досліджувала проблему класифікації суб'єктів у межах питання забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Наприклад, В. О. Мандибуря справедливо стверджує, що суб'єкти в сфері забезпечення та захисту прав людини – це елементи системно-організаційної структури суспільства, що поділяються на: владно-організаційні інститути (держава в особі органів влади, місцеве самоврядування); господарсько-асоціативні інститути (домогосподарство, фірма); асоціативно-соціальні інститути (партії, профспілки, суспільні об'єднання, громадські організації) [12, с. 111].

О. Л. Стасюк указує, що суб'єктами адміністративно-правового забезпечення реалізації правозахисної функції в Україні є різноманітні компетентні інституції. Зважаючи на їх значну кількість, систему таких суб'єктів доцільно поділити на дві групи: національні правозахисні інституції та міжнародні правозахисні інституції. При цьому серед національних правозахисних інституцій слід виділяти публічні інституції (наприклад, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи виконавчої влади, органи судової влади тощо) та приватні інституції (наприклад, недержавні правозахисні організації, адвокатура, нотаріат тощо) [13, с. 56].

Заслужують уваги і позиції вчених, які досліджували класифікацію суб'єктів забезпечення прав людини у контексті діяльності держави пенітенціарного змісту. Зокрема, Ю. А. Чеботарьова підкреслює, що у вітчизняній юридичній науці реалізацію та охорону (захист) прав, свобод і законних інтересів засудженої особи складають суд, прокурор, захисник, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний суд України, спостережні комісії, міжнародні урядові та неурядові організації [14, с. 13]. С. К. Гречанюк поділяє всі суб'єкти захисту прав і свобод пенітенціарних установ України на дві загальні групи: державні органи (правоохоронні, контролюючі, а також ті державні інституції, які не належать до системи правоохоронних); неурядові інституції (громадські, релігійні, правозахисні організації, приватні підприємці тощо) [15, с. 149].

Висновки. Таким чином, у правовій науці існують різні класифікації суб'єктів запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Поділ останніх на конкретні групи чи види найчастіше здійснюється з урахуванням їх організаційних аспектів, соціальної ролі та статусу, місця в ієрархії системи державних органів тощо. Крім того, як показав розгляд прикладів класифікації суб'єктів у межах різних сфер правового регулювання суспільних відносин, у кожному окремому випадку враховуються особливості конкретної галузі.

Отже, на нашу думку, суб'єктів досліджуваного процесу логічно поділити на такі види:

1) основні суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини: Президент України, Верховна Рада України та Міністерство закордонних справ України; ці суб'єкти є учасниками процесу ратифікації – погодження міжнародних договорів, які стосуються прав і свобод людини, та імплементації їх положень у національне законодавство, тобто саме ці суб'єкти фактично опікуються про-

цесом розвитку сфери прав людини, створюючи юридичний базис її існування та захисту;

2) інші суб'єкти запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини: Кабінет Міністрів України та комітети Верховної Ради; зазначена група суб'єктів не бере безпосередньої участі у процесі запровадження новітніх механізмів забезпечення людини, але на них покладається обов'язок здійснення координаційної роботи, спрямованої на створення «адміністративного моноліту» всередині держави для розвитку досліджуваного питання, тобто ці суб'єкти фактично створюють умови, за яких запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини стає можливим та має найбільший ступінь ефективності;

3) суб'єкти забезпечення дотримання міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини: Уповноважений Верховної Ради з прав людини, правоохоронні органи (Національна поліція України, Служба безпеки України, органи прокуратури, Державне бюро розслідувань тощо); роботу останнього виду суб'єктів пов'язано із забезпеченням прав людини в тих чи інших галузях суспільної діяльності, реального дотримання відповідних міжнародних стандартів у вказаній сфері та притягнення до відповідальності порушників легального стану людських свобод.

Література

1. Собакарь А.О. Організаційно-правові основи утворення і функціонування спеціальних економічних зон в Україні: дис..канд. юрид. наук : Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ. 2002. 218 с.
2. Робак В.А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: дис..канд. юрид. наук: Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2008. 259 с.
3. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. К.: Відбір, 1998. 272 с.
4. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. К.: Юрінком, 1997. 320 с.
5. Одінцева Г.С., Мельтюхова Н.М. Теорія та історія державного управління. Опорний конспект лекцій і методичні вказівки до проведення практичних занять. Харків: УАДУ (ХФ), 2001. 136 с.
6. Структурно-функціональне забезпечення діяльності територіальних органів влади / Н.М. Мельтюхова, В.В. Корженко, Г.С. Одінцева та ін.; За заг.ред. Н.М. Мельтюхової. Х.: ХарPI НАДУ "Магістр", 2007. 244 с.
7. Набока Л.В. Структурно-функціональне забезпечення реалізації державно-управлінських відносин на територіальному рівні: дис..канд. юрид. наук: Харків: Харківський регіональний інститут державного управління. 2008. 252 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Правова єдність, 2010. 525 с.
9. Кульчицька О.І. Суб'єкти права соціального забезпечення України: дис..канд. юрид. наук: Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 2007. 188 с.
10. Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник.: У 2-х т.: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Вид. „Юридична думка”, 2004. 584 с.
11. Адміністративне право України / За заг. ред. О.М. Бандурки: Підручник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 480 с.
12. Мандибур В. О. Інституційна архітектура власності та закономірності її функціонування. Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку : матеріали наукового симпозиуму. Х. : ХНУ, 2005. С. 110-116.
13. Стасюк О.Л. Система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації правозахисної функції в Україні. *Держава та регіони*. 2017. №3. С. 53–57.
14. Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засудженого до позбавлення волі : автореферат. Нац. ун-т внутрішніх справ. Х., 2005. 22 с.
15. Гречанюк С. К. Теорія та практика взаємодії органів та установ державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями: дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.07; Нац. ун-т Держ. податкової служби України. Ірпінь, 2011. 388 с.

УДК 349.42:338.439-049.5
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.12>

Ю. Ю. Пустовіт
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
Державного торговельно-економічного університету
orcid.org/0000-0003-1845-7044

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ФОРМИ, МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правових форм, методів та засобів забезпечення продовольчої безпеки, що є важливою складовою національної безпеки будь-якої держави. Автор аналізує правові механізми, які використовуються для забезпечення стабільності продовольчих відносин та підтримання достатнього рівня забезпеченості населення продуктами харчування. Зокрема, розглядаються основні адміністративні форми впливу, такі як ліцензування, сертифікація, стандартизація та квотування. Стаття також висвітлює методи державного контролю, моніторингу та нагляду, які сприяють виявленню та усуненню загроз продовольчій безпеці. Особлива увага приділяється державному ціновому регулюванню та бюджетній підтримці аграрного сектору, що є важливими інструментами для стабілізації ринку продовольчих товарів. Розглядається роль митно-тарифного регулювання та антикорупційної діяльності в контексті захисту національних інтересів у продовольчій сфері. Автор приходить до висновку, що ефективне застосування адміністративно-правових засобів забезпечення продовольчої безпеки сприяє розвитку аграрного сектору та зміцненню продовольчої незалежності країни.

У статті також аналізуються особливості правового забезпечення продовольчої безпеки через контроль і нагляд за дотриманням норм та стандартів у цій сфері. Автор наводить приклади, як адміністративно-правові засоби допомагають виявляти порушення, регулювати діяльність суб'єктів господарювання, що залучені до аграрного сектору, та запобігати ризикам, пов'язаним із продовольчими кризами. Особлива увага приділяється взаємодії між державними органами, такими як Держпродспоживслужба, та іншими суб'єктами продовольчих відносин, що сприяє ефективному виконанню контрольних функцій.

Водночас розглядаються виклики, з якими стикається держава в контексті глобалізації ринків, та роль правових засобів у забезпеченні конкурентоспроможності національних виробників. Стаття акцентує увагу на необхідності постійного вдосконалення адміністративно-правових механізмів у сфері продовольчої безпеки для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору та економіки в цілому.

Ключові слова: адміністративно-правові форми, адміністративно-правові методи, адміністративно-правові засоби, продовольча безпека.

Pustovit Yu. Yu. THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL FORMS, METHODS, AND MEANS OF ENSURING FOOD SECURITY

The article is devoted to the study of administrative-legal forms, methods, and means of ensuring food security, which is an important component of the national security of any state. The author analyzes legal mechanisms used to maintain stability in food relations and to ensure an adequate level of food supply for the population. In particular, the main administrative forms of influence, such as licensing, certification, standardization, and quotas, are examined. The article also highlights methods of state control, monitoring, and oversight that help identify and eliminate threats to food security. Special attention is given to state price regulation and budgetary support for the agricultural sector, which are essential tools for stabilizing the food market. The role of customs-tariff regulation and anti-corruption activities in protecting national interests in the food sector is also considered. The author concludes that the effective application of administrative-legal means to ensure food security promotes the development of the agricultural sector and strengthens the country's food independence.

The article further analyzes the features of legal support for food security through control and supervision of compliance with standards and regulations in this field. The author provides examples of how administrative-legal measures help detect violations, regulate the activities of economic entities involved in the agricultural sector, and prevent risks associated with food crises. Particular attention is paid to the interaction between state bodies, such as the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, and other participants in food relations, which facilitates the effective execution of control functions.

At the same time, the article addresses the challenges faced by the state in the context of market globalization and the role of legal measures in ensuring the competitiveness of national producers. The article emphasizes the need for continuous improvement of administrative-legal mechanisms in the field of food security to ensure the sustainable development of the agricultural sector and the economy as a whole.

Key words: administrative-legal forms, administrative-legal methods, administrative-legal means, food security.

Забезпечення продовольчої безпеки є складним і багатогранним явищем, яке проявляється через різноманітні форми та методи, зокрема адміністративно-правового характеру.

В економічному словнику «форма» (лат. forma – вигляд, різновид, устрій, вид, тип) розглядається як: «структура відповідних процесів, а також порядок чогось; метод – як спосіб досяг-

нення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання або ж сукупність прийомів освоєння дійсності» [8, с. 184].

Тлумачний словник української мови розглядає «форму» як: «тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії» [12, с. 617]. Тоді як методом визнається: «спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо); спосіб дії» [13, с. 692]. Таким чином, форма, в загальному сенсі, є зовнішнім проявом реалізації змісту певного явища, тоді як метод означає спосіб або сукупність способів діяльності, спрямованих на досягнення визначеної мети.

У теорії адміністративного права немає єдиного підходу до розуміння сутності адміністративно-правових форм і методів. І. Шамрай вважає, що «у контексті розгляду форм і методів адміністративної діяльності у сфері забезпечення прав та свобод громадян, вони не протиставляються одне одному, а знаходяться у тісній взаємодії. Формами є зовнішні прояви узгодженого функціонування складових елементів механізму забезпечення прав і свобод громадян, спрямовані на перетворення закріплених у законі прав та свобод у дійсність. Тобто форма дає уявлення про структурну діяльність, ті шляхи, якими уповноважені суб'єкти впливають на об'єкт, а метод показує, якими прийомами чи засобами ці суб'єкти реалізують свої повноваження. Вибір відповідних форм проводиться з урахуванням конкретної ситуації, вимог ефективності та доцільності. Вид конкретної форми визначається характером дій суб'єктів адміністративної діяльності у сфері забезпечення прав та свобод громадян» [15, с. 752].

А. Румянцева-Козовник визначає форму адміністративної діяльності як «сукупність однорідних за своєю правовою природою та характером груп адміністративних дій, які провадяться з метою забезпечення громадської безпеки та охорони громадського порядку. Формам діяльності органів внутрішніх справ, на думку авторки, притаманна універсальність, оскільки діяльність ОВС щодо реалізації їх завдань та функцій здійснюється в рамках тих форм, які визначено для них законом» [10, с. 117–118].

Автори підручника з адміністративної діяльності поліції трактують форму адміністративної діяльності поліції як «однорідні за своїм характером та правовою природою групи адміністративних дій, що мають зовнішній вираз, і за допомогою яких забезпечуються охорона прав громадян, громадський порядок, громадська безпека, здійс-

нюється протидія правопорушенням, надаються адміністративні послуги та забезпечується керівництво службами та підрозділами поліції» [1, с. 72].

В загальному сенсі адміністративно-правову форму забезпечення продовольчої безпеки держави варто розглядати як прояв функціональної діяльності суб'єктів, уповноважених законодавством на її реалізацію, спрямованої на виконання визначених завдань з метою досягнення єдиної мети – забезпечення продовольчої безпеки держави.

У вузькому сенсі форми забезпечення продовольчої безпеки держави слід розуміти як встановлені нормами чинного законодавства зовнішні способи реалізації завдань та функцій уповноважених владних суб'єктів, спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки держави.

Форми забезпечення продовольчої безпеки держави повинні бути встановлені виключно на законодавчому рівні України. Вони безпосередньо залежать від обсягу повноважень суб'єктів, які їх застосовують, і є складовою частиною їх адміністративно-правового статусу.

Форми адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки пропонуємо диференціювати за різними підставами:

«за ступенем юридичного вираження вони поділяються: на основні (видані як правові акти) і похідні, що ґрунтуються на перших, тобто це різні дії, що викликають певні правові наслідки (реєстраційні, дозвільні, наглядові, попереджувальні, забезпечувальні та ін.), які мають відповідну спрямованість»;

«за досягнутими результатами, що охоплюють: позитивне регулювання, тобто затвердження необхідних програм з розвитку публічного управління в сфері публічної безпеки, видання компетентними органами відповідних приписів і певну реакцію на негативні явища, що мають місце в публічному управлінні, тобто вжиття заходів адміністративно-правової відповідальності»;

«за спрямованістю вирізняють форми: зовнішні та внутрішні»;

«за колом осіб: загальнообов'язкові та форми, адресовані конкретним суб'єктам»;

«за характером і методами розв'язання проблем своєї компетенції їх можна поділити: на процедурні (спрямовані на підготовку й ухвалення адміністративного рішення) і процесуальні (у межах управлінсько-деліктних дій)»;

«за суб'єктним складом розглядувані форми можуть бути: односторонніми, дво- або багатосторонніми»;

«за суб'єктом ініціативи: на здійснювані публічною адміністрацією з власної ініціативи з урахуванням закріплених вимог, що стосуються їх компетенції і на застосовувані цим органом

за ініціативою інших суб'єктів за зверненнями (заявами, скаргами), приміром фізичних або юридичних осіб»;

«за умовами застосування, що охоплюють: звичайні умови громадського життя і умови надзвичайного стану»;

«за юридичним змістом, це форми: зобов'язуючі, забороняючі й дозволяючі».

Правознавці також вказують на інші критерії для диференціації форм: за значущістю наслідків, що виникають після застосування конкретної форми, тобто за наявністю правового ефекту; а також за рівнем правового регулювання їх застосування.

За значущістю наслідків, що виникають в результаті застосування форм, виділяють правові та неправові форми публічного управління. До правових форм належать ті, використання яких призводить до юридичних наслідків, таких як ухвалення правових актів, застосування примусових заходів тощо. Ці форми виступають юридичними фактами і здатні створювати адміністративно-правові відносини. Неправові форми, навпаки, не мають безпосередньої юридичної значущості та не призводять до утворення таких відносин. Вони використовуються до виникнення правових відносин, наприклад, під час проведення ревізії, або після них, як, наприклад, наради для вирішення питань щодо реалізації вже прийнятих рішень.

За ступенем правового регулювання розрізняють такі форми: встановлення норм права, тобто видання нормативних актів публічного управління; застосування правових норм, включаючи публікацію ненормативних актів публічного управління та актів застосування норм права; укладення адміністративних правочинів; проведення реєстраційних та інших юридично значущих дій; здійснення організаційних заходів; виконання матеріально-технічних операцій.

З огляду на вищезазначене, ці форми доцільно розподілити на такі: 1) участь у формуванні державної політики у сфері продовольчої безпеки (розробка проектів нормативно-правових актів, їх погодження, узагальнення практики застосування законодавства); 2) превентивні форми (виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, моніторинг причин і умов, які їх спричинили, визначення стану продовольчої безпеки в державі або на окремій території, вжиття заходів для усунення загроз продовольчій безпеці тощо); 3) провадження у справах про адміністративні правопорушення, включаючи їх виявлення, припинення, розгляд і застосування адміністративних заходів впливу; 4) охоронна діяльність; 5) контрольна діяльність.

Види адміністративно-правових форм, що відображають певні юридично значущі дії, відрізняються за обсягом і функціональною спря-

мованістю суб'єктів, які їх здійснюють. Їх можна поділити на форми, пов'язані з ухваленням правових норм (нормотворчі форми), та форми, пов'язані із застосуванням цих норм (нормозастосовчі форми).

Нормотворчі форми полягають у здійсненні повноважень суб'єктів щодо ухвалення нормативно-правових актів різних рівнів і змісту в сфері забезпечення продовольчої безпеки держави. До нормотворчих форм повинні застосовуватися певні вимоги: по-перше, суб'єкти, які приймають такі акти, повинні бути компетентними; по-друге, ухвалені норми повинні відповідати Конституції та законам України. Важливо зазначити, що не кожен суб'єкт забезпечення продовольчої безпеки має право використовувати нормотворчі форми діяльності, а лише той, хто наділений відповідними публічно-владними повноваженнями для їх реалізації.

Нормозастосовчі форми виражаються в застосуванні контрольних, координаційних та інших заходів уповноважених суб'єктів, спрямованих на виконання завдань у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави.

Розглянемо адміністративно-правові методи забезпечення продовольчої безпеки. У літературі з цього питання існують різні точки зору: «під методами державного управління розуміються засоби і способи практичного здійснення органами виконавчої влади та їхніми посадовими особами владно-організуючого впливу на керовані об'єкти відповідно до наданих їм повноважень» [11, с. 51].

І. Зозуля акцентує увагу на тому, що «в адміністративному праві саме методи виражають змістовий бік управлінського впливу. Вони є волею держави, конкретизованою відповідним управлінським органом у межах наданих йому юридично-владних повноважень. А тому методи державного управління – це різні способи, прийоми та засоби цілеспрямованого, організуючого впливу суб'єктів управління на об'єкти, які віднесені до їх відання і спрямовані на досягнення поставлених цілей та вирішення виниклих завдань» [5, с. 59].

А. Боровик та М. Макаренко трактують адміністративно-правові методи як «передбачені законом засоби, способи та прийоми практичного здійснення владно-організаційного впливу уповноважених суб'єктів, в межах компетенції, на конкретних суб'єктів, об'єкти чи суспільні відносини для виконання визначених завдань та досягнення бажаної мети. При цьому адміністративно-правові методи, на думку авторів, мають відповідати таким вимогам: 1) мають здатність формувати та забезпечувати реалізацію правозахисних впливів; 2) мають бути різними і пристосованими до широкого використання; 3) мають бути реальними та гнучкими» [2, с. 62–63].

Методи забезпечення продовольчої безпеки держави являють собою сукупність законодавчо визначених прийомів і способів впливу на поведінку осіб, залучених до механізму її забезпечення. Ці прийоми та способи впливу належать до повноважень суб'єктів, які наділені владними повноваженнями згідно з чинним законодавством і чия діяльність спрямована на гарантування продовольчої безпеки держави.

Методи адміністрування закріплені відповідними адміністративно-правовими нормами, що надає їм чіткого юридичного оформлення, і відображають повноваження відповідних виконавчих органів.

Існуючі методи адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки можна класифікувати за такими критеріями:

«в залежності від форми їх вираження: на правові, які містяться в нормативних та індивідуальних правових актах і тягнуть за собою юридичні наслідки і неправові, для яких притаманним є здійснення суб'єктом публічної адміністрації відповідних організаційних дій (проведення нарад, інструктажів тощо)»;

«в залежності від правових властивостей вони бувають: нормативними, якими оперують з метою прийняття нормативно-правових актів і індивідуальними, що застосовуються з метою затвердження індивідуального адміністративного акта»;

«за ступенем владного впливу на об'єкти розрізняють методи: імперативні, які містять владні приписи, що вимагають здійснення потрібних дій або належної поведінки; уповноважуючі, якими дозволяється вчинення тих чи інших дій; заохочувальні, що реалізуються шляхом встановлення стимулів, що сприяють правомірній поведінці суб'єктів адміністративного права».

Як акцентує Л. Могілевська: «загальними методами державного управління, які використовуються в усіх галузях та сферах, на всіх її рівнях, а також визначають зміст та конкретний прояв інших методів, є переконання та примус. Ці методи найпоширеніше відбиваються через механізм прав та обов'язків, підкреслюють особливості відносин влади і підпорядкування».

Окремими авторами виділяються й інші їх види, серед яких, крім переконання та примусу, зазначається виховна робота, заохочення, профілактика порушень прав та свобод. Однак саме методи переконання та примусу найширше застосовуються в усіх сферах управлінської діяльності і становлять систему засобів впливу держави (в особі її відповідних органів та посадових осіб) на свідомість і поведінку людей. Вони є необхідною умовою нормального функціонування суспільства, будь-якого державного або громадського об'єднання, всього процесу управління. Застосовуючи ці методи, держава забезпечує функціону-

вання всієї суспільної системи, організованість, дисциплінованість, охоронає працю та побут людей, нормальну соціальну обстановку в країні» [7, с. 193].

Примус і переконання, як зазначає С. Дембіцька: «розглядаються як методи державного управління, які взаємно доповнюють одне одного, оскільки за змістом є системою заходів, у яких конкретизується управлінський вплив з метою забезпечення можливої або належної поведінки суб'єктів публічно-правових відносин. І переконання, і примус є методами впливу держави на свідомість, а через неї на права й поведінку людини. Проте, якщо переконання здійснюється як психічний вплив, у процесі якого особа добровільно схиляється до думки суб'єкта правового впливу, свідомо привласнюючи цю думку як особисту цінність, із розумінням ставлячись до цієї думки, а також до такої поведінки, яка цій думці відповідає, то примус допускає заперечення волі підвладної особи й зовнішній вплив на її поведінку».

Авторка вважає, що переконання є найбільш прогресивним методом державного управління. Це метод правового й неправового характеру, який здійснюється державними та недержавними органами й полягає в застосуванні виховних, заохочувальних, роз'яснювальних заходів з метою формування у громадян розуміння необхідності виконання правових приписів» [4, с. 133–134].

«Вибір методів забезпечення продовольчої безпеки залежить насамперед від мети та завдань, які мають бути вирішені при їх застосуванні. Так, при вирішенні питань боротьби з правопорушеннями в сфері забезпечення продовольчої безпеки використовуються методи адміністративного примусу. Цілком справедливим є висловлена в правовій літературі думка, що серед адміністративно-правових засобів боротьби з правопорушеннями найважливішими є заходи адміністративного примусу, використання яких забезпечує безпосереднє попередження, виявлення і припинення порушень правових норм, притягнення винних до юридичної відповідальності, усунення шкідливих наслідків правопорушень, тобто всі основні завдання правоохоронної діяльності» [1, с. 71–72].

Варто зазначити, що в сфері забезпечення продовольчої безпеки держави використовуються як методи примусу, так і переконання. Зокрема, методи переконання включають вплив державних органів на свідомість осіб, залучених до забезпечення продовольчої безпеки. Прикладами таких методів є пропаганда законної поведінки, інформування про наявні та потенційні загрози, а також проведення відповідних навчальних заходів.

«Враховуючи те, що метод переконання є одним з адміністративно-правових методів, варто відмітити, що той вплив, який він здійснює на

свідомість особи, не завжди є ефективним. Тому у разі відсутності позитивних наслідків від використання переконання, необхідно застосувати комплекс примусових заходів, які належать до компетенції відповідних суб'єктів та які примушують упорядкувати суспільні відносини, щоб вони відповідали правовим нормам. Використання примусових адміністративно-правових методів полягає у фізичному, матеріальному, психологічному впливі на свідомість та поведінку особи з метою недопущення порушення правових норм та створення атмосфери невідворотності покарання за протиправну поведінку» [9, с. 95].

Вибір методів забезпечення продовольчої безпеки держави визначається багатьма чинниками, серед яких: мета та завдання, сфера використання, повноваження суб'єкта, який має право їх застосовувати, а також конкретні обставини ситуації. Оптимальний вибір методу залежить від ретельної оцінки всіх цих факторів, що, своєю чергою, забезпечує ефективне виконання поставлених завдань у даній сфері.

Спеціальні методи державного управління є частиною загальних методів, деталізуються ними та разом забезпечують загальне регулювання відповідної сфери. Далі розглянемо детальніше характеристики кожного з цих спеціальних методів.

Метод видання наказів, розпоряджень та вказівок є одним із основних. Його основна мета – забезпечити виконання суб'єктами господарювання вказівок, що сприятимуть позитивному розвитку продовольчої безпеки та запобіганню правопорушенням. Наприклад, державні інспектори Держпродспоживслужби видають накази, розпорядження та приписи щодо вилучення з обігу тварин, харчових продуктів і неїстівних продуктів тваринного походження, а також розпорядження і приписи щодо призупинення, припинення, поновлення або анулювання експлуатаційних дозволів і ветеринарних документів.

Одним із важливих спеціальних методів є перевірка документації, що забезпечує належне функціонування сільськогосподарських об'єктів. Зокрема, державні інспектори Держпродспоживслужби, у межах своїх повноважень, можуть затримувати об'єкти регулювання для проведення інспекції та фітосанітарної експертизи у разі їх переміщення без необхідних фітосанітарних документів тощо.

До спеціальних методів належить реєстрація суб'єктів та об'єктів господарської діяльності. Так, Держпродспоживслужба веде загальнонаціональний реєстр осіб, що здійснюють діяльність, пов'язану з виробництвом і обігом регульованих об'єктів. Органи державного технічного нагляду в системі інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу реєструють та

ведуть облік сільськогосподарської техніки, видають номерні знаки та необхідні реєстраційні документи, а також систематизують дані про власників цієї техніки.

Моніторинг, як ключовий метод, спрямований на своєчасний збір, обробку та аналіз необхідної інформації для запобігання негативним процесам у сільському господарстві країни. Отримана інформація в рамках цієї системи спостережень повинна слугувати сигналом або попередженням про будь-які зміни в стані об'єктів сільського господарства. Наприклад, інспекційні органи Держпродспоживслужби в межах своїх повноважень координують моніторинг, виявляючи та ідентифікуючи регульовані шкідливі організми.

Засіб – це спосіб, прийом, захід, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити щонебудь, досягти чогось» [3, с. 420]. У юридичній літературі виділяють такі характеристики правових засобів, які «забезпечують приватні і публічні інтереси суб'єктів права; відображають соціальну, інструментальну й особистісну цінності права; визначають (у різних сполученнях) правові режими галузей права; виступають основними елементами механізму правового регулювання; забезпечують дію правової системи; забезпечують ефективність правового регулювання завдяки постійному взаємозв'язку один з одним; підтримуються державою» [14, с. 261].

Варто зазначити, що в сучасних наукових дослідженнях немає єдиного підходу до трактування поняття «адміністративно-правові засоби», що призводить до відсутності чіткого визначення його змісту. Це зумовлено, зокрема, неоднозначністю підходів науковців до поняття «правові засоби», до яких належать адміністративно-правові засоби.

Правові засоби – це не просто інструменти для вирішення соціальних завдань. Їх соціально-політична сутність полягає в тому, що вони є не лише соціальною необхідністю та об'єктивною закономірністю, але й найбільш оптимальним та відповідним умовам цивілізації способом вирішення суспільних проблем. Цей спосіб відображає соціальну цінність права як регулятора суспільних відносин.

Досліджуючи зміст правових засобів, Ю. Якимець акцентує увагу на тому, що «вони висловлюють узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; відображають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили; є складовими механізму правового регулювання; призводять до юридичних наслідків; дотримання цих засобів, що забезпечується державою» [16, с. 154–155].

А. Комзюк, визначаючи адміністративно-правові засоби, звертає особливу увагу на їх різно-

манітність. При цьому науковець зазначає, що «вони є взаємопов'язаними і взаємозалежними, формують цілісну систему, перетинаються з кримінально-правовими, фінансово-правовими, економічними заходами, різноманітними методами організаційно-масової діяльності. Тільки раціональне використання різноманітних засобів у взаємозв'язку, обґрунтований вибір основних з них, уміле поєднання створюють умови для належного забезпечення здійснення, (визначеної мети) сприяють досягненню бажаних, очікуваних результатів. Вибір конкретного адміністративно-правового засобу, доцільність його застосування в тій чи іншій ситуації визначаються умовами, що склалися, наявністю певних обставин, завданнями і компетенцією органу (посадової особи), який діє в даній ситуації. Під адміністративно-правовими засобами учений розуміє всю систему адміністративно-правових норм, яка розглядається з позиції їх функціонального призначення для вирішення певного кола соціальних завдань, регулювання відповідних суспільних відносин» [6, с. 44–48].

Сформулюємо авторське визначення поняття адміністративно-правових засобів забезпечення реалізації права на продовольчу безпеку. Це система прийомів та методів діяльності суб'єктів продовольчих відносин, регламентованих нормами адміністративного права, які використовуються для реалізації права на продовольчу безпеку.

Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки застосовує широкий набір адміністративних форм і методів, які включають в себе:

ліцензування, як правове явище, має чітку мету – забезпечити безпечну життєдіяльність і захист населення від неконтрольованого та небезпечного використання відповідних ресурсів у сфері продовольчої безпеки. Зокрема, у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» наведено перелік видів діяльності в аграрному секторі, які підлягають ліцензуванню, а також описано процедуру ліцензійного провадження;

сертифікація є одним із обов'язкових методів гарантування, спрямованим на зниження економічних втрат у продовольчій системі через підтвердження якості харчових продуктів;

стандартизація – це процес встановлення єдиних вимог щодо типів, марок, параметрів, розмірів і якості виробів, а також до вимірювань, методів випробування й контролю, правил пакування, маркування, зберігання продукції та технологій виробництва. Об'єктами стандартизації є конкретна продукція, норми, нормативи, вимоги, методи, терміни та позначення, що мають потенціал для багаторазового використання в різних секторах економіки та в міжнародних економічних відносинах;

квотування – це механізм регулювання обсягів виробництва окремих видів продовольчих товарів, а також управління зовнішньоекономічною діяльністю, пов'язаною з імпортом продуктів харчування, що спрямований на захист внутрішнього ринку ключових продовольчих груп;

моніторинг продовольчої безпеки – це виявлення кількісних та якісних змін на ринку основних продовольчих груп, оцінка забезпеченості державного продовольчого резерву, а також визначення рівня продовольчої безпеки країни на основі відповідних індикаторів;

державне цінове регулювання, відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», передбачає встановлення гуртових цін на окремі види сільськогосподарської продукції, визначення мінімальних і максимальних закупівельних цін, а також інші заходи, передбачені законом, із дотриманням антимонопольного законодавства та правил добросовісної конкуренції. Об'єктами державного цінового регулювання на аграрному ринку є такі товари, як пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, борошно пшеничне або з суміші пшениці та жита (меслин), соєві боби, насіння льону, ріпаку, соняшнику, шишки хмелю, цукор з цукрових буряків;

кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції в аграрному секторі країни;

бюджетна дотаційна підтримка надається для таких об'єктів, як коні на забій, жива велика рогата худоба, свині, вівці, кози, свійська птиця, кролі, незбиране молоко вищого, першого і другого сорту, а також незгущені вершки. Відповідно до Закону України «Про бджільництво», об'єктом дотаційної підтримки також є племінні бджолині сім'ї. Суб'єктом дотаційної підтримки виступає безпосередньо виробник цих об'єктів. Виплата бюджетної або спеціальної бюджетної дотації здійснюється Аграрним фондом відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України, який також визначає розмір дотації на кожний бюджетний рік;

митно-тарифне регулювання – це захист національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, зокрема продовольчої безпеки, через встановлення та коригування відповідних митних зборів і тарифів на основні групи продовольчих товарів;

контроль і нагляд – це виявлення та усунення порушень законодавства в сфері продовольчої безпеки країни;

антикорупційна діяльність – це запобігання та усунення загроз продовольчому забезпеченню, зокрема продовольчій безпеці, шляхом боротьби з корупційними злочинами;

відповідальність за порушення законодавства, що регулює відносини у продовольчій сфері.

Висновки. У статті досліджено ключові адміністративно-правові форми, методи та засоби забезпечення продовольчої безпеки як важливого елемента національної безпеки. Аналіз свідчить, що ефективна система продовольчої безпеки можлива лише за умови комплексного застосування правових інструментів, які поєднують адміністративні заходи з контролю, нагляду, моніторингу та регулювання діяльності суб'єктів аграрного сектору.

Особлива увага приділяється необхідності державного регулювання через інструменти ліцензування, сертифікації, стандартизації та квотування, а також державної підтримки аграрного сектору у формі цінового регулювання та дотацій. Також підкреслюється важливість митно-тарифного регулювання, антикорупційних заходів та забезпечення добросовісної конкуренції на продовольчому ринку.

Таким чином, адміністративно-правові форми та методи забезпечення продовольчої безпеки відіграють вирішальну роль у створенні стійкої та захищеної системи продовольчих відносин. Для досягнення ефективності продовольчої безпеки в умовах глобалізації ринків необхідно постійно вдосконалювати правові механізми, адаптуючи їх до сучасних викликів і потреб аграрного сектору та економіки в цілому.

Література

1. Адміністративна діяльність Національної поліції: навчальний посібник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, Засл. юрист України В. А. Глуховець. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 248 с.
2. Боровик А. В., Макаренко М. М. Поняття, сутність та класифікація адміністративно-правових методів діяльності національної поліції України. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 1. С. 60-65.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун. 2005. 1728 с.
4. Дембіцька С. Л. Переконавання як психологічний метод застосування адміністративного примусу. *Право і суспільство*. 2015. № 3. С. 131-135.
5. Зозуля І. В. Нові форми і методи діяльності органів внутрішніх справ: практика проголошення та запровадження. *Форум права*. 2015. № 2. С. 58-63.
6. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: НУВС, 2002. 345 с.
7. Могілевська Л. До характеристики методів діяльності національної поліції у сфері забезпечення прав і свобод дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 192-196.
8. Осовська Г. В., Юшкевич О. О., Завадський Й. С. Економічний словник. Київ: Кондор, 2007. 358 с.
9. Панова О. Методи забезпечення публічної безпеки в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 30. Т. 1. С. 94-96.
10. Румянцева-Козовник А. В. Форми та методи адміністративної діяльності ОВС з охорони прав дитини. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 116-122.
11. Світличний О. П. Адміністративні правовідносини у сфері земельних ресурсів України: проблеми теорії та практики правозастосування: монографія. Донецьк: Державне видавництво «Донбас», 2011. 410 с.
12. Словник української мови: в 11 т. Т. 10: Т-Ф / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. Київ: Наукова думка, 1979. 658 с.
13. Словник української мови: в 11 т. Т. 4: І-М / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. Київ: Наукова думка, 1973. 840 с.
14. Теорія держави і права України: навч. пос. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. В. В. Копейчикова, С. Л. Лисенкова; МОН України, Акад. адвокатури України. К.: Юрінком Інтер, 2004. 367 с.
15. Шамрай І. В. Гуманізація форм і методів адміністративної діяльності міліції у сфері забезпечення прав і свобод громадян. *Форум права*. 2013. № 3. С. 751-756.
16. Якимець Ю. В. Публічне адміністрування сферою культури: дис канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2012. 228 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.13>**О. В. Коба**

*кандидат педагогічних наук, старший дослідник,
доцент кафедри управління підрозділами Національної гвардії України
Київського інституту Національної гвардії України
orcid.org/0000-0002-4311-6957*

ЗАПОБІГАННЯ ВІЙСЬКОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ І ПРАВОПОРЯДКУ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ І ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Статтю присвячено аналізу та розширенню концепту запобігання військовим правопорушенням. Визначено поняття запобігання військовим правопорушенням, механізм запобігання військовим правопорушенням. Розкрито значення діяльності щодо запобігання військовим правопорушенням як передумови виконання Силами оборони завдання щодо оборони і захисту України, забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, воєнної та державної безпеки.

Обґрунтовано розуміння поняття запобігання військовим правопорушенням як сукупності динамічних та статичних елементів, процесу реалізації визначеними суб'єктами певних повноважень та операцій, спрямованих на вплив правових норм на волю, поведінку військовослужбовців, у результаті яких виникають відповідні правовідносини та забезпечується військова дисципліна та військовий порядок.

Доведено, що запобігання військовим правопорушенням є окремим напрямом державної діяльності, що має свою специфіку. Зокрема, це: а) реалізація у спеціальній (військовій) сфері; б) поширення на спеціальну категорію осіб (військовослужбовці ЗСУ та прирівняні до них особи); в) комплексний характер реалізації, що передбачає використання, поряд із загальносоціальними, специфічних заходів та методів, передбачених відносинами військової служби; г) предметна особливість мети, якою є досягнення належного стану військової дисципліни і правопорядку, здатного забезпечити відповідний стан боєготовності та боєздатності Сил оборони України, їх спроможність ефективно виконувати завдання щодо оборони і захисту Української держави, її суверенітету, територіальної цілісності і державної безпеки.

Запропоновано визначення поняття адміністративно-правового механізму запобігання військовим правопорушенням як системи правових засобів, за допомогою котрих поведінка військовослужбовців зазнає впливу та спрямовується у напрямку відповідності вимогам дисциплінарного, адміністративного та дисциплінарного законодавства, з метою забезпечення відповідного рівня військової дисципліни та військового правопорядку.

Доведено, що систему зазначеного механізму складають: а) правові заборони, встановлені Кримінальним Кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення; б) правові норми, встановлені законами і підзаконними правовими актами, спрямовані на реалізацію порядку, методів і засобів превентивної діяльності у середовищі військовослужбовців; г) врегульовані нормами права правовідносини, що виникають у зазначеній сфері; г) дії суб'єктів щодо реалізації прав і обов'язків, передбачених нормами права.

Аргументовано, що запобігання військовим правопорушенням в умовах безпрецедентних військово-політичних викликів стану війни в Україні є пріоритетним напрямом забезпечення відповідного рівня боєздатності Сил оборони, досягнення такого рівня управління ними, який найкращим чином забезпечив би виконання завдання оборони і захисту України, її суверенітету, територіальної цілісності та державної безпеки.

Визначено, що подальше вивчення та обговорення проблем запобігання військовим правопорушенням є передумовою удосконалення відповідного законодавства та розвитку інституційних складових механізму його реалізації, що сприятиме ефективному виконанню завдання оборони і захисту України, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності та державної безпеки, стримування збройної агресії російської федерації, відсічі їй.

Ключові слова: військові правопорушення, державна безпека, військовослужбовці, запобігання правопорушенням, військова дисципліна, військовий порядок.

Koba O. V. PREVENTION OF MILITARY OFFENSES AS A PREREQUISITE FOR MILITARY DISCIPLINE AND LAW ORDER, ENSURING MILITARY AND STATE SECURITY

The article is devoted to the analysis and expansion of the concept of prevention of military offenses. The concept of prevention of military offenses, the mechanism of prevention of military offenses is defined. The importance of activities related to the prevention of military offenses as a prerequisite for the fulfillment by the Defense Forces of the task of defense and protection of Ukraine, ensuring sovereignty and territorial integrity, military and state security is revealed.

The understanding of the concept of the prevention of military offenses as a set of dynamic and static elements, the process of implementation by certain subjects of certain powers and operations aimed at the influence of legal norms on the will and behavior of servicemen, as a result of which appropriate legal relations arise and military discipline and military law and order are ensured, is substantiated.

It has been proven that the prevention of military offenses is a separate direction of state activity, which has its own specifics. In particular, these are: a) implementation in the special (military) sphere; b) distribution to a special category of persons (servicemen of the Armed Forces of Ukraine and persons equated to them); c) the complex nature of implementation, which involves the use, along with general social, of specific measures and methods provided for by military service relations; d) the objective feature of the goal, which is the achievement of a proper state of military discipline and law and order, capable of ensuring the appropriate state of combat readiness and combat capacity of the Defense Forces of Ukraine, their ability to effectively perform tasks related to the defense and protection of the Ukrainian state, its sovereignty, territorial integrity and state security.

It is proposed to define the concept of the administrative-legal mechanism for the prevention of military offenses as a system of legal means, with the help of which the behavior of military personnel is influenced and directed in the direction of compliance with the requirements of disciplinary, administrative and disciplinary legislation, in order to ensure the appropriate level of military discipline and military law and order.

It has been proven that the system of the specified mechanism consists of: a) legal prohibitions established by the Criminal Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses; b) legal norms established by laws and by-laws aimed at implementing the order, methods and means of preventive activities among military personnel; d) legal relations regulated by legal norms, arising in the specified sphere; e) actions of subjects regarding the realization of rights and obligations provided for by legal norms.

It is argued that the prevention of military offenses in the conditions of unprecedented military and political challenges of the state of war in Ukraine is a priority direction of ensuring the appropriate level of combat capability of the Defense Forces, achieving such a level of their management that would best ensure the fulfillment of the task of defense and protection of Ukraine, its sovereignty, territorial integrity and state security.

It was determined that the further study and discussion of the problems of preventing military offenses is a prerequisite for the improvement of the relevant legislation and the development of the institutional components of the mechanism for its implementation, which will contribute to the effective performance of the task of defense and protection of Ukraine, ensuring its sovereignty, territorial integrity and state security, deterring the armed aggression of the Russian Federation, fight her off

Key words: military offenses, state security, military personnel, prevention of offenses, military discipline, military law and order.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Відповідно до частини першої статті 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Понад 10 років, з початку військової збройної агресії російської федерації проти України, військовослужбовці Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та інших військових формувань, що складають Сили оборони, реалізують конституційно визначене завдання стримування збройної агресії проти України та відсічі їй, не даючи ворогу досягнути своїх цілей щодо знищення нашої Держави.

Проте, водночас із масовими проявами мужності, стійкості і високої правової свідомості, у процесі виконання свого обов'язку військовослужбовцями ЗС, має місце вчинення ними дисциплінарних, адміністративних та кримінальних правопорушень. Зазначене, окрім негативного загальносоціального аспекту, негативно позначається на бойовій готовності частин і підрозділів, ослаблює позиції Сил оборони у протидії ворогу. Відтак, проблема організації ефективної системи запобігання правопорушенням серед військовослужбовців ЗСУ, з огляду на важливість завдання оборони та захисту Вітчизни шляхом відбиття збройної агресії російської федерації проти України, набуває надзвичайної значущості.

Розробка ефективних стратегій запобігання правопорушенням у середовищі військовослужбовців ЗСУ має спиратися на об'єктивно сформовані, вивірені результати розробок зазначеної

проблеми у науковій площині, зокрема, з позицій юридичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військові правопорушення були об'єктом досліджень А.В. Градецького [1], М.Г. Колодяжного [2], В. Матвійчука [3], Т.О. Стехіної [4], М.С. Туркота та ін. Проблеми профілактики правопорушень як напряму діяльності держави досліджували Дембіцька С.Л. [6], О.М. Джу́жа [7], Ю.Ф. Іванов [8], О.М. Литвинов [9] та ін. Проблеми профілактики правопорушень у військовому середовищі порушували В.І. Бакун [10], Н.М. Дмитренко [11, 12, 13], Є.Б. Пузиревський [14] та ін.

Разом із тим, питанням запобігання військовим правопорушенням з урахуванням воєнного стану в Україні до цього часу не надавалося належної уваги. Зокрема, у юридичній науці не існує цілісного уявлення про механізм запобігання військовим правопорушенням, що негативно впливає на стан військової дисципліни і військового правопорядку, коли Сили оборони у реальних бойових умовах реалізують завдання захисту України, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності і державної безпеки.

Зазначене обумовлює актуальність даної статті.

Мета статті: розширити зміст концепту запобігання військовим правопорушенням; визначити поняття механізму запобігання військовим правопорушенням; розкрити значення діяльності щодо запобігання військовим правопорушенням як передумови виконання Силами оборони завдання щодо оборони і захисту України, забезпечення її воєнної та державної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Є очевидним фактом, що війна породжує нові виклики і загрози для національної безпеки, державного управління, військової організації держави, сприяє загостренню багатьох суспільних проблем. У сфері правохорони останнє проявляється у тому, що разом із зростанням кількості правопорушень «мирного часу», видозмінюється характер та динаміка правопорушень у військовій сфері, тобто, військових правопорушень. Між тим, такі правопорушення є нонсенсом для військового управління, загрозою для боєготовності і боєздатності військ, причиною послаблення обороноздатності країни. В умовах триваючої збройної агресії російської федерації проти України військові правопорушення є явищем, абсолютно несумісними із вимогами, поставленими Українською Державою перед її Збройними Силами, усіма складовими Сил оборони, оскільки саме бездоганний стан військової дисципліни та військового правопорядку є першоосновою успішного виконання ними завдання щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, забезпечення державної безпеки.

Таким чином, запобіганням військовим правопорушенням в умовах безпрецедентних військово-політичних викликів, відповідати на які наразі змушені Сили безпеки та оборони України, має розглядатися як пріоритетний напрям забезпечення боєздатності, досягнення такого рівня військового управління, який би найкращим чином забезпечив виконання завдання оборони і захисту України, її суверенітету, територіальної цілісності та державної безпеки.

Визначаючи військову дисципліну та військовий правопорядок як мету діяльності щодо запобігання військовим правопорушенням, слід зазначити, що вони між собою тісно пов'язані.

Більшість дослідників [15, 16, 17] трактують поняття військової дисципліни у межах дефінітивної норми Дисциплінарного статуту ЗСУ, яка визначає її як бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, установлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України [18]. На нашу думку, одним із найбільш обґрунтованих трактувань поняття військової дисципліни здійснив В.Ф. Залужний, визначивши його «урегульований на законодавчому рівні специфічний порядок взаємовідносин між спеціальними суб'єктами – військовослужбовцями ЗСУ та прирівняними до них категоріями осіб, зайнятими на службі мілітаризованого характеру, що має відповідну мету, стандарти, принципи, способи, методи забезпечення та слугує обов'язковою умовою бойового злагодження військових підрозділів, частин, з'єднань та органів управління ними під час ведення бойових дій, виконання

інших завдань, а також способом підтримання їх бойової готовності» [15, с. 305].

Розкриваючи поняття військового правопорядку, відмітимо, що найчастіше його розуміють як сукупність таких, що виникають в процесі життя і бойової діяльності військ, суспільних відносин, закріплених у законах, військових статутах, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та інших актах законодавства [19, с. 80].

Здебільшого, військовий правопорядок розглядають як результат правового регулювання (зокрема, спрямованого на запобігання) у військовій сфері, що постає як особливий стан реалізації правових норм, покликаних такий стан (режим) забезпечити, і який характеризується упорядкованістю, організованістю суспільних відносин, максимально наближених до вимог закону. Таким чином, військовий правопорядок є передумовою (і формою втілення) режиму законності у військовій сфері. У контексті зазначеного цілком слушно вважаємо думку П.П. Богуцького про те, що військовий правопорядок є компонентом системи національного правопорядку, інтегративним поняттям, яке в цілому уособлює той зріз результату правового регулювання у військовій сфері, який характеризується якісним та стабільним виконанням правових приписів [20, с. 149].

Обґрунтовуючи запобігання військовим правопорушенням як важливого напрямку державної діяльності, зазначимо наступне. По-перше, здійснення військових правопорушень у мирний час слід розглядати як посягання на принципи і основи військового управління, військової організації держави. По-друге, здійснення військових правопорушень у період війни, окрім того, слід розглядати також як посягання на суспільні відносини у сфері захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення державної безпеки. По-третє, протидію військовим правопорушенням як у мирний, так і, особливо, у воєнний час, слід розглядати як один із найважливіших напрямів забезпечення воєнної та державної безпеки України, гарантію демократичного і євроатлантичного розвитку у військовій сфері.

Розкриваючи зв'язок військового правопорядку із іншими правовими категоріями, М.Й. Коржанський справедливо наголошує, що поруч із загальними принципами, які притаманні всьому правопорядку, військовому правопорядку, як його складнику, властиві також: послідовний централізм у керівництві збройними силами; безумовність військового підпорядкування; суворота військова дисципліна й інші специфічні риси [21, с. 36].

На переконання П.П. Богуцького, «очевидно, що військова дисципліна формує структуру військового правопорядку, рівень військової дисци-

пліни є визначальним для оцінки стану військового правопорядку» [20, с. 149].

Взаємозв'язок військової дисципліни і військового правопорядку полягає у тому, що військова дисципліна є формуючим чинником і передумовою військового правопорядку, мірилом стану і індикатором для визначення його рівня останнього. Військова дисципліна є фундаментом військової служби, її рівень є визначальним чинником для оцінки стану боєздатності військ. Належний рівень військової дисципліни є передумовою не лише підтримання правопорядку у ЗСУ, НГУ, інших військових формуваннях, а і, з урахуванням військово-політичних викликів сьогодення – невід'ємною складовою обороноздатності країни.

Тому, досягнення такого рівня військової дисципліни і військового правопорядку, які б дали змогу ефективно виконувати поставлені перед Силами оборони завдання щодо оборони і захисту України, її суверенітету, територіальної цілісності і забезпечення державної безпеки, у сучасних умовах не можливе без здійснення широкого комплексу заходів, що передбачають запобігання вчиненню військовослужбовцями правопорушень.

Ключовою категорією дослідження є запобігання військовим правопорушенням. Проте, проблема його розуміння залишається до цього часу не розв'язаною, вочевидь, через існуючу невизначеність у питаннях змісту та співвідношення подібних до зазначеного понять «профілактика», «попередження», «превенція».

Насамперед, акцентуємо увагу на спробах розв'язати зазначену проблему.

Так, Н.В. Лесько вважає, що проблема існування відмінностей у поняттях «попередження», «профілактика», «запобігання» є надуманою. На думку дослідниці, насправді усі ці слова є синонімами, тому що означають одне і теж: щось попередити, не допустити, уникнути [22, с. 232]. Подібну позицію підтримує І.М. Даньшин, який вважає, що значення понять «запобігання злочинам», «попередження злочинності», «профілактика злочинності», якщо до цього підходити з позиції широкого розуміння, збігаються [23, с. 167].

Проте, досить багато авторитетних науковців наполягають на розмежуванні зазначених понять, акцентуючи на тому, що вони несуть різне смислове навантаження. Так, Н. Дембіцька, наголошуючи, що поняття «профілактика» у словниках переважно трактується через слово «попередження», під профілактикою розуміє сукупність попереджувальних заходів, спрямованих на збереження і зміцнення нормального стану правопорядку [24, с. 108]. Аналізуючи поняття «попередження злочинів», Я.Ю. Кондратьєв вважає його різновидом запобіжної діяльності щодо виявлення осіб,

дії яких свідчать про протиправну спрямованість вчинити злочин, і можуть перерости в злочинні [25, с. 18]. На думку О. Ключова, відмінність між профілактикою та запобіганням полягає у тому, що профілактика за своєю сутністю є виявленням та усуненням причин і умов уже скоєних правопорушень, а запобігання – вжиття необхідних заходів щодо недопущення вчинення правопорушень, встановлення осіб, котрі намагаються їх вчинити, та вжиття до них певних заходів з метою недопущення реалізації їх протиправних намірів [26, с. 99]. Професор Ю.Ф. Іванов під профілактикою злочинності розуміє багаторівневу систему державних і громадських цілеспрямованих заходів щодо виявлення, усунення, нейтралізації причин та умов злочинності. Відповідно, профілактику науковець розглядає як діяльність з усунення, нейтралізації чи ослаблення факторів, які породжують злочинність або сприяють їй. Натомість, під запобіганням злочинам і правопорушенням вчений розуміє діяльність держави та суспільства, спрямованою на утримання злочинності на можливо мінімальному рівні через усунення її причин й умов, а також на недопущення та припинення конкретних злочинів [8, с. 165].

З урахуванням зазначеного, констатуємо, що сутність дії попередження полягає у встановленні осіб, які намагаються вчинити правопорушення, та наступному застосуванні до них заходів припинення такої діяльності; сутність профілактичних дій – у виявленні та усуненні причин і умов правопорушень; сутність дії припинення – у виявленні осіб, які готуються до вчинення правопорушення, та прийнятті відповідних заходів з метою їх недопущення.

Останнім часом у вітчизняній юридичній літературі набув поширення термін «превенція» (prevention). На думку Н.Ю. Кантор, зазначений термін поєднує всі поняття, пов'язані із категорією попередження правопорушень, позначаючи діяльність щодо попередження, профілактики, запобігання правопорушенням [27, с. 42–43]. Погоджуємося у цілому із тією думкою Н.Ю. Кантор, що використання терміну «превенція» дозволяє уникнути конкуренції термінів «попередження», «запобігання», «профілактика». Водночас, наголосимо на максимальній подібності понять «запобігання» та «превенція» у контексті дослідження, оскільки вони найбільш точно передають зміст процесу нейтралізації, локалізації та усунення причин і умов здійснення військових правопорушень.

Узагальнюючи, констатуємо, що поняття «попередження військових правопорушень» вважаємо найвужчим за змістом поняттям, яке є складовою частиною поняття «протидії із правопорушеннями» та об'єктивує одне із його завдань. Поняття «профілактика військових правопору-

шень» розглядаємо як частину ширшої за змістом категорії попередження, як один із напрямів (видів) попереджувальної діяльності. Поняття «запобігання правопорушенням», на нашу думку, має ще ширший зміст, і передбачає, що держава, в особі спеціально визначених для цього органів, реалізує цілий комплекс політичних, економічних, правових, ідеологічних та виховних заходів, що у сукупності складають окремий вид внутрішньої політики, спрямованої на нейтралізацію правопорушень та їх недопущення. Крім того, якщо брати до уваги критерій об'єктності (спрямованості), то поняття «запобігання» має більш виразне (конкретне) значення, оскільки запобігання стосується конкретних за видом правопорушень, тоді як профілактика характеризується більш широким спектром спрямування.

Виходячи із зазначеного, пропонуємо під поняттям запобігання військовим правопорушенням розуміти окремий напрям діяльності держави (спеціальних суб'єктів) та суспільства, що реалізується у військовій сфері та стосується військовослужбовців, спрямовану на зменшення кількості вчинення військовослужбовцями військових правопорушень через усунення причин і умов їх здійснення, а також на недопущення та припинення конкретних злочинів та інших протиправних дій.

Про універсальність поняття запобігання, як категорії, що об'єктивує систему заходів з протидії адміністративним правопорушенням, пише К.Л. Бугайчук, коли зазначає, що термін «запобігання» доцільно застосовувати до окремих правопорушень (проступків) та їх груп. Запобігати можна тим правопорушенням, які ще не вчинені, але можуть бути вчинені. Тому про профілактику адміністративних проступків може йтися відповідно до всієї їх сукупності [28, с. 10].

Будучи окремим напрямом діяльності, що реалізується у сфері військових правовідносин та спрямований на категорію військовослужбовців, запобігання військовим правопорушенням є складовою загальної системи запобігання правопорушенням, яка реалізується у суспільстві, та передбачає організацію комплексу заходів протидії правопорушенням, і охоплює етапи планування, управління, координацію та контролю результатів.

Як і будь-який інший вид державної діяльності, запобігання військовим правопорушенням має свою мету, цілі та принципи.

З урахуванням мети та змісту загальної політики запобігання правопорушенням, до мети запобігання військовим правопорушенням слід віднести: а) обмеження дії негативних соціальних явищ та процесів, усунення у військовому середовищі причин правопорушень та умов, що їм сприяють; б) нейтралізація негативного впливу

мікросередовища, яке формує чи може формувати антисоціальну установку військовослужбовця, та негативно впливати на його поведінку; в) здійснення впливу на військовослужбовців, які за своїми морально психологічними якостями здатні вчиняти військові правопорушення чи здійснювати протиправну діяльність.

Виходячи із мети, до цілей запобігання військовим правопорушенням слід відносити: а) досягнення у середовищі військовослужбовців стану неухильного виконання вимог законності, Дисциплінарного та військових статутів, формування високого рівня правової культури; б) зниження рівня злочинності, правопорушень та інших проявів девіантної поведінки у військовому середовищі в) збільшення ефективності управління військами, досягнення вищого рівня боєготовності і боєздатності військ і сил.

Залежно від ієрархії причин та умов, що сприяють вчиненню військових правопорушень, виділяють рівні її запобігання: а) загальносоціальний; б) спеціально-предметний; в) індивідуальний.

Як і будь-який інший вид державної діяльності, запобігання військовим правопорушенням ґрунтується на певних методологічних засадах, які називають принципами. Такими, зокрема, є: а) верховенства права, законності; б) комплексності заходів за пріоритету заходів превенції; в) невідворотності відповідальності; г) відкритості та прозорості; г) одноособовості прийняття рішень у визначених законом випадках; д) індивідуально-рівневого підходу, врахування доцільності обраних методів; е) науковості; е) аналізу та контролю ефективності.

З урахуванням зазначеного, констатуємо, що категорія умов та порядку запобігання військовим правопорушенням є системою статичних і динамічних елементів, які реалізуються, у площині, переважно, адміністративно-правових відносин, та, взаємодіючи між собою, об'єктивуються у вигляді спеціального адміністративно-правового механізму.

Під адміністративно-правовим механізмом запобігання військовим правопорушенням пропонуємо розуміти систему правових засобів, за допомогою яких поведінка військовослужбовців зазнає впливу та спрямовується у напрямку відповідності вимогам кримінального, адміністративного, дисциплінарного законодавства, з метою забезпечення відповідного рівня військової дисципліни та військового правопорядку.

У відповідності до концепції правового регулювання, динамічну складову адміністративно-правового механізму запобігання військовим правопорушенням складають стадії: а) видання правових норм; б) виникнення на їх основі конкретних прав і обов'язків; в) їх реалізації відповідними суб'єктами правовідносин.

У цілому, під поняттям запобігання військовим правопорушенням пропонуємо розуміти сукупність динамічних та статичних елементів, процес реалізації визначеними суб'єктами певних повноважень та операцій, спрямованих на вплив правових норм на волю, поведінку військовослужбовців, у результаті яких виникають відповідні правовідносини та забезпечується військова дисципліна та військовий правопорядок.

Систему елементів адміністративно-правового механізму запобігання військовим правопорушенням складають: а) правові заборони, встановлені Кримінальним Кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Дисциплінарним статутом ЗСУ; б) правові норми, встановлені законами і підзаконними правовими актами, спрямовані на реалізацію порядку, методів і засобів превентивної діяльності у середовищі військовослужбовців; в) врегульовані нормами права правовідносини, що виникають у зазначеній сфері; г) дії суб'єктів щодо реалізації прав і обов'язків, передбачених нормами права.

Висновки і пропозиції для подальшого обговорення.

1. Під запобіганням військовим правопорушенням слід розуміти сукупність динамічних та статичних елементів, процес реалізації визначеними суб'єктами певних повноважень та операцій, спрямованих на вплив правових норм на волю, поведінку військовослужбовців, у результаті яких виникають відповідні правовідносини та забезпечується військова дисципліна та військовий правопорядок.

2. Як складова державної політики запобігання правопорушенням, запобігання військовим правопорушенням є окремим напрямом діяльності, що має свою специфіку. Зокрема, це: а) реалізація у спеціальній (військовій) сфері; б) поширення на спеціальну категорію осіб (військовослужбовці ЗСУ та прирівняні до них особи); в) комплексний характер реалізації, що передбачає використання, поряд із загальносоціальними, специфічних заходів та методів, передбачених відносинами військової служби; г) предметна особливість мети, якою є досягнення належного стану військової дисципліни і правопорядку, здатного забезпечити відповідний стан боєготовності та боєздатності, спроможність ефективно виконувати завдання щодо оборони і захисту Української держави, її суверенітету, територіальної цілісності і державної безпеки

3. Під адміністративно-правовим механізмом запобігання військовим правопорушенням пропонуємо розуміти систему правових засобів, за допомогою котрих поведінка військовослужбовців знає впливу та спрямовується у напрямку відповідності вимогам дисциплінарного, адміністративного та дисциплінарного законо-

давства, з метою забезпечення відповідного рівня військової дисципліни та військового правопорядку.

4. Систему зазначеного механізму складають: а) правові заборони, встановлені Кримінальним Кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення; б) правові норми, встановлені законами і підзаконними правовими актами, спрямовані на реалізацію порядку, методів і засобів превентивної діяльності у середовищі військовослужбовців; г) врегульовані нормами права правовідносини, що виникають у зазначеній сфері г) дії суб'єктів щодо реалізації прав і обов'язків, передбачених нормами права.

5. Запобіганням військовим правопорушенням в умовах безпрецедентних військово-політичних викликів, які постали перед Силами оборони України, розглядаємо як пріоритетний напрям забезпечення відповідного рівня їх боєздатності, досягнення такого рівня управління ними, який найкращим чином забезпечив би виконання завдання оборони і захисту України, її суверенітету, територіальної цілісності та державної безпеки.

Подальше вивчення та обговорення проблем запобіганням військовим правопорушенням розглядаємо як передумову удосконалення відповідного законодавства та розвитку інституційних складових механізму його реалізації, що має сприяти ефективному виконанню Силами оборони завдання оборони і захисту України, забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності та державної безпеки, стримування збройної агресії російської федерації, відсічі їй.

Література

1. Градецький А.В. Детермінанти злочинності серед особового складу військовослужбовців НГУ та заходи її запобігання. Держава та регіони. Серія: Право. 2020 р., № 1 (67) том 2 С. 65-70.
2. Колодяжний М.Г. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. праць. Харків, 2013. № 4. С. 191-197.
3. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання: посібн. / за заг. ред. В. Матвійчука. Київ: Дакор, 2023. 452 с.
4. Стехіна Т.О. Ключові аспекти проваджень у справах про військові адміністративні правопорушення під час воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 6. С. 402-405.
5. Туркот М.С. Детермінанти військової злочинності. Вісник Національної академії прокуратури України. Київ, 2013. № 3. С. 19-23.
6. Дембіцька С.Л. Профілактика правопорушень як спосіб встановлення за зміцнення правопорядку в суспільстві. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 2. Том 1. С. 107-110.
7. Профілактика злочинів: Підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.; За заг.ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. К.: Атіка, 2011. 720 с.

8. Іванов Ю.Ф. Кримінологія: навч. посібник. Київ: Видавництво ПАЛІВОДА А.В., 2006. 264 с.
9. Литвинов О.М. Функціональні аспекти профілактики злочинів. Південноукраїнський правничий часопис. 2010. № 2. С. 26-28.
10. Бакун В.І. Проблемні питання індивідуального попередження злочинів у Збройних Силах України. Юридична наука. 2013. № 7. С. 36-44.
11. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. ... докт. філософії (081 Право). Харків, Одеса, 2020. 235 с.
11. Дмитренко Н.М. Протидія правопорушенням військовослужбовців: досвід зарубіжних країн. *Jurnalul juridic national: teorie i practic*. 2020. №1 (41). С. 110-113.
13. Дмитренко Н.М. Особливості профілактики та попередження окремих груп злочинів у Збройних Силах України. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 101-105.
14. Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 22 с.
15. Залужний В.Ф. Військова дисципліна: поняття, особливості нормативного закріплення, місце у системі правових категорій, функції. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 299-307.
16. Гавришук О. М. Військова дисципліна як правова категорія. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2016. № 31. С. 279-287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2016_31_24. (дата звернення: 10.05.2023).
17. Дручек О.В., Волуйко О.М. Військова дисципліна та військовий правопорядок: кореляція понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №7. С. 261-265.
18. Про Дисциплінарний статут Збройних сил України: Закон України від 24 березня 1999 року № 551-XI (із змінами і доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 22-23, ст. 197.
19. Військові злочини: комент. законодавства / М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник; відп. ред.: М.Д. Дрига, В.І. Кравченко. К., 2003. 272 с.
20. Богущкий П.П. Військове право України: джерела, структура та розвиток: моногр. Одеса: Фенікс, 2008. 188 с.
21. Коржанський М.Й. Кримінальне право України: Особлива частина. К.: Генеза, 1998. 592 с.
22. Лесько Н.В. Проблеми правового регулювання профілактики правопорушень в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. № 807. 2014. С. 231-235.
23. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]/ І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисосєд; За ред. проф. І.М. Даньшина. – Харків.: Право, 2003. 353 с.
24. Дембіцька С.Л. Профілактика правопорушень як спосіб встановлення за зміцнення правопорядку в суспільстві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Том 1. С. 107-110.
25. Кондратьєв Я Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 444 с.
26. Ключев О. Розмежування запобіжної і профілактичної діяльності органів внутрішніх справ. *Право України*. 2005. № 3. С. 98-101.
27. Кантор Н.Ю. Адміністративно-правовий механізм запобігання правопорушенням у сфері економіки як основа забезпечення економічної стабільності держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 824. С. 39-44.
28. Бугайчук К. Л. Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи їх профілактики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право/ Костянтин Леонідович Бугайчук. Харків. 2002. 19 с.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.14>*М. І. Смирнов**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»**orcid.org/0000-0002-4563-5902*

ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ФУНКЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ОРГАНУ УКРАЇНИ ЩОДО СПІВРОБІТНИЦТВА З МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ СУДОМ

У статті визначається предметна сфера діяльності центральних органів України, їх функцій та повноваження під час співробітництва з Міжнародним кримінальним судом (МКС).

Звертається увага на те, що центральними органами України щодо співробітництва з МКС є Офіс Генерального прокурора – під час розслідування та судового розгляду, а також виконання інших повноважень, що випливають із зобов'язань України у зв'язку з визнанням Україною юрисдикції МКС та Міністерство юстиції України – під час виконання вироків чи інших рішень Міжнародного кримінального суду, ухвалених за результатами розгляду справи.

Обґрунтовується твердження, що саме центральні органи України застосовують, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України та Римським статутом МКС різні форми та процедури співробітництва України з МКС з метою сприяння здійсненню розслідування, кримінального переслідування, притягнення до кримінальної відповідальності та покаранні осіб, які вчинили найтяжчі міжнародні злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС.

Наголошується, що повноваження центрального органу України з питань співробітництва з МКС передбачені ст. 618 Кримінального процесуального кодексу України. Проте зазначена стаття не передбачає вичерпного переліку таких повноважень центрального органу України. В залежності від форм та процедур співробітництва з МКС центральні органи України можуть здійснювати інші повноваження, які передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України та Римським статутом МКС.

Стверджується, що необхідно розрізняти функції та повноваження центральних органів України, які передбачені розділом IX та IX² Кримінального процесуального кодексу України. Повноваження центрального органу України передбачені ст. 618 та розділом IX² Кримінального процесуального кодексу України обмежуються предметною сферою діяльності, яка пов'язана питаннями співробітництва з МКС під час здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС.

Значаються конкретні повноваження центрального органу України під час співробітництва з МКС.

Доводиться теза, що функції та повноваження центрального органу України з питань співробітництва з МКС мають особливості, які обумовлені нормативно-правовим регулюванням та правовими підставами здійснення співробітництва, а також предметною сферою діяльності.

Ключові слова: кримінальний процесуальний кодекс, Римський статут, ратифікація, міжнародний кримінальний суд, центральні органи України, функції, повноваження.

Smyrnov M. I. POWERS AND FUNCTIONS OF UKRAINE'S CENTRAL AUTHORITY FOR COOPERATION WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

The article defines the subject matter of the activities of Ukraine's central authorities, their functions, and powers during cooperation with the International Criminal Court (ICC).

It emphasizes that the central authorities of Ukraine regarding cooperation with the ICC are the Office of the Prosecutor General – during investigations and court proceedings, as well as in the execution of other powers arising from Ukraine's obligations due to its recognition of the jurisdiction of the ICC and the Ministry of Justice of Ukraine – during the execution of judgments or other decisions of the ICC made as a result of case proceedings.

The assertion is made that it is the central authorities of Ukraine that apply various forms and procedures of cooperation between Ukraine and the ICC, as provided by the Criminal procedure code of Ukraine and the Rome Statute of the ICC, with the aim of facilitating the investigation, criminal prosecution, holding accountable, and punishing individuals who have committed the most serious international crimes that fall under the jurisdiction of the ICC.

It is noted that the powers of the central authority of Ukraine regarding cooperation with the ICC are provided in Article 618 of the Criminal procedure code of Ukraine. However, this article does not provide an exhaustive list of such powers of the central authority. Depending on the forms and procedures of cooperation with the ICC, Ukraine's central authorities may exercise other powers stipulated by the Criminal procedure code of Ukraine and the Rome Statute of the ICC.

It is asserted that it is necessary to differentiate between the functions and powers of Ukraine's central authorities as outlined in Chapters IX and IX² of the Criminal procedure code of Ukraine. The powers of the central authority of

Ukraine, as specified in Article 618 and Chapter IX2 of the Criminal procedure code, are limited to the subject matter related to cooperation with the ICC during investigations, court proceedings, and the execution of ICC decisions.

Specific powers of Ukraine's central authority during cooperation with the ICC are highlighted. The thesis is argued that the functions and powers of Ukraine's central authority concerning cooperation with the ICC have particular features that are conditioned by regulatory and legal regulations and the legal basis for cooperation, as well as the subject matter of their activities.

Key words: criminal procedure code, Rome statute, ratification, International criminal court, central authorities of Ukraine, functions, powers.

Постановка проблеми. Обов'язок співробітництва з Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС) є незаперечним для держав, які є учасниками Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут) [1]. У своїй діяльності МКС повністю покладається на співробітництво з державами, починаючи від виконання прохання про надання допомоги шляхом проведення процесуальних дій на території України і закінчуючи надскладною формою співробітництва пов'язаною із передачею особи до МКС.

Таке співробітництво з МКС здійснюється у порядку, визначеному КПК та Римським статутом, з урахуванням особливостей, передбачених розділом IX² КПК, яким серед іншого, передбачено центральні органи України щодо співробітництва з МКС. Саме центральні органи України застосовують, передбачені КПК та Римським статутом різні форми та процедури співробітництва України з МКС з метою сприяння здійсненню розслідування, кримінального переслідування, притягнення до кримінальної відповідальності та покаранні осіб, які вчинили найтяжчі міжнародні злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС. Тому дуже важливо визначити предметну сферу діяльності центральних органів України, їх функцій та повноваження під час співробітництва України з МКС.

Стан дослідження. Деякі аспекти цього питання досліджували такі вчені, як: Ю. Аносова, В. Антипенко, М. Антонович, О. Базов, Н. Боднар, М. Буроменський, В. Буткевич, В. Ведькал, О. Виноградова, Р. Волинець, І. Гловюк, В. Гутник, М. Гнатівський, О. Дроздов, Н. Дрьоміна, О. Задорожній, К. Задоя, Н. Зелінська, У. Коруц, О. Кучер, М. Пашковський, С. Перепьолкін, В. Пилипенко, В. Попович, В. Попко, А. Підгородинська, Т. Рибалко, М. Селівон, Т. Сироїд, О. Червякова, О. Чернецька, Є. Щербань, К. Юртаєва, Я. Яворський та інші. Однак поза їх увагою залишилося питання визначення предметної сфери діяльності центральних органів України, їх функцій та повноважень під час співробітництва з МКС.

Мета дослідження полягає у необхідності визначити предметну сферу діяльності центральних органів України, їх функцій та повноваження під час співробітництва з МКС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Центральними органами України щодо співро-

бітництва з МКС є: 1) *Офіс Генерального прокурора* – під час розслідування та судового розгляду, а також виконання інших повноважень, що впливають із зобов'язань України у зв'язку з визнанням Україною юрисдикції МКС; 2) *Міністерство юстиції України* – під час виконання вироки чи інших рішень МКС, ухвалених за результатами розгляду справи.

Співробітництво з МКС під час здійснення ним розслідування та судового розгляду, а також виконання інших повноважень, що впливають із зобов'язань України у зв'язку з визнанням Україною юрисдикції МКС віднесено до *основних напрямів міжнародного співробітництва органів прокуратури України*. Про це зазначається в Наказі Генерального прокурора України «Про організацію роботи органів прокуратури України у сфері міжнародного співробітництва» від 12.09.2023 р. [2].

Організація роботи у сфері міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, а також з питань співробітництва з МКС покладена на підрозділи міжнародно-правового співробітництва Офісу Генерального прокурора. Саме *підрозділ міжнародно-правового співробітництва Офісу Генерального прокурора* визначений відповідальним за забезпечення співробітництва з МКС відповідно до Римського статуту і КПК, в тому числі розгляд, організацію виконання прохань МКС про співробітництво (про надання допомоги, про тимчасовий арешт, про арешт і передачу особи; інших прохань, які можуть направлятися відповідно до Римського статуту), а у виняткових випадках безпосереднє виконання таких прохань; проведення консультацій з МКС; погодження з Генеральним прокурором або виконувачем його обов'язків проведення процесуальних дій на території України уповноваженими Прокурором МКС працівниками МКС.

Під час співробітництва з МКС Офіс Генерального прокурора відповідно до Римського статуту та КПК: 1) розглядає прохання МКС та організовує їх виконання; 2) оскаржує прийнятність справи до провадження МКС або юрисдикцію МКС; 3) оскаржує рішення Прокурора МКС; 4) звертається до МКС Прокурора МКС не розпочинати розслідування або кримінальне переслідування та може подавати зауваження з цього питання; 5) організовує прийом-передачу осіб до МКС на виконання прохання про арешт і передачу, а також про

тимчасову передачу; 6) направляє докази до МКС; 7) забезпечує зберігання доказів і захист інформації на прохання МКС; 8) вживає заходи, пов'язані із присутністю представників МКС або уповноважених МКС осіб під час виконання прохань МКС про співробітництво; 9) звертається до МКС з проханням про вжиття заходів, необхідних для забезпечення захисту посадових осіб, службових осіб та інших офіційних представників України у зв'язку з провадженням у МКС, а також захисту конфіденційної інформації або інформації з обмеженим доступом, та взаємодіє з МКС щодо таких прохань; 10) організовує переклад документів і прохань, що надійшли від МКС, якщо вони не складені державною мовою; 11) подає до МКС зауваження щодо оцінки збитків або матеріальної, фізичної чи іншої шкоди, завданої потерпілим особам, а також видів чи форм відшкодування; 12) вирішує питання щодо відмови від спеціального правила відповідно до Римського статуту.

Під час співробітництва з МКС Міністерство юстиції України відповідно до Римського статуту та КПК: 1) організовує виконання на території України вироків та інших рішень МКС; 2) повідомляє МКС про готовність прийняття засуджених осіб для відбування покарання у виді позбавлення волі та узгоджує з МКС умови такого прийняття; 3) організовує прийом-передачу осіб, стосовно яких винесено вирок МКС, для відбування покарання; 4) організовує переклад документів, що надійшли від МКС, якщо вони не складені державною мовою.

Наведені вище повноваження центрального органу України не є вичерпними. В залежності від форм та процедур співробітництва з МКС центральні органи України можуть здійснювати інші повноваження, які передбачені КПК та Римським статутом.

Слід зазначити, що КПК безпосередньо визначає центральні органи України з питань міжнародного співробітництва в ст.ст. 545, 574, 618 КПК. Предметний аналіз зазначених та інших статей дозволяє нам зробити висновок, що в них по-різному визначаються предметна сфера діяльності, повноваження, функції центрального органу України та хто саме може бути віднесений до нього. Відмінність полягає в наступному:

В залежності від визначення поняття «центральні органи України».

В розділі IX КПК «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» використовується термін «уповноважений (центральный) орган України» (ст. 541, 554, 588, 605 КПК) та «центральный орган України» (ст.ст. 545, 574 КПК).

В розділі розділу IX² КПК «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» використовується лише термін «центральный

орган України», що пояснюється тим, що співробітництво з МКС детально регламентовано КПК та Римським статутом та здійснюється на рівні вже визначених державою центральних органів без можливості залучення додатково уповноважених органів.

В залежності від нормативно-правового регулювання здійснення співробітництва центральними органами України.

Порядок підготовки та направлення запиту до іншої держави, порядок розгляду центральним органом України запиту іншої держави або міжнародної судової установи про міжнародне співробітництво або міжнародну правову допомогу, а також порядок виконання такого запиту визначаються лише нормами розділу IX КПК «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» та міжнародними договорами України.

Співробітництво центральних органів України з МКС здійснюється у порядку та з урахуванням особливостей, передбачених в першу чергу, розділом IX² КПК «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», норми якого детально регламентують порядок та особливості взаємодії правоохоронних та судових органів України з МКС у питаннях здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС. Крім того, під час співробітництва з МКС центральні органи України, у випадках визначених в КПК звертаються до норм розділу IX КПК «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження».

В залежності від правових підстав здійснення співробітництва центральними органами України.

Міжнародне співробітництво центральних органів України під час кримінального провадження може здійснюватися на підставі КПК, міжнародного договору або на засаді взаємності (за виключеннями передбаченими КПК та міжнародними договорами України). При надходженні запиту про міжнародне співробітництво або міжнародну правову допомогу, центральний орган України в першу чергу з'ясовує наявність договірних відносин із запитуючою державою. За відсутності договору міжнародна правова допомога чи інше міжнародне співробітництво може бути надано на засадах взаємності.

Співробітництво центральних органів України з МКС не може ґрунтуватися на засаді взаємності, а може здійснюватися на підставі КПК та багатостороннього міжнародного договору – Римського статуту, в якому кодифіковано матеріальні та процесуальні норми, встановлюється структура, функції та юрисдикція суду.

За предметною сферою діяльності центральних органів України.

Під час міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні центральні органи України здійснюють взаємодію за такими процесуальними напрямками, як: міжнародна правова допомога (у вузькому розумінні); видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція); передача засуджених осіб і їх прийняття для відбування покарання; перейняття кримінального провадження від іноземних держав; визнання та виконання вироків і інших процесуальних рішень іноземних держав; тимчасова передача осіб для давання показань або участі в інших процесуальних діях; створення і діяльність міжнародних спільних слідчих груп.

Стаття 618 КПК та розділ IX² КПК обмежує предметну сферу діяльності центральних органів України лише питаннями співробітництва з МКС під час здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС. Деякі із перерахованих вище напрямів взаємодії можуть входити до предметної сфери діяльності центральних органів України, але всі вони обов'язково, так або інакше будуть пов'язані з МКС. Зокрема, надання правової допомоги МКС шляхом проведення процесуальних дій на території України; отримання правової допомоги від МКС шляхом проведення процесуальних дій; передання кримінального провадження до МКС; перейняття кримінального провадження від МКС щодо злочинів проти відправлення ним правосуддя; затримання, тимчасовий арешт, арешт і передача; тимчасова передача особи до МКС для проведення процесуальних дій; передача особи до МКС у спрощеному порядку; виконання вироків та рішень МКС.

За повноваженнями центральних органів України.

Повноваження центральних органів України під час міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні пов'язані із розглядом запитів компетентних органів інших держав або міжнародних судових установ, вжиттям заходів з метою їх виконання, а також із направленням запитів до інших держав або міжнародних судових установ у будь-яких кримінальних провадженнях, ускладнених іноземним або міжнародним елементом.

Повноваження та функції центральних органів України відповідно до ст. 618 КПК обумовлені особливою правовою природою співробітництва з МКС та поширюється виключно на співробітництво з МКС.

В залежності від стадії кримінального провадження.

Центральними органами України відповідно до ст. 545 КПК є Офіс Генерального прокурора – під час досудового розслідування та Міністерство юстиції України – під час судового провадження. Крім того, функції центрального органу України

під час досудового розслідування може здійснювати Національне антикорупційне бюро України, але лише щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності.

Відповідно до ст. 618 КПК центральними органами України щодо співробітництва з МКС є Офіс Генерального прокурора – під час розслідування та судового розгляду, а також виконання інших повноважень, що випливають із зобов'язань України у зв'язку з визнанням Україною юрисдикції МКС та Міністерство юстиції України – під час виконання вироків чи інших рішень МКС, ухвалені за результатами розгляду справи.

В залежності від ступеня тяжкості злочинів.

Необхідність у міжнародному співробітництві може виникати у будь-якому кримінальному провадженні ускладненому іноземним або міжнародним елементом. Немає значення у зв'язку із розслідуванням якого злочину запитується міжнародна правова допомога. Слід зазначити, що деякими міжнародними договорами передбачені лише певні застереження, зокрема, при вирішенні питання про надання (отримання) міжнародної правової допомоги договірні сторони мають керуватись принципами доцільності та пропорційності. Центральний орган запитуючої держави намагається не звертатися із запитом про міжнародну правову допомогу, якщо, на його думку злочин, якого стосується запит, не спричинив серйозних наслідків або обсяг допомоги, що запитується, не відповідає мірі покарання, яка може бути застосована. Тобто запитуюча сторона має оцінювати співвідношення тяжкості вчиненого злочину та міри покарання за нього із обсягами допомоги, яка запитується. Також запит про видачу особи (екстрадицію) направляється за умови, якщо за законом України хоча б за один із злочинів, у зв'язку з якими запитується видача, передбачено покарання у виді позбавлення волі на максимальний строк не менше одного року або особу засуджено до покарання у виді позбавлення волі і невідбутий строк становить не менше чотирьох місяців.

Співробітництво з МКС безпосередньо пов'язано з його предметною юрисдикцією (*ratione materiae*) та охоплює найбільш тяжкі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, а саме злочин агресії, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин геноциду (ст.ст. 5–8 Римського статуту). Співробітництво з МКС здійснюється лише щодо найтяжчих міжнародних злочинів. Окремо слід зазначити, що МКС має юрисдикцію щодо злочинів проти відправлення ним правосуддя (ст. 70 Римського статуту).

За метою співробітництва центральних органів України.

Центральні органи України, зазначені у ст.ст. 545, 574 КПК здійснюють міжнародне

співробітництво з державами та міжнародними судовими установами з метою сприяння досудовому розслідуванню, судовому розгляду або виконанню прийнятих рішень у будь-якому кримінальному провадженні, ускладненому іноземним або міжнародним елементом.

Центральні органи України зазначені у ст. 618 КПК здійснюють співробітництво з МКС з метою сприяння здійсненню розслідування, кримінального переслідування, притягненні до кримінальної відповідальності та покаранні осіб, які вчинили найтяжчі міжнародні злочини, що підпадають під його юрисдикцію. Крім того, метою такого співробітництва може бути виконання прохань МКС щодо розслідування злочинів проти відправлення ним правосуддя.

Висновки. Повноваження центрального органу України з питань співробітництва з МКС передбачені ст. 618 КПК. Проте зазначена стаття не передбачає вичерпного переліку таких повноважень центрального органу України. В залежності від форм та процедур співробітництва з МКС центральні органи України можуть здійснювати інші повноваження, які передбачені КПК та Римським статутом.

Крім того, необхідно розрізняти функції та повноваження центральних органів України, які передбачені розділом IX та IX² КПК. Повноваження центрального органу України передбачені ст. 618 КПК та розділом IX² КПК обмежуються предметною сферою діяльності, яка пов'язана питаннями співробітництва з МКС під час здійснення розслідування, судового розгляду та виконання рішень МКС.

Отже, функції та повноваження центрального органу України з питань співробітництва з МКС мають особливості, які обумовлені нормативно-правовим регулюванням та правовими підставами здійснення співробітництва, а також предметною сферою діяльності.

Література

1. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
2. Наказ Генерального прокурора України «Про організацію роботи органів прокуратури України у сфері міжнародного співробітництва» від 12.09.2023 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0258905-23#Text>

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 330.8 / 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2024.15>**А. Ю. Ковальчук**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київського університету права Національної академії наук України
orcid.org/0000-0003-4807-2436

Б. В. Чернявська

PhD, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії управління;
запрошений дослідник юридичного факультету
Вільного Університету Амстердаму
orcid.org/0000-0001-8263-7483

МІЖНАРОДНА ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ МАСШТАБНИХ КІБЕРАТАК

Нинішня ситуація в світі приносить з собою нові виклики безпеці, що пов'язані з війнами, техногенними катастрофами, які можуть бути спричинені загрозами через здійснення масштабних кібератак. Сучасні кібератаки набули такого розмаху, що спричиняють руйнівні наслідки як і будь-яка фізична зброя на війні. В деяких країнах (Ізраїль, Китай), кібератаки розглядаються як частина військових дій, інші ж країн світу мають сформовані норми у чинному національному законодавстві щодо визначення масштабних кібератак, як злочину. У нових кримінальних інцидентах злочинці атакують різні об'єкти за допомогою новітніх технологій і залишають різноманітні сліди, які не обмежуються лише технологічними алгоритмами. Авторами відзначається тенденція до розширення методології здійснення кібератак, залучення соціальної інженерії та соціального програмування тощо. Зазначається, що в теорії міжнародного кримінального права атаки на комп'ютерні мережі (кібератаки) дедалі частіше пропонується розглядати як акти агресії, фактично наступальна військова операція. Кібератака, розглядається як акт кіберагресії і визначається міжнародним злочином, кваліфікація якого здійснюється на міжнародному рівні, що спричиняє поширення режиму міжнародної юрисдикції щодо осіб відповідальних за злочинні діяння. Авторами аналізуються різні підходи у кваліфікації кібератак, робиться огляд національного законодавства деяких країн. У результаті сформовані висновки про необхідність правового уточнення таких понять як «кібератака», «кіберзагроза», «кіберагресія». Правило 30 «Таллінського посібнику з міжнародного права, застосовного до кібервійни» вказує, що кібератака – це кібероперація будь то наступального, чи оборонного характеру, у наслідок якої спричиняється поранення чи смерть людей, або пошкодження чи знищення об'єктів інфраструктури. Теорія міжнародного кримінального права стверджує, що кібератаки можна віднести до різновиду збройного нападу за умови, що такі атаки призводять до наслідків, характерних для традиційного застосування сили – тобто в основу покладаються масштаби небезпечних наслідків. До таких наслідків, пропонується віднести відключення комп'ютерів, які керують гідротехнічними спорудами та дамбами, що призводить до затоплення населених пунктів, значних руйнувань, дезорганізації військової інфраструктури та порушення економічної системи. Також, пропонується визначення кіберагресії, як акт агресії, що має незбройний характер і посягають на державний суверенітет. У висновку пропонується репрезентативний досвід Канади, де кібератаки розмежовуються за чотирма видами: кібершпигунство, спонсороване державою; військові дії, де кібератаки є центральним елементом військової стратегії; кібертероризм; кіберзлочинність.

Ключові слова: безпека (кібербезпека), виклики, загроза, державна/національна безпека, кібератака, кіберсфера, міжнародне гуманітарне право, протидія загрозам, правоохоронні органи, правоохоронна діяльність.

Kovalchuk A. Yu., Cherniavska B. V. DEFINING LARGE-SCALE CYBER ATTACKS IN INTERNATIONAL LAW

The current global situation brings new security challenges associated with wars and man-made disasters, such as those caused by large-scale cyberattacks. Modern cyberattacks have now reached a scale that they have devastating consequences comparable to physical weapons used in traditional warfare. In some states, such as Israel and China, cyberattacks qualify as military operations. In some states, such as Israel and China, cyberattacks are considered part of military operations. However, even when cyberattacks are part of military strategies, they can still be classified as criminal acts under international law if they cause significant harm to civilian infrastructure, result in casualties, or violate principles of proportionality and distinction. In recent incidents, perpetrators have used advanced technologies to target various entities, leaving behind complex digital footprints that include both traditional technological elements and sophisticated social engineering techniques. A trend can be noted towards the expansion of cyberattack methodologies, including the use of social engineering and social programming techniques. In the theory of international criminal law, there are growing proposals to classify attacks on computer networks (cyberattacks) as acts of aggression, effectively equating them to offensive military operations. If a cyberattack is considered an act of cyber aggression and recognized as an international crime, i.e., an act criminalized at the international level, it triggers the possibility of applying international jurisdiction over individuals responsible for such criminal acts.

Different approaches to the qualification of cyberattacks are analyzed and the national legislations of several states are reviewed. The conclusion highlights the need for legal clarification of terms such as “cyberattack,” “cyber threat,” and “cyber aggression.” Rule 30 of the Tallinn Manual on International Law Applicable to Cyber Warfare states that a cyberattack is a cyber operation, whether offensive or defensive, that results in injury or death of persons, or damage or destruction of infrastructure.

The theory of international criminal law suggests that cyberattacks can be classified as a type of armed attack if they result in consequences similar to those caused by traditional use of force – namely, the scale of harmful consequences. This includes disabling computers controlling hydro-technical facilities and dams, leading to flooding of populated areas, significant destruction, disruption of military infrastructure, and impairment of the economic system. The proposed definition of cyber aggression is an act of non-armed aggression that infringes on state sovereignty, characterized by the use of force against a target. Non-violent operations, such as information-psychological cyber operations (using social engineering methods) or cyber espionage, are not considered acts of aggression. A representative example from Canada is discussed, where cyberattacks are categorized into four types: state-sponsored cyber espionage, military operations where cyberattacks are central to strategy, cyberterrorism, and cybercrime. In conclusion, there is an urgent need for international legal frameworks to clearly define and classify various forms of cyberattacks and to establish jurisdictional guidelines for prosecuting such acts as international crimes.

Key words: security, challenges, threats, state/national security, cyberattack, cybersecurity, cyberspace, international humanitarian law, threat response organization, law enforcement agencies, law enforcement activities.

Постановка проблеми. Сучасні масштабні кібератаки набули такого розмаху, що спричиняють руйнівні наслідки як і будь-яка фізична зброя на війні. У нових кримінальних інцидентах злочинці атакують різні об'єкти за допомогою новітніх технологій і залишають різноманітні сліди, які не обмежуються лише технологічними алгоритмами. Трендом 2023–2024 року стає поширення залучення великих мовних моделей для просування власних інтересів і вчинення кібератак та розширення методології соціальної інженерії та соціального програмування. Згідно зі звітом VERIZON [1] про розслідування порушень даних за 2023 рік, атаки за допомогою методів соціальної інженерії спричиняють 17% усіх порушень даних і 10% випадків кібербезпеки, що робить соціальну інженерію одним із трьох найпоширеніших векторів кібератак. Такі атаки спрямовані на співробітників організації, щоб змусити їх розкрити особисту інформацію. Якщо зловмисникам вдасться зламати паролі співробітників, що захищають корпоративні ресурси, вони можуть отримати несанкціонований доступ до критично важливих даних і систем організації.

Враховуючи залежність сучасного життя від інформаційно-комунікаційних систем, у наслідок щоденного функціонування майже всіх аспектів суспільного життя у кіберпросторі, розробка різноманітних заходів його захисту набуває глобального значення й стимулює науковий пошук вирішення визначеної проблеми. Цифрова трансформація суспільних відносин і широке поширення кібератак у всьому світі призводять до матеріальних, організаційних і репутаційних втрат. У цьому аспекті кібератаки, на інформаційні системи та критичну інфраструктуру багатьох доктринах забезпечення національної безпеки окремих держав, розглядаються як акти кіберагресії, що загрожують не лише національним інтересам, а й міжнародному правопорядку [2; 3; 4]. Кібератаки є найбільш небезпечними, коли вони загрожують критичній національ-

ній інфраструктурі, енерго- та водопостачання, великої кількості життям і здоров'ю людей. Їх загрозу підживлює зростаюча оцифровка соціальних послуг, мінливий характер технологій, складність ланцюгів поставок і низьку обізнаність суспільства з кібербезпекою. Критичні системи можуть містити вразливості «нульового дня» – слабкі місця, про які розробники та користувачі не знають, і якими користуються хакери (і іноді державні суб'єкти) для створення «чорних дверей» у системах, надаючи їм привілейований незаконний доступ. За останні роки стрімкого розвитку інформаційних технологій сформовано цілий тінювий ринок готового шкідливого програмного забезпечення, спеціалістів, що розробляють шкідливий код за запитом клієнта, хакерських об'єднань, що виконують замовлення на конкретні кібератаки чи отримання даних та інші «послуги». Кожний вид атаки має значну варіативність та чисельні механізми реалізації. Тому кожен випадок є унікальним, як і його правова кваліфікація.

Ступінь наукової розробки. Іноземні вчені й практики, а також законодавчі акти окремих країн виокремлюють поняття кібератаки і кваліфікують їх в залежності від наслідків та масштабів негативних подій від їх вчинення (Lilienthal G., & Nehaluddin A.):

– кібератаки публічної дії, спрямовані на ураження комп'ютерних та інформаційно-телекомунікаційних систем державних органів, міжнародних організацій, великих підприємств, державних реєстрів, об'єктів критичної інфраструктури та інших [5];

– кібератака індивідуальної дії, спрямовані на заволодіння майном або інформацією певної особи, групи осіб або підприємства.

Щодо правової визначеності «кібератаки» як злочину і акту публічної дії, сформувався два підходи:

– визначення кібератаки, як злочину у національному законодавстві;

– національним законодавством, не визначена «кібератака» як злочин, а розглядається як міжнародний злочин передбачений нормами міжнародного гуманітарного права (Римський статут, декларації ООН й інші міжнародні правові акти).

Ціль статті. Зробити огляд чинного законодавства окремих країн, а також міжнародного правового визначення кібрзагроз, кіберагресії, кібератаки. В умовах сучасної актуалізації кібервійн, правова визначеність відіграє суттєву роль у протидії розповсюдження кібератак.

Викладення основного матеріалу. Більшість країн Світу визначили кібератаки у національному законодавстві як злочин, разом з тим, вчені з різних країн, вказують на проблеми, що виникають з надмірною правовою визначеністю й колосальною різницею між формулюванням самої дії у кіберпросторі. Така теза обґрунтовується поступовим зростанням різноманітності форм, методів здійснення кібератак. Кіберзлочинність носить транскордонний характер відповідно, протидіяти їх злочинам у межах однієї країни, навіть передбачивши самі суворі кримінальні переслідування стає дедалі важче. Окрім того, обмежене розуміння технологій, задіяних у кібератаках часто є проблемою для розробки організаційно-правових заходів з протидії кібератакам.

У Великобританії кібератака, визначається як злочин публічної та індивідуальної дії. У Законі «Computer Misuse Act 1990», в статті 3 визначені основні кібератаки, у тому числі і DDoS-атаки, які носять індивідуальний характер. «Кібератаки – це злочин, що охоплює хакерські дії організацій і осіб, які знають, що їх дії завдадуть, або можуть завдати серйозної шкоди, і мають намір настання шкоди. Правопорушення також може бути скоєно через необачність». Статтею 3ZA Закону «Computer Misuse Act 1990» передбачено відповідальність за несанкціоновані дії, що викликають або створюють ризик серйозної шкоди. Зазначена норма спрямована на припинення посягань на об'єкти критично важливої національної інфраструктури (залежно від мотивів виконавця також може бути застосоване антитерористичне законодавство)[6]. Кібератаки розглядаються як дуже небезпечні агресивні дії, через загрозу стабільності та здоров'ю суспільства та громадськості. Максимальний термін покарання становить 14 років, або довічне ув'язнення, якщо дія вчинена з усвідомленням того, що вона може завдати значних збитків добробуту людей або національній безпеці країни [6]. У США основи кібербезпеки визначені у Computer Fraud and Abuse Act [7], там же передбачена відповідальність за кібератаки. Provision of the Computer Fraud & Abuse Act 18 U.S.C. § 1030: «проникнення в комп'ютер (наприклад, злом) урядового комп'ютера, 18 USC 1030(a)(3); посягання на комп'ютер (наприклад, хакерство),

що призводить до доступу до певної урядової, кредитної, фінансової чи комп'ютерної інформації, 18 USC 1030(a)(2); пошкодження урядового комп'ютера, банківського комп'ютера або комп'ютера, який використовується або впливає на міждержавну чи зовнішню торгівлю (наприклад, черв'як, комп'ютерний вірус, троянський кінь, бомба уповільненої дії, атака на відмову в обслуговуванні та інші форми кібератак, кіберзлочинність або кібертероризм), 18 USC 1030(a)(5); вчинення шахрайства, невід'ємною частиною якого є несанкціонований доступ до комп'ютера уряду, банківського комп'ютера або комп'ютера, який використовується або впливає на міждержавну чи зовнішню торгівлю, 18 USC 1030(a)(4); погроза пошкодити державний комп'ютер, банківський комп'ютер або комп'ютер, який використовується або впливає на міждержавну чи зовнішню торгівлю, 18 USC 1030(a)(7); торгівля паролями для урядового комп'ютера, або якщо торгівля впливає на міждержавну чи зовнішню торгівлю, 18 USC 1030(a)(6); доступ до комп'ютера для здійснення шпигунства, 18 USC 1030(a)(1) [8].

Це лише кілька прикладів країн, де національним законодавством передбачено відповідальність за кібератаки, незалежно від масштабів наслідків й об'єкта атаки. Важливо зауважити, що закони і міра відповідальності можуть різнитися в кожній країні в залежності від реальних загроз, а також загальної цифровізації усіх сфер держави.

Разом з тим, виникає й нова проблема, яка обумовлюється необхідністю розширення меж повноважень правоохоронних органів для забезпечення встановлених правил, що нерозривно призводить до проблеми пошуку балансу між дотриманням свобод громадян у цифровому просторі та забезпеченням загальної кібербезпеки. Так, наприклад, у Великій Британії та США навіть при детальній правовій визначеності, й передбаченій кримінальній відповідальності за кібератаки, наголошують про труднощі, що супроводжують процес доказування такого злочину, це пов'язано у першу чергу з тим, що є значний відсоток непомічених атак, які дозволяють хакерам стежити за клієнтами певний час. Дослідження динаміки й різноманітності кібератак [9] вказує на збільшення інтенсивності кібератак, які вчиняються невизначеними суб'єктами, на елементи програмного забезпечення, що належить корпораціям, чиї продукти, як правило, вбудовані в ланцюги поставок критичної інфраструктури. Такий захід спричиняє значні негативні наслідки, але вчиняється з метою дискредитації крупних постачальників програмного забезпечення. Так саме імітуються кібератаки, з метою підкреслення власного іміджу, як структури яка здатна створити надійне програмне забезпечення. Таким чином, стати лідером на

економічному ринку програмних послуг. Одним із найбільш складних аспектів є те, як уряди, наймані хакери та корпорації взаємодіють у розробці та використанні технологій, це додатково створює складнощі у кваліфікації й доказуванні даного злочину. Так наприклад, *Pegasus*, дуже складне шпигунське програмне забезпечення, спочатку було розроблено ізраїльською фірмою, яка створює технологію для «запобігання та розслідування» тероризму та злочинності. *Pegasus* також використовувався урядами для стеження за внутрішніми опонентами, які не мають відношення до тероризму чи злочинності, включаючи політиків, журналістів і активістів. Вірус Stuxnet став відомим у 2010 році як перша програма зловмисників, скерована проти підприємств важливої інфраструктури, як от станції з вироблення електроенергії. Фахівці з антивірусної компанії Symantec повідомили, що вірус надходив на підприємства хвилями, часом уже через 12 годин після написання нової версії. Походження цього вірусу остаточно не відомо, разом з тим, він вперше став відомим коли його застосували з метою нападу на іранську ядерну програму, включно з процесами збагачення урану у спеціальних центрифугах [10].

Chatham house досліджуючи проблему доказування кіберзлочинів, зазначає про такий метод реалізації кібератаки, як велика кількість однотипних атак вчинялися протягом кількох років на певні об'єкти у наслідку, вони спричиняли значні матеріальні та фізичні збитки, насправді ж, було встановлено, що структурно така атака виглядала як сукупність агресивних дій, що походили від величезної кількості одночасних і часто непов'язаних незначних атак [11].

Інші країни, які не визначили кібератаку, як злочин у національному кримінальному законодавстві, розглядають її як дію держави, проти іншої держави і кваліфікувати, як порушення статті 2(4) Статуту ООН: «Стаття 2(4) Статуту ООН: «Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [12]. Lilienthal G., & Nehaluddin A. (2015) обґрунтовують це тим, що сучасні соціально-економічні, геополітичні, культурні та інформаційно-технологічні процеси зумовлюють виникнення нових ризиків і загроз стабільності, правопорядку, суверенітету, територіальній цілісності та незалежності окремих держав, що, зрештою, висуває на перший план необхідність концептуально-правового осмислення статусу безпеки в центрі уваги тих деструктивних проявів міжнародних відносин, які зазіхають або ство-

рюють загрозу міжнародному миру та безпеці всього людства [13; 14].

Ізраїль виклав свою офіційну позицію щодо застосування норм міжнародного права до атак у кіберпросторі: «звичайна погроза силою або її застосування – як державним, так і недержавним суб'єктом – застосовна в кіберсфері надає невід'ємне право на самооборону від фактичного чи неминучого застосування сили в кіберсфері, що є збройним нападом. Разом з тим, зауважується, що згідно чинного законодавства застосування сили має включати фактичне чи очікуване, пряме чи непряме, фізичне пошкодження, каліцтво чи смерть» [15]. Фундаментальні принципи міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) застосовуються до кібероперацій, які проводяться в контексті збройного конфлікту. Кібероперації, які спричиняють звичайну втрату або погіршення функціональності інфраструктури, можуть порушити зобов'язання за міжнародним гуманітарним правом – наприклад, якщо скомпрометована інфраструктура служить для медичних цілей, атака може порушити зобов'язання поважати та захищати медичні підрозділи згідно з нормами міжнародного гуманітарного права [15]. Ізраїль не має позиції щодо точного обсягу правового захисту, наданого міжнародним правом законним інтересам суверенітету держав щодо захисту їхньої кіберінфраструктури та даних – незалежно від того, чи розташовані дані та інфраструктура на території держави чи за її межами. Але, Уряд Ізраїлю ставить під сумнів адекватність традиційного розуміння правила невтручання, під час бойових дій. Окрім того, невизначеність суб'єктів здійснення атаки, їх приналежності до урядів окремих країн, або ж недержавні хакерські угруповання не дають змогу визначити суб'єкта для міжнародної кваліфікації такого злочину. Отже, Ізраїль вважає, що поки не було достатньо поширеної державної практики чи *opinio juris*, які могли б виправдати поширення на кіберсферу звичаєвих норм міжнародного права про належну обачність, розроблених в інших сферах, Ізраїль буде вважати, це військовою дією. «Атрибуція кібератаки залишається здебільшого технічним питанням, яке не слід надмірно регулювати і згідно з міжнародним правом не існує абсолютного обов'язку повідомляти ворожу іноземну державу заздалегідь про вжиття проти неї кібер контрзаходів, враховуючи побоювання, що попереднє оголошення кібер контрзаходів може зробити контрзахід малоефективними» [15].

У Китаї кібератаки визначено як операція у кібервійні. Після того, як 31 грудня 2015 року Народно-визвольна армія Китаю створила кіберармію «Сили стратегічної підтримки» паралельно армії, флоту та авіації, останніми роками вона продовжувала зміцнювати свій потенціал у кібер-

бою. У зв'язку з цим Цай Сонгтін підкреслив, що «АРТ 41» має дуже великий арсенал шкідливих програм. За приблизними підрахунками, існує близько 30 активних хакерських груп з Китаю, включаючи «АРТ41» [16]. Відповідно, як й будь-яка операція у бойових діях розробляється стратегічно як комплекс заходів наступу так і захисту. Такий підхід застосовують й інші країни. Відповідно, заходи захисту, протидії повинні відповідати існуючим загрозам.

Деякі країни разом з відповідальністю за кібератаки передбачають ряд заходів упереджувального характеру щодо захисту критичної інфраструктури і кіберпростору. Стратегія інформаційної безпеки Японії представляє реальну небезпеку масштабних кібератак для Японії у світлі іноземних інцидентів (Сполучені Штати та Південна Корея) та функціональний зв'язок між багатьма аспектами економічної діяльності та соціального життя, з одного боку, а інформаційно-комунікаційні технології – з іншого. Стратегія також закріплює спеціальні заходи щодо протидії широкомасштабним кібератакам, які проявляються у посиленні контролю над кіберзлочинністю, міжнародній взаємодії у сфері забезпечення національних інтересів у кіберпросторі, а також активній взаємодії держави та приватного сектору.

Стратегія кібербезпеки Канади від 2010 року [17] описує суспільну небезпеку сучасних кібератак, яка полягає в настанні серйозних наслідків для приватних і суспільних інтересів (зокрема, підлив електричних мереж, збій роботи водоочисних споруд, збої в роботі телекомунікаційних мереж, підвищення собівартості продукції, порушення конфіденційності, втрата інтелектуальної власності тощо). У Стратегії пропонується розмежувати всі кібератаки за чотирма видами: кібершпигунство, спонсороване державою; військові дії, де кібератаки є центральним елементом військової стратегії; кібертероризм; кіберзлочинність.

Отже, аналіз стратегій у сфері боротьби з кіберзлочинами на сучасному етапі свідчить, як про спільні, так і про відмінні особливості концептуальних, доктринальних та прикладних підходів до кваліфікації визначених злочинних діянь у даній сфері, що обумовлено різним баченням пріоритетів у сфері інформаційної безпеки держав-учасниць їх інституційною спроможністю, й різний рівень їх інформаційного розвитку. Окрім того, кібератаки, як вид кіберзагроз, у сучасних умовах розвитку інформаційно-цифрового середовища розглядаються в багатьох доктринах національної безпеки як нові виклики, що загрожують не лише національним інтересам, а й міжнародному правопорядку. Тобто, у масштабі цей злочин носить наддержавний характер.

Уточнення потребує й міжнародні положення й акти щодо кваліфікації кібератак. Резолюція

Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» 1974 року надає юридичне визначення агресії (стаття 1), а також неповний перелік актів агресії (стаття 3). На перший погляд, буквально тлумачення цих актів не дозволяє зробити висновок про можливе розглядання кібератаки як акту агресії, оскільки мова йде про традиційне застосування збройної сили. Однак, необхідно розуміти той факт, що цей перелік не є вичерпним, і Рада Безпеки ООН може визначити, що інші акти є агресією згідно з положеннями Статуту ООН (ст. 4). Розуміючи розмах розвитку і поширення інформаційно-телекомунікативних технологій європейськими експертами разом з НАТО розроблено «Таллінський посібник з міжнародного права, застосовного до кібервійни 2.0» (2013) [18]. У Таллінських вказівках щодо застосування правових норм міжнародного права до військових операцій у кіберпросторі визначено, що застосування сили може охоплювати дії, вчинені в кіберпросторі, і призводити до наслідків, порівнянних з наслідками традиційного використання збройні сили. Тобто, на міжнародному рівні спостерігається тенденція визнавати використання атак на комп'ютерні мережі актом агресії й терору [18]. Правило 30 Таллінського посібнику з міжнародного права, застосовного до кібервійни вказує, що кібератака – це кібероперація будь то наступального чи оборонного характеру, яка, як обґрунтовано очікується, спричинить поранення чи смерть людей, або пошкодження чи знищення об'єктів. Це визначення однаково застосовується до міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів. Поняття «атака» є поняттям, яке являє собою основою для ряду конкретних обмежень і заборон у праві збройних конфліктів. Наприклад, цивільні особи та цивільні об'єкти не можуть піддаватися «нападу» (Правило 32). Це правило встановлює визначення, яке спирається на визначення, яке міститься в статті 49(1) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: ««Напад» означає акти насильства щодо противника незалежно від того, здійснюються вони під час наступу чи під час оборони. Положення цього Протоколу, що стосуються нападів, застосовуються до всіх нападів незалежно від того, на якій території вони здійснюються, включаючи національну територію, яка належить стороні, що перебуває в конфлікті, але є під контролем супротивної сторони». Положення цієї статті застосовуються до будь-яких воєнних дій на суші, у повітрі або на морі, які можуть завдати шкоди цивільному населенню або цивільним об'єктам, що розміщені на суші. Вони також застосовуються до всіх нападів з моря або з повітря на об'єкти,

що розміщені на суші, але не торкаються будь-яким чином норм міжнародного права, застосованих у період збройних конфліктів на морі або в повітрі» [19]. Згідно з цим загальноприйнятим визначенням, саме використання насильства проти цілі відрізняє напади від інших військових операцій. Ненасильницькі операції, такі як психологічні кібероперації або кібершпиунство, не вважаються атаками. «Акти насильства» не слід розуміти обмежено, лише як дію, яка вивільняє кінетичну силу. У зв'язку з цим зауважується, що хімічні, біологічні чи радіологічні атаки зазвичай не мають кінетичного впливу на визначену ціль, але загальновизнано, що вони є атаками з точки зору закону. Суть поняття полягає в наслідках які викликані певними діями. Щоб кваліфікуватись як акт насильства, дія має призвести до значних негативних наслідків. Наслідки кібероперації, а не її характер, загалом визначають обсяг терміну «атака»; «насильство» слід розглядати в сенсі наслідків насильницьких дій і не обмежується лише самими діями. Наприклад, кібероперація, яка змінює роботу системи, що контролює електричну мережу, і призводить до пожежі, відповідає таким вимогам, за масштабом наслідків. Оскільки наслідки руйнівні, операція є нападом. Тип непрямой шкоди, кваліфікує дію як напад, існують нюанси щодо її застосування. Правила пропорційності говорять про «втрату цивільних осіб, поранення цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів або їх поєднання». Правила, що стосуються захисту навколишнього середовища, посилаються на «широко поширену, тривалу та серйозну шкоду», а захист дамб і атомних електростанцій визначено в термінах «серйозних втрат серед цивільного населення».

Атака, яка була успішно перехоплена і не призвела до реальної шкоди, все одно є атакою за правом збройних конфліктів. Таким чином, кібероперація, яка зазнала поразки за допомогою пасивних засобів кіберзахисту, таких як брандмауери, антивірусне програмне забезпечення та системи виявлення або запобігання вторгненням все ж кваліфікується як атака, якщо за відсутності такого захисту це могло б спричинити необхідні наслідки. Кібероперації можуть бути невід'ємною частиною більш широкої операції, яка є атакою. Як приклад, кібероперація може бути використана для вимкнення захисту цілі, яка згодом піддається кінетичній атаці. У такому випадку кібероперація є одним із компонентів операції, яка кваліфікується як кібератака. Закон про збройні конфлікти щодо атак повністю поширюється на такі кібероперації [18]. Головний прокурор Міжнародного кримінального суду (МКС) Карім А. А. Хан виділяє «кібератаку» як міжнародний злочин відповідно до Римського статуту. Обґрунтовуючи свою думку положен-

нями Таллінського посібника з міжнародного права 2.0 (2013) [20]. Карім А. А. Хан зазначає, що Римський статут хоча прямо не криміналізує таку поведінку, разом з тим, кібератаки можуть становити порушення, оскільки вони «потенційно відповідають елементам багатьох основних міжнародних злочинів. Прокурор вважає встановлену правову базу Римського статуту достатньо широкою та гнучкою, щоб боротися з кіберзлочинами, не вимагаючи запровадження нових правил або розширення діючих норм для цього. На його думку, Таллінський посібник передбачає, що «розумне очікування» травм, смерті чи руйнування є ключовою умовою справжньої «кібератаки». Вимога фактичної шкоди, таким чином, теоретично може виключати ситуації, коли веб-сайти урядових установ зіпсовані або заповнені розподіленими атаками на відмову в обслуговуванні (DDoS) як «частина загальної кампанії переслідувань і деморалізації громадськості», якщо фізичної шкоди не завдано. Такі занепокоєння потенційно висвітлюються в остаточному звіті Ради радників із застосування Римського статуту Міжнародного кримінального суду до кібервійни, на який посилається Карім А. А. Хан. У звіті міститься кілька важливих рекомендацій: по-перше, відповідно до Статті 52(2) АРІ, що напад можна вважати таким, що відбувся, коли ціль «нейтралізована», а не знищена відразу. Таким чином, у контексті кіберпростору стверджується, що «порушення або припинення функціонування критичної інфраструктури держави чи створення перешкод військовим можливостям, навіть якщо критична інфраструктура чи військова техніка фізично не знищено, може кваліфікуватись як напад відповідно до МГП. По-друге, у звіті маються поради вважати «цивільні дані законом захищеним об'єктом». Таким чином, націлювання на інформацію про персональні дані може кваліфікуватись як масштабна кібератака. На підтримку цієї точки зору у звіті наведено важливий приклад націлювання на особисті медичні дані пацієнтів, які зберігаються в цивільному чи військовому госпіталі, видалення яких серйозно підірвало б допомогу, яку можна надавати хворим і пораненим.

Висновки. Сучасні збройні конфлікти є гібридними, що виражаються у використанні різноманітних форм і засобів ведення війни, а кіберзброї надається ключове значення в контексті реалізації концепції та стратегії ведення кібервійни. Як у міжнародній практиці так і у теорії міжнародного кримінального права склалося кілька підходів у сфері міжнародно-правового визначення кібератаки та кіберагресії. Природа збройних нападів зазнає закономірних змін у зв'язку з активним використанням засобів інформаційних технологій проти об'єктів інформаційно-критичної інфраструктури інших дер-

жав. Теорія міжнародного кримінального права стверджує, що кібератаки можна віднести до різновиду збройного нападу за умови, що такі атаки призводять до наслідків, характерних для традиційного застосування сили. До них пропонується віднести відключення комп'ютерів, які керують гідротехнічними спорудами та дамбами, що призводить до затоплення населених пунктів, руйнування інформаційної безпеки, дезорганізації військової інфраструктури та порушення економічної системи не менше, ніж пряме використання збройних сил. З іншого боку, також висловлюються позиції щодо кваліфікації кібератак як незбройних форм агресії. Втручання у внутрішні справи держави чи посягання на державний суверенітет на сучасному етапі може здійснюватися за допомогою кібератаки, яка за певних умов може бути кваліфікована як акт агресії, що має незбройний характер. При цьому необхідно розуміти, що правова сутність агресії, як злочину проти міжнародного миру виражається не стільки в об'єктивному аспекті (застосування збройної сили однією державою проти іншої), скільки в контекстному елементі, що діє як особлива ознака міжнародного злочину (крім ознак складу злочину). Контекстуальним елементом міжнародного злочину є певна умова, яка повинна супроводжувати вчинення самого діяння і це зумовлює його найвищу суспільну (міжнародну) небезпеку.

Література

1. Top 10 Best-Known Cybersecurity Incidents and What to Learn from Them (2024). URL: <https://www.ekransystem.com/en/blog/top-10-cyber-security-breaches>
2. Blanck L. R. (2013). International Law and Cyber Threats from non-states Actors. *International Law Studies*, 89(406), 406-409.
3. Country Wiki. Otopus Cybercrime Community. (Вікі-профілі надають огляд політики країни щодо кіберзлочинності та електронних доказів). URL: <https://www.coe.int/en/web/octopus/country-wiki>
4. Російські кібероперації «Аналітика за перше півріччя 2023 року. Зміна тактик, цілей і спроможностей хакерських груп уряду рф. та контрольованих ним угруповань». Аналітичний звіт. URL: <https://docs.google.com/viewer?url=https://cip.gov.ua/services/cm/api/attachment/download?id=64621&embedded=true&a=bi>
5. Кіберзлочинність: актуальна судова практика (2022) // Liga zakon. URL: https://biz.ligazakon.net/analitics/209283_kberzlochinnst-aktualna-sudova-praktika
6. Computer Misuse Act 1990. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/18/contents>
7. Закон про комп'ютерне шахрайство та зловживання (CFAA). URL: <https://www.nacdl.org/Landing/ComputerFraudandAbuseAct>
8. Cybercrime: An Overview of the Federal Computer Fraud and Abuse Statute and Related Federal Criminal Laws. URL: https://www.everycrsreport.com/reports/97-1025.html#_Toc401151140
9. The 5 5—Russia's cyberstatecraft (2022). Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/content-series/the-5x5/the-5x5-russias-cyber-statecraft/>
10. Stuxnet – перша цифрова зброя-вірус? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2011/02/110215_stuxnet_virus_oh
11. What is a cyberattack? Chathamhouse. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/02/what-cyber-attack>
12. Статут ООН. URL: https://unic.un.org/around-world/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
13. Lilienthal, G., & Nehaluddin, A. (2015). Cyberattacks Inevitable Kinetic War. *Computer Law & Security Review*, 31(3), 390-400. URL: <https://repo.uum.edu.my/id/eprint/18674/>
14. History of Cyber Warfare and the Top 5 Most Notorious Attacks. URL: <https://www.fortinet.com/resources/cyberglossary/most-notorious-attacks-in-the-history-of-cyber-warfare>
15. Israel, Cyber attacks and International Law (2020). URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/israel-cyberattacks-and-international-law>
16. 紅色網戰：中國駭客組織發起網路攻擊鏈，台灣百處基礎設施如何防備？ URL: <https://www.twreporter.org/a/prochina-hackers-cyberattack-taiwan-critical-infrastructure>
17. Canada's Cyber Security Strategy. For a stronger and more prosperous Canada. (2010). URL: <https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ncss-map/canadaNCSS.pdf>
18. Таллінський посібник з міжнародного права, застосовного до кібервійни, 2013. URL: <https://csef.ru/media/articles/3990/3990.pdf>
19. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
20. The Prosecutor's New Policy on 'Cyber Operations' before the International Criminal Court (and its Implications for Ukraine): Some Preliminary Reflections (and its implications for Ukraine): Some Preliminary Reflections (2023). URL: <https://www.ejiltalk.org/the-prosecutors-new-policy-on-cyber-operations-before-the-international-criminal-court-and-its-implications-for-ukraine-some-preliminary-reflections/>

ЗМІСТ

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Д. С. Волкова</i> ПРАВО НА ГЕНДЕРНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНИХ НОРМ БЕЛЬГІЇ ТА ФРАНЦІЇ	3
<i>М. М. Коба</i> ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ	8

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

<i>Д. А. Біленець</i> РОЛЬ ДОГОВОРІВ У МИТНІЙ ЛОГІСТИЦІ: ЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ ЛАНЦЮГАМИ ПОСТАВОК	15
---	----

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>В. П. Пікуль</i> ВИДИ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ ПРИНЦИПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ	20
<i>О. В. Тихонюк</i> НЕДОТРИМАННЯ РОБОТОДАВЦЕМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ, УМОВ КОЛЕКТИВНОГО ТА ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКА З РОБОТИ	26
<i>К. Г. Шаповалова</i> МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ	37

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Т. І. Білоус-Осінь</i> ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ СПРИЯЮЧИХ ПРОЦЕДУР В СФЕРІ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	44
<i>Н. П. Воронюк</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІЧНОГО НАГЛЯДУ ЗА ГІДРОТЕХНІЧНИМИ СПОРУДАМИ ВНУТРІШНІХ ВОДНИХ ШЛЯХІВ.....	49
<i>О. М. Геглюк</i> КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....	56
<i>А. О. Козін</i> ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ	63
<i>Л. С. Криворучко</i> ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТИВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ	66
<i>Ю. Ю. Пустовіт</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ФОРМИ, МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ	71

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

О. В. Коба

ЗАПОБІГАННЯ ВІЙСЬКОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІЙСЬКОВОЇ
ДИСЦИПЛІНИ І ПРАВОПОРЯДКУ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ І ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ..... 78

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

М. І. Смирнов

ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ФУНКЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ОРГАНУ УКРАЇНИ
ЩОДО СПІВРОБІТНИЦТВА З МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ СУДОМ..... 85

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

А. Ю. Ковальчук, Б. В. Чернявська

МІЖНАРОДНА ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ МАСШТАБНИХ КІБЕРАТАК 90

CONTENTS

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

<i>Volkova D. S.</i>	THE RIGHT TO GENDER IDENTITY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF GENDER NORMS IN BELGIUM AND FRANCE.....	3
<i>Koba M. M.</i>	LIMITATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOM IN WAR CONDITIONS: A GENERAL THEORETICAL ANALYSIS	8

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

<i>Bilenets D. A.</i>	THE ROLE OF CONTRACTS IN CUSTOMS LOGISTICS: EFFECTIVE MANAGEMENT OF INTERNATIONAL SUPPLY CHAINS.....	15
-----------------------	---	----

EMPLOYMENT LAW; SOCIAL SECURITY LAW

<i>Pikul V. P.</i>	TYPES OF GENERAL LEGAL AND SECTORAL PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO WORK BY CIVIL SERVANTS IN THE CONDITIONS OF THE EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE.....	20
<i>Tykhoniuk O. V.</i>	NON-COMPLIANCE BY THE EMPLOYER WITH LABOR LAWS, COLLECTIVE BARGAINING AGREEMENTS AND EMPLOYMENT CONTRACTS AS GROUNDS FOR DISMISSAL	26
<i>Shapovalova K. H.</i>	MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF SOCIAL RIGHTS OF CIVIL SERVANTS	37

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

<i>Bilous-Osin T. I.</i>	CHARACTERISTICS OF CERTAIN FACILITATING PROCEDURES IN THE FIELD OF SCIENTIFIC ACTIVITY.....	44
<i>Voronyuk N. P.</i>	ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES AND WAYS TO IMPROVE TECHNICAL SUPERVISION OF HYDRAULIC STRUCTURES OF INLAND WATERWAYS	49
<i>Gegliuk O. M.</i>	CONTROL IN THE FIELD OF HEALTH CARE	56
<i>Kozin A. O.</i>	FEATURES OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES BY LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES DURING THE PERIOD OF MARITAL STATE.....	63
<i>Kryvoruchko L. S.</i>	CONCEPTS AND TYPES OF SUBJECTS FOR THE INTRODUCTION OF INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS	66
<i>Pustovit Yu. Yu.</i>	THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL FORMS, METHODS, AND MEANS OF ENSURING FOOD SECURITY.....	71

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW***Koba O. V.***

PREVENTION OF MILITARY OFFENSES AS A PREREQUISITE FOR MILITARY DISCIPLINE AND LAW ORDER, ENSURING MILITARY AND STATE SECURITY	78
---	----

**CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE;
FORENSIC ANALYSIS; OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY*****Smyrnov M. I.***

POWERS AND FUNCTIONS OF UKRAINE'S CENTRAL AUTHORITY FOR COOPERATION WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT	85
--	----

INTERNATIONAL LAW***Kovalchuk A. Yu., Cherniavska B. V.***

DEFINING LARGE-SCALE CYBER ATTACKS IN INTERNATIONAL LAW	90
---	----

НОТАТКИ

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 4/2024

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – Ю. Ковальчук

Підписано до друку 17.09.2024 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 11,97. ум. друк. арк. 11,88.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1124/748.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1.
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua